

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ВІСНИК

*студентського
наукового товариства*

Випуск 10

Збірник наукових праць студентів

Ніжин
2013

УДК 378.0001-057.87
ББК 74.58.268я43
В53

ВІСНИК
студентського наукового товариства

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 8 від 11.04.2013 р.

Редакційна колегія:

доктор фізико-математичних наук, професор *Мельничук О. В.*,
доктор філологічних наук, професор *Самойленко Г. В.*,
кандидат біологічних наук, професор *Марисова І. В.*,
доктор педагогічних наук, професор *Ростовський О. Я.*,
кандидат психологічних наук, професор *Папуча М. В.*,
кандидат історичних наук, доцент *Мицик Л. М.*

Відповідальний редактор: доктор фізико-математичних наук,
професор *Мельничук О. В.*

Упорядник: *Бугаєць Н. О.*

Комп'ютерна верстка, макетування: *Приходько Н. О.*

*Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат,
власних назв, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.*

Адреса редакційної колегії:

**вул. Кропив'янського, 2,
м. Ніжин Чернігівської обл.
Україна, 16600**

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/8
Обл.-вид. арк. 18,0
Ум друк. арк. 21,62

Папір офсетний
Тираж 50 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.

© НДУ ім. М. Гоголя, 2013

УДК 551.58 (477.51) : 633.41/44

**ВПЛИВ АГРОКЛІМАТИЧНИХ УМОВ НА ВИРОЩУВАННЯ ЦУКРОВОГО БУРЯКУ
НА НІЖИНЩИНІ**

Власюк М. П., студентка III курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: к.геогр.н., доц. **Остапчук В. В.**, кафедра географії

На умови вирощування сільськогосподарських культур впливають наслідки глобального потепління і ці зміни певним чином, часто негативно, впливають на врожайність різних культур. Так як в Україні сільське господарство набуло значного розвитку, то детальне вивчення агрокліматичних умов є невід'ємною складовою обґрунтованого ведення сільського господарства. Результати досліджень сучасних змін клімату України носять загальний характер, що ускладнює їх практичне використання для конкретних населених пунктів чи адміністративних районів. Тому важливо дослідити і проаналізувати регіональні особливості сучасних змін кліматичних умов та їх вплив на врожайність цукрового буряку – технічної культури, котра є характерною для теплої середньозволоженої агрокліматичної зони, у межах якої знаходиться Ніжинщина.

Результатом проведеного дослідження є аналіз змін урожайності цукрового буряку при коливанні показників температури та кількості опадів протягом 1975 – 2000 років.

Перш за все, слід зазначити, що агрокліматичні умови – це частина кліматичних умов, які найістотніше впливають на об'єкти сільськогосподарського виробництва [1]. Саме агрокліматичні умови в поєднанні з агрогідрологічними визначають склад, структуру, розташування, спеціалізацію об'єктів, типи сівозмін, структуру посівних площ. Внутрішньогосподарські особливості зумовлюються внутрішньою структурою агрокліматичних умов, повторюваністю несприятливих явищ погоди.

До агрокліматичних показників відносять терміни початку і закінчення, а також тривалість холодного, теплого, вегетаційного періодів та періоду активної вегетації. Вони визначаються тривалістю сонячного саява, інтенсивністю накопичення тепла та кількістю опадів у відповідні періоди. Одним з найбільш репрезентативних показників агрокліматичних умов території є сума ефективних середніх добових температур повітря, а також кількість опадів та режим їх випадання [1].

Загалом, клімат України сприятливий для розвитку сільського господарства, особливо територія Полісся та більшості Лісостепу, які є достатньо зволожені і характеризуються оптимальними умовами для вирощування льону, картоплі, цукрових буряків. У Карпатах та Західному Поліссі зволоження надмірне, що зумовлює потребу в осушенні земель. Східна частина Лісостепу та Степу мають недостатнє зволоження і потребують зрошення. Середньорічна величина сумарної сонячної радіації становить від 95 ккал/см² (4200 МДж/м²) на півночі до 125 ккал/см² (5200 МДж/см²) на Південному узбережжі Криму за рік. Середньорічна температура повітря в Україні коливається від +11°C ... +13°C на півдні до +5°C ... +7°C на півночі. На рівнинній території України річна кількість опадів змінюється в напрямку з заходу на схід (від 700 мм на заході Полісся і лісостепу до 300-350 мм у південних районах) [2].

Чернігівська область лежить на півночі України в межах східного Полісся. Відповідно до агрокліматичного районування за гідротермічним коефіцієнтом Г. Т. Селянінова вона знаходиться в межах зони з недостатнім зволоженням [1]. Існують певні кліматичні зміни, які зареєстровані на території Ніжина. Наприклад, середня річна температура повітря в місті Ніжин підвищилася порівняно з початком попереднього століття на 0,4°C (з 6,8°C до 7,2°C). Наявні чергування досить чітко виражених мініпотеплень і мініпохолодань із періодом 10-12 років [1].

Можна відзначити, що на Ніжинщині потепління зимового і весняного сезонів відбувається дещо інтенсивніше, ніж у цілому на території України. Щодо агрокліматичних умов, то спостерігаються зміни в установленні снігового покриву, датах переходу середньої добової температури повітря через 0°C, 5°C і 10°C і відповідно термінах початку, закінчення і тривалості холодного, теплого, вегетаційного періодів, почастишали випадки весняних заморозків, збільшилась повторюваність високих температур повітря влітку, збільшився термін та температура

відлиг взимку, зменшилась кількість опадів, зросла кількість та інтенсивність несприятливих атмосферних явищ [3].

Цукрові буряки – другий за масштабами з усього лише двох головних продуцентів харчового цукру в світі. Вирощування даної культури є вкрай вигідним, адже при вирощуванні цукрового буряку з однієї площі практично одержують два врожаї. Перший – коренеплоди, сировину для виробництва цукру; другий – корм для худоби у вигляді гички, жому, меляси [5].

Можна підкреслити, що цукрові буряки відносяться до культур, що порівняно економно витрачають воду, і тому є відносно посухостійкими. Проте, цукрові буряки мають ряд специфічних вимог до водозабезпечення пов'язаних, в основному, з особливостями водоспоживання та водного режиму росту та розвитку рослин по фазах та періодах їх вегетації. Найменша недостача вологи затримує появу сходів, знижує польову схожість насіння. Цукрові буряки належать до культур з помірними вимогами до теплозабезпечення. Це достатньо світло- (фото-) активна культура.

Всього в Україні понад 1,2 млн га (70 %) посівів цукрових буряків, які розміщуються на ґрунтах чорноземного типу. Їх вирощують у трьох агрокліматичних зонах: достатнього зволоження (західні області, частина районів Вінницької, Житомирської, Сумської і Чернігівської областей), нестійкого (більша частина Лісостепу) та недостатнього (південний і південно-східний Лісостеп, північний Степ) [6].

Одним з найважливіших чинників, який певною мірою визначає врожайність сільсько-господарських культур і відіграє значну роль у формуванні клімату є температура повітря. Адже найбільш повна реалізація біологічного потенціалу продуктивності цукрових буряків можлива в умовах, коли основні фази росту та розвитку надземної та підземної частин їх рослин, синтезу сухих речовин та цукронакопичення припадають на період з температурами, близькими до оптимальних для цих процесів, тобто в інтервалі 15 – 23°C [4]. З метою виявлення й оцінки зв'язку між температурним режимом території і врожайністю цукрового буряку було досліджено, як середні місячні температури повітря вплинули на урожайність в окремі роки.

Аналіз проведено для температури і для врожайності лише тих місяців року, які являються періодом перед висадкою і до збору урожаю включно, а це з березня по серпень.

На урожайність даної культури середня температура березня має вплив. Наприклад, у 1980 р. спостерігається значне відхилення температури від місячної норми (-5,3°C), що не могло не відобразитися на урожайності цього року, і врожайність є низькою. У 1987 р. зареєстрована найвища середня місячна температура з 1976 по 1999 рр., але урожайність є середньою (всього 310 ц/га). Але в 1993 р. температура впливає на урожайність обернено пропорційно, тому що при температурі +0,2°C врожай досить високий, а саме 324 ц/га. З 1994 р. показники температури і урожайності є взаємозалежними: вони знижуються. У 1999 р. середня місячна температура є вище норми (+2,6°C), але урожайність є найнижчою: лише 138 ц/га (рис.1).

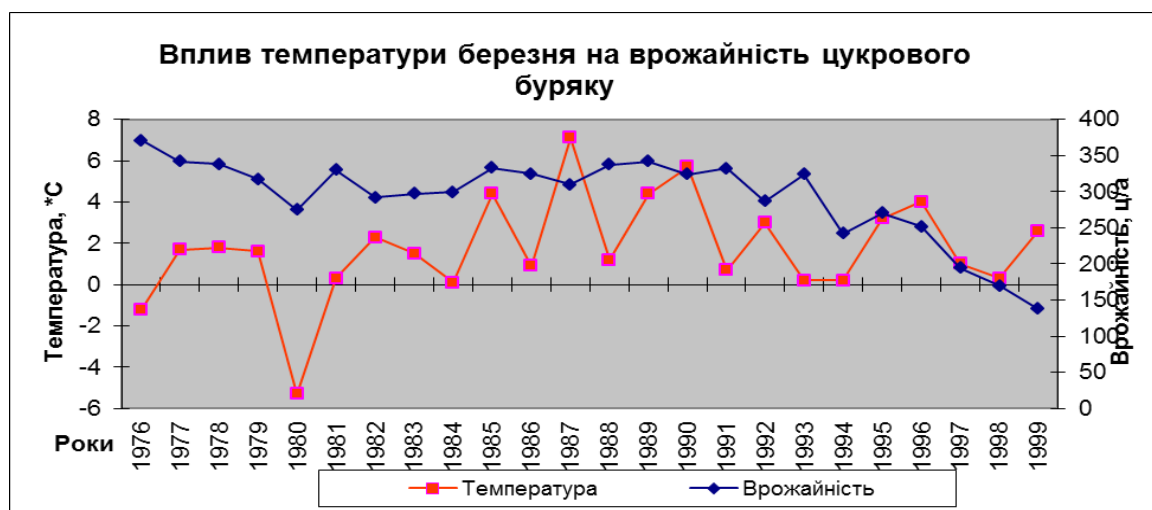
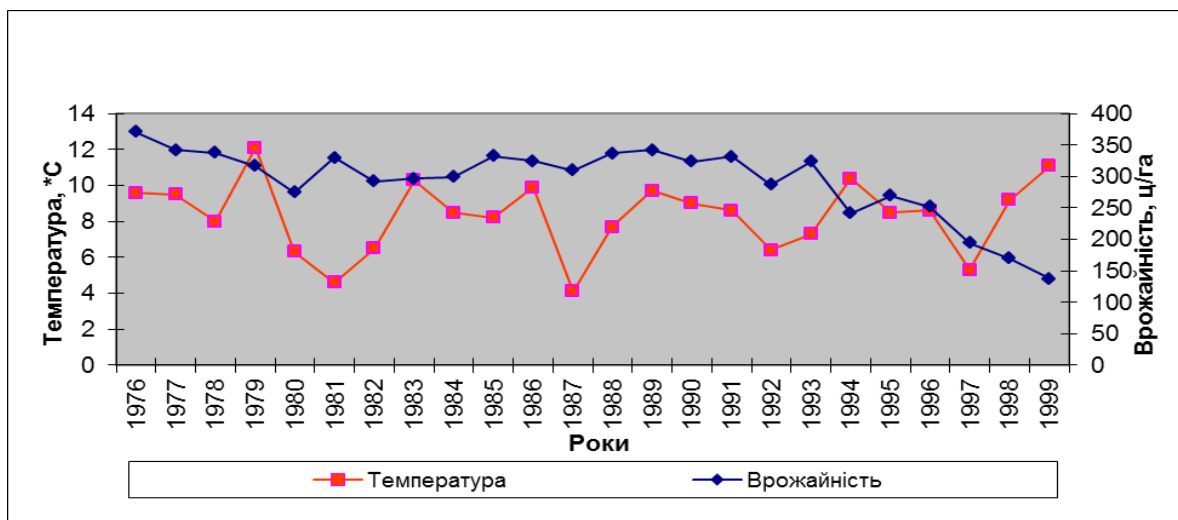

Рис. 1. Вплив температури березня на урожайність цукрового буряку

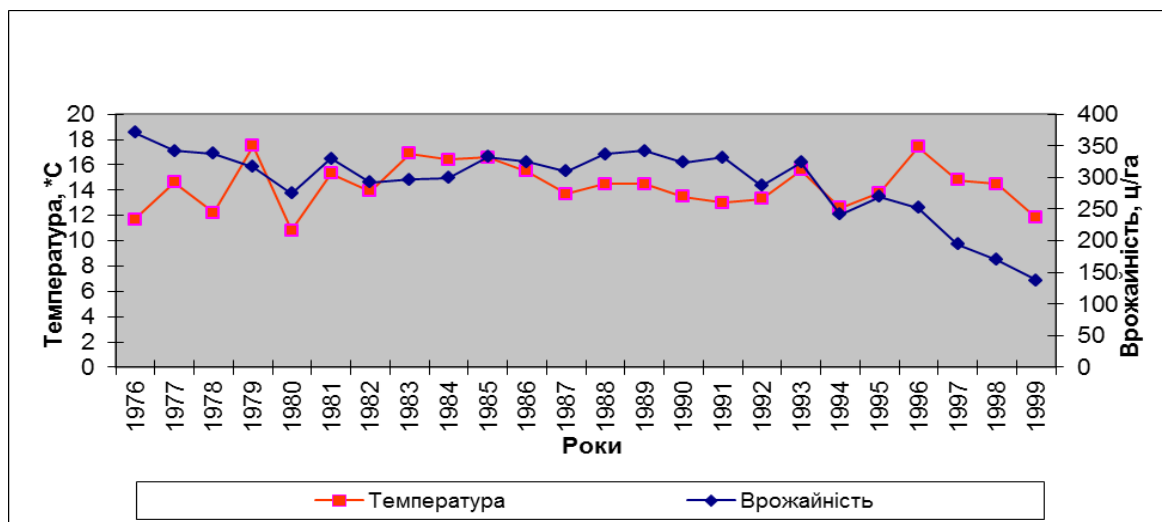
Можна зробити висновки, що температура березня у різні роки певною мірою впливає на врожай цукрового буряку. Так, найчастіше високою є урожайність за температури в межах норми (за 24 роки п'ять випадків (20,8%). А низька врожайність за середньої місячної температури близької до норми взагалі не зареєстрована (жодного випадку за досліджуваний період).

Щодо впливу температури квітня на врожайність цукрового буряку, то найчастіше висока температура забезпечує високий врожай. Але є і винятки, адже на врожайність впливає цілий комплекс чинників. Так, у 1999р. при високій середній місячній температурі квітня було зібрано найменшу кількість врожаю протягом всього досліджуваного періоду. Натомість найвища урожайність спостерігається у 1976 р. при середній місячній температурі квітня всього +9,6°С. При аналізі впливу температури повітря квітня на імовірність врожаю виявилися певні закономірності. Наприклад, висока середня місячна температура квітня сприяє високій урожайності. Хоча траплялися одиничні випадки високого врожаю (332 – 371 ц/га) при температурі нижче норми (+4,1..+7,7° С) або низького врожаю (138 - 290 ц/га) за високої ((+9,5..+12,1°) середньої місячної температури квітня (рис. 2).

Рис. 2. Вплив температури квітня на урожайність цукрового буряку

У травні спостерігається лише один випадок високої урожайності (342 ц/ га) при середній місячній температурі вище норми (+14,6 °С) у 1977 р. за усі 24 досліджувані роки. Найчастіше висока (332 - 371 ц/ га) або середня (291- 331 ц/ га) урожайність спостерігається при температурі в межах норми (+13,4..+15,4°С) (рис.3).

Рис. 3. Вплив температури травня на урожайність цукрового буряку

Аналіз впливу температури червня на урожайність цукрового буряку переконує, що середня місячна температура суттєво впливає на врожайність. У 1976 р. при температурі +18,4°С спостерігався найвищий врожай 371 ц/га, адже цукровий буряк – достатньо жаростійка культура. З 1995 р. відбувається протилежний процес: чим вища середня місячна температура червня, тим менша урожайність цукрового буряку. Протягом досліджуваного періоду не було жодного випадку високого врожаю при середній місячній температурі червня нижче норми. Проте, зафіксовано

20,8% випадків низької (138-290 ц/ га) урожайності за температури у межах норми (+15,3..+16,2) (рис. 4).

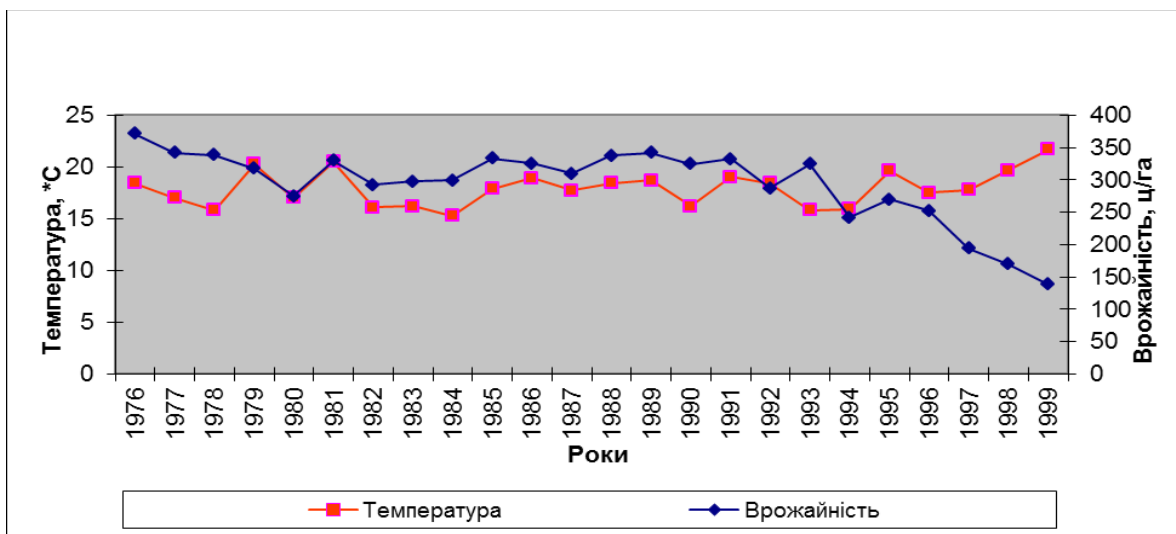

Рис. 4. Вплив температури червня на урожайність цукрового буряку

Щодо впливу температури липня на урожайність даної технічної культури, то можна відзначити таку закономірність: найвища урожайність спостерігається при середній місячній температурі нижче норми. Наприклад, у 1976 р. найбільша врожайність (371 ц/га) була за низької температури (+17,8°C). Проте у 1979 р. при найвищій середній місячній температурі цього місяця був досить високий урожай. З 1996 р. відбувається різке зниження урожайності при температурі липня, близькій до норми. Таким чином, імовірність високої врожайності (332 - 371 ц/га) найвища при середній місячній температурі нижче норми (+17,7..+19°C). Якщо температура вище норми, то імовірність низької урожайності зростає (16,6%) (рис.5).

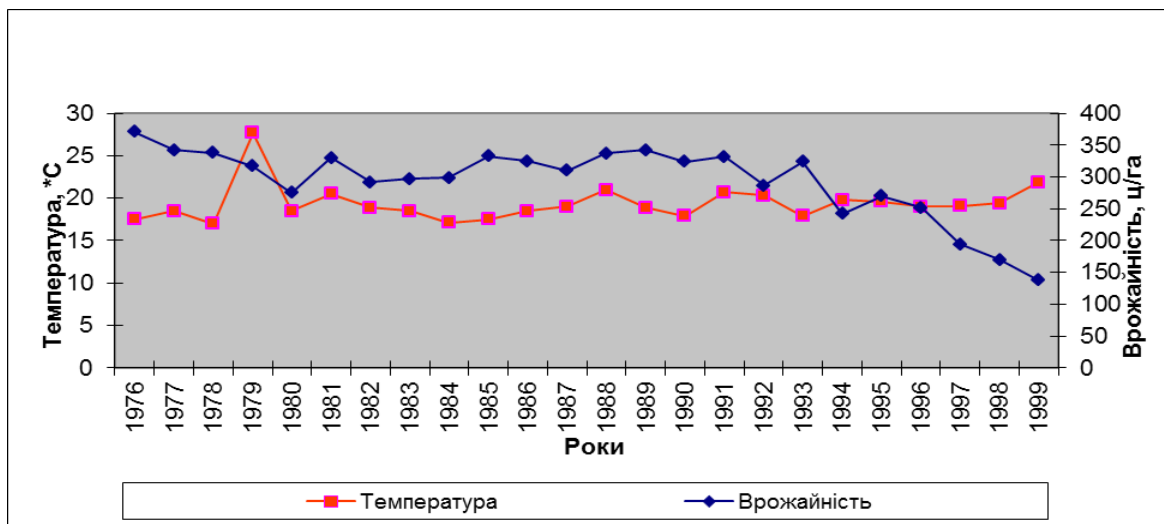

Рис. 5. Вплив температури липня на урожайність цукрового буряку

Аналіз впливу температури серпня на урожайність цукрового буряку показує, що високі температури не є завадою для повної реалізації біологічного потенціалу продуктивності цукрових буряків, а навпаки сприяють цьому процесу. Адже, як свідчать статистичні дані, низька середня місячна температура серпня (+15,7..+17°C) призводить до низької урожайності (138 - 290 ц/га) – це 29,1% всіх випадків за досліджуваний період. Хоча існують винятки. Прикладом служить 1976 р., коли при низькій середній місячній температурі серпня (+15,8°C) урожайність була найвищою (371 ц/ га). Проте у 1999 р. при достатньо високій температурі (+18°C) врожайність склала лише 138 ц/ га. Імовірність низької і високої урожайності за температури в межах норми протягом усього досліджуваного періоду є вкрай незначною (рис.6).

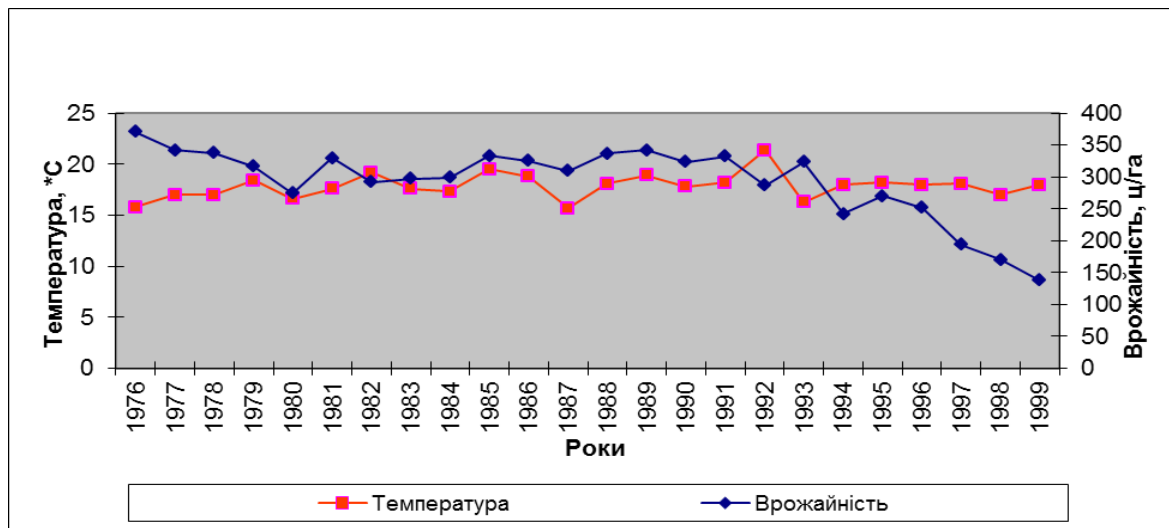

Рис.6. Вплив температури серпня на урожайність цукрового буряку

Ще одним важливим показником агрокліматичних умов території є кількість опадів та режим їх випадання, адже цукровий буряк – дуже вибагливий до водного балансу. Під час ґрунтового аналізу впливу кількості опадів на врожайність цукрового буряку було виділено місяці з їх режимом випадання опадів, котрі мають значний вплив на ріст і продуктивність коренеплодів, і які практично не впливають.

Щодо впливу опадів за березень на врожайність цукрового буряку, то можна відзначити певні коливання між залежністю кількості опадів і врожайністю даної культури протягом досліджуваного періоду. Наприклад, у 1976 р. при значній середньомісячній кількості опадів березня (57,6 мм) урожайність була найвищою за усі 24 роки (371 ц/ га). Але у 1998 р. у березні випало в середньому 115,6 мм опадів, проте урожайність цукрових буряків була однією з найнижчих – лише 170 ц/га. Але якщо у березні випадає необхідна кількість опадів, то це сприяє результативній появі сходів у майбутньому, тому висока врожайність (332 - 371 ц/га) найчастіше тоді, коли випадає опадів вище середньої місячної кількості (36,8-72,5 мм) (рис.7).

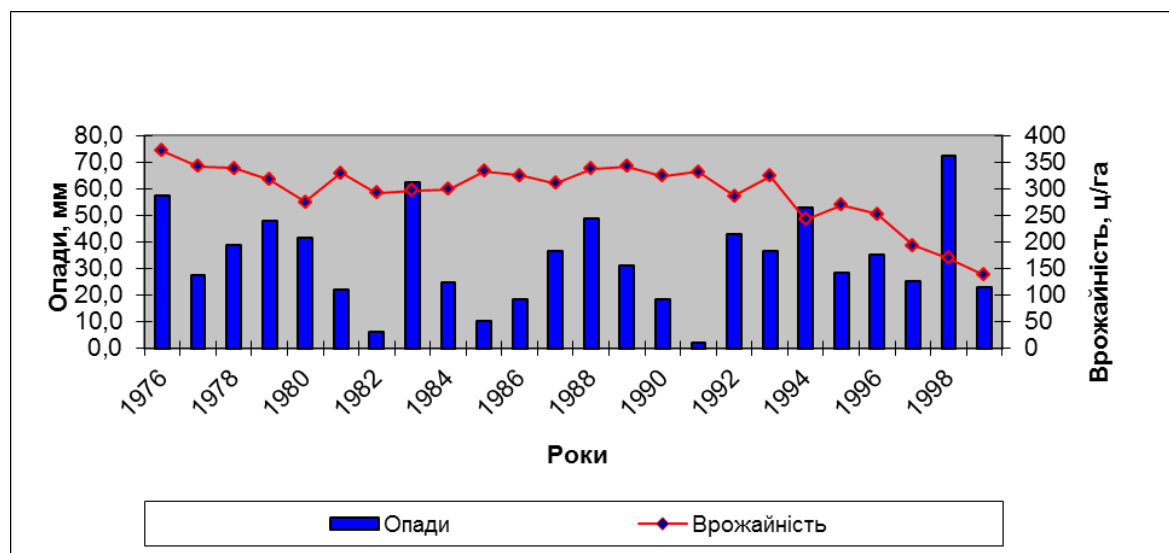
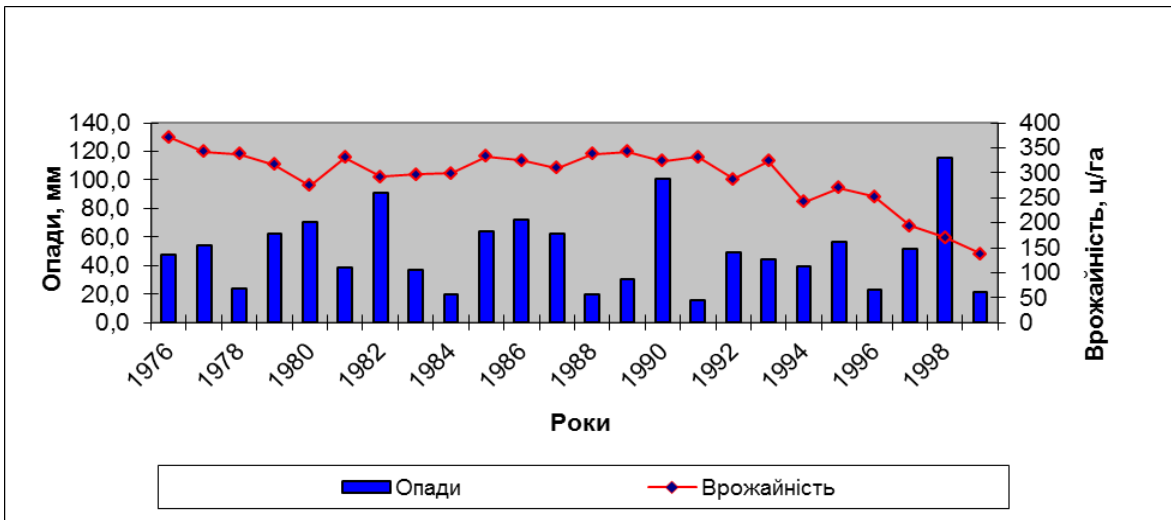

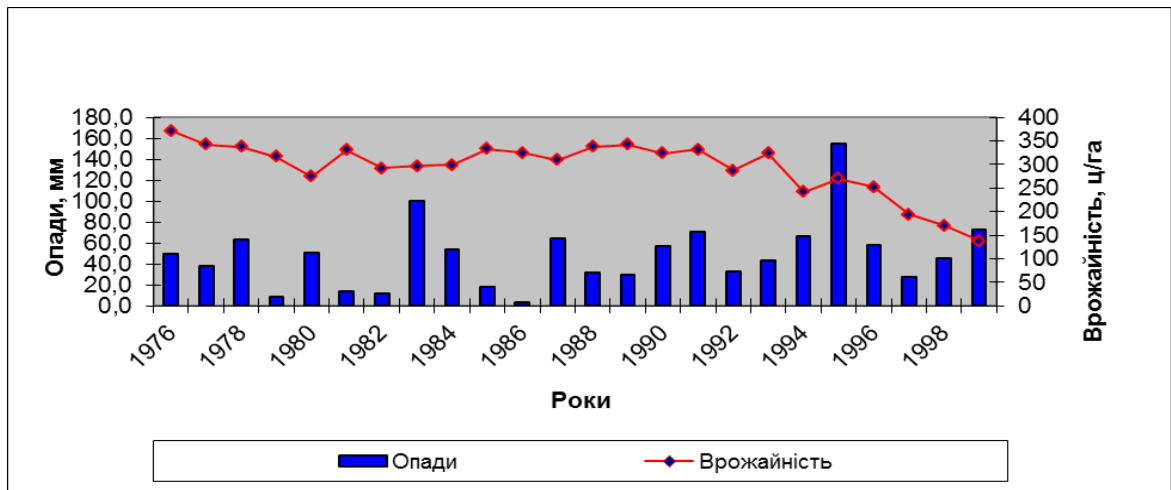
Рис.7. Вплив опадів за березень на врожайність цукрового буряку

У квітні існує незначна залежність урожайності від кількості опадів. Це найяскравіше простежується на тому ж таки 1976 р., коли при середньомісячній кількості опадів у квітні всього 47,7 мм було зібрано аж 371 ц/га. І якщо знову проаналізувати 1998 р., то виходить зовсім інша ситуація: середня місячна кількість опадів квітня – 115,6 мм, а врожайність склала 170 ц/га. Протягом досліджуваного періоду 20,8% випадків було середньої врожайності (291 - 331 ц/га) при опадах вище середньої місячної кількості (57,1-115,6 мм) (рис.8).

Рис. 8. Вплив опадів за квітень на врожайність цукрового буряку

Аналіз урожайності цукрового буряку за травень залежно від кількості опадів свідчить про те, що перезволоження не сприяє високій врожайності даної технічної культури, принаймні за весь досліджуваний період не спостерігалось жодного такого випадку. Але 25% випадків низької урожайності (138 - 290 ц/га) зареєстровано в роки, коли середня місячна кількість опадів травня була в межах норми (32,1-62,9 мм) (рис.9).

Рис. 9. Вплив опадів за травень на врожайність цукрового буряку

У червні чіткіше простежується залежність урожайності цукрового буряку від кількості опадів. Помітно, що в порівнянні з попереднім місяцем кількість опадів більша. У 1977 і 1984 рр. висока врожайність (332 - 371 ц/га) спостерігалася при високій середньомісячній кількості опадів червня (95,7-176,5 мм). Але у 1976 і 1989 рр. відбувалася зовсім інша закономірність, адже високі показники урожайності були зафіксовані тоді, коли опадів випала мінімальна кількість. Отже, дані показують, що якщо у червні випаде середня кількість опадів, то більш за все врожай буде високим (12,5 %), за вищої кількості опадів врожай буде середнім (16,6 %) (рис.10).

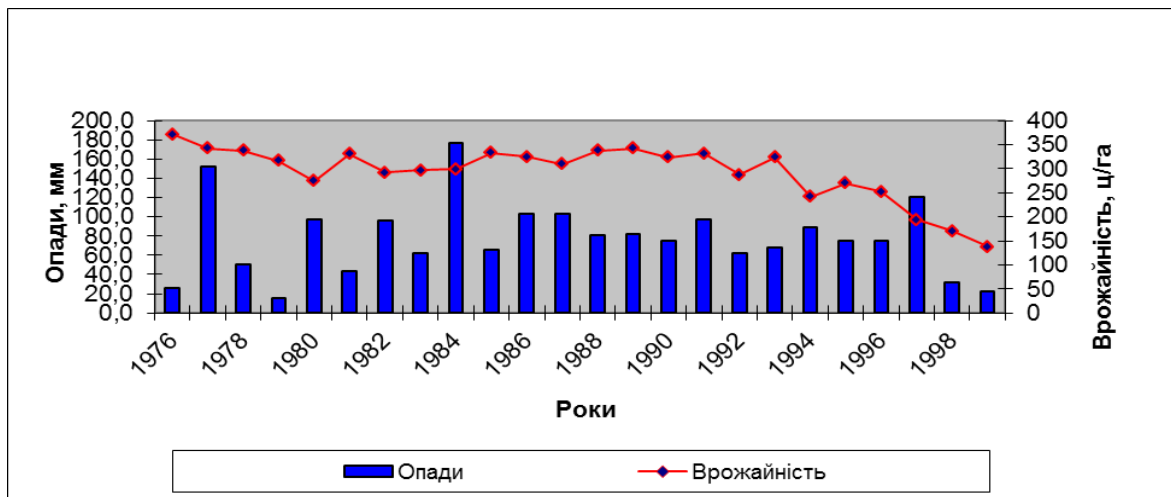

Рис.10. Вплив опадів за червень на врожайність цукрового буряку

У липні для продуктивності цукрових буряків дуже важливим є отримання необхідної кількості вологи, тому що цей період характеризується найвищим рівнем водоспоживання. На прикладі 1979, 1981, 1985 і 1993 рр. можна переконатися, що для цієї культури в даний місяць надзвичайно велику роль відіграє достатнє зволоження. Але якщо взяти до уваги 1977, 1988, 1990 рр., то ця характеристика менш помітно проглядається. Висока (332 - 371 ц/га) або середня (291-331 ц/га) врожайність цукрового буряку імовірна при високій (91,3-149,5 мм) середньомісячній кількості опадів липня. Низька урожайність (138 - 290 ц/га) тоді, коли випадає опадів нижче середньої кількості опадів (16,8-53,6 мм) – лише 4 випадки протягом досліджуваного періоду (рис. 11).

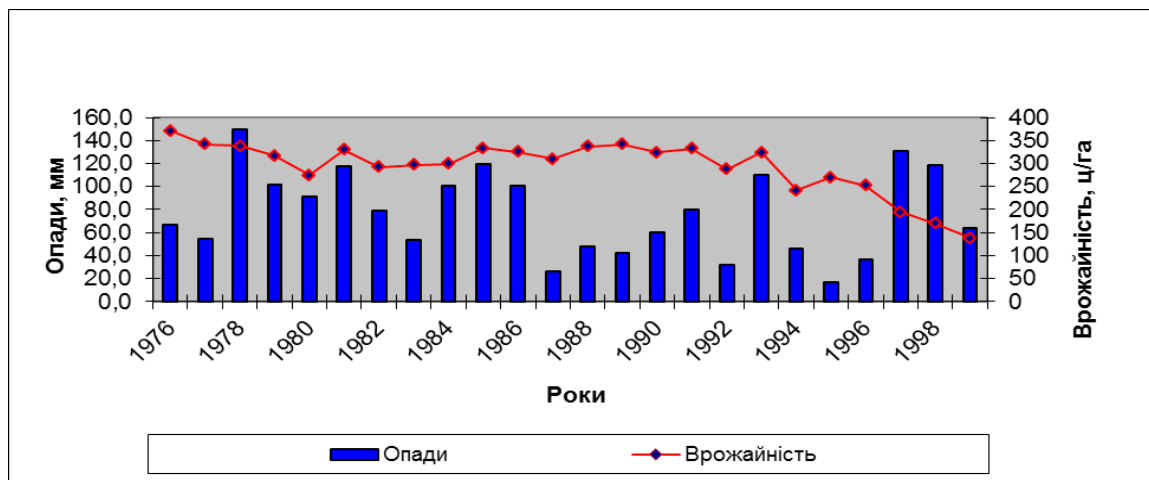

Рис. 2.11. Вплив опадів за липень на врожайність цукрового буряку

Достатнє зволоження у серпні відіграє значну роль в урожайності цукрового буряку. Адже висока врожайність спостерігається у ті роки, коли середня місячна кількість опадів складала від 64,1 до 129,5 мм. Для прикладу розглянемо 1976 рік: урожайність цукрового буряку була найвища за усі досліджувані роки (371 ц/га) при середньомісячному значенні опадів серпня (86,9 мм). У 1996 р. випало в середньому всього 27,9 мм опадів і урожайність була низькою 252 ц/га. Адже навіть короточасна нестача вологи у цей місяць може бути згубною для продуктивності даної сільськогосподарської рослини. Проте, 20,8 % випадків низького врожаю (138 - 290 ц/га) було при високій середній місячній кількості опадів у серпні (64,1-129,5 мм) (рис. 12).

Отже, врожайність цукрового буряку залежить від змін таких агро-кліматичних умов, як температура та кількість і режим випадання опадів. Результати дослідження впливу температури на дану культуру показали, що врожайність є найвищою при температурах в межах норми. Стосовно впливу опадів, то чим більша середня місячна кількість опадів, тим імовірність високого врожаю є вищою.

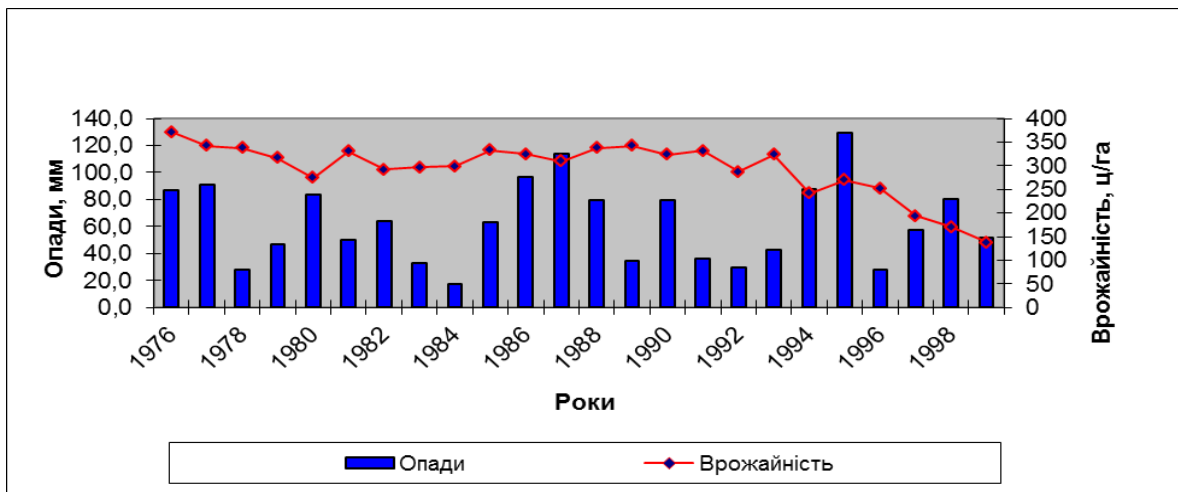

Рис.12. Вплив опадів за серпень на врожайність цукрового буряку

Література

1. Хіст Н.І. Сучасні зміни клімату Ніжина/ Н.І.Хіст// Вісник студентського наукового товариства. – 2006. – №2. – с. 10-12.
2. Клімат України / За ред. В.М.Ліпінського. – К.: Видавництво Раєвського, 2003.
3. Барановський М.О. Ніжинщина: Навчальний посібник./ М.О.Барановський, О.В.Барановська, І.В.Смаль та ін. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004.–174с.
4. Буряківництво: Проблеми інтенсифікації та ресурсозбереження. – 486с. – Київ, 2007
5. Агрокліматологія [Електронний ресурс]: режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>
6. Значення цукрового буряку [Електронний ресурс]: режим доступу:<http://www.agroscience.com.ua>

УДК 911.2

ВПЛИВ РАДІАЦІЙНОГО ЗАБРУДНЕННЯ ПОЛІСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ НА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

Давиденко А. С., студентка IV курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: к.геогр.н., доц. **Барановська О. В.**, кафедра географії

Постановка проблеми. Серед найбільших екологічних проблем України можна назвати аварію на Чорнобильській атомній електростанції. Прошло вже багато часу, але сумні відголоски минулого нагадують про цю катастрофу і сьогодні. Наслідки цього лиха стосуються не тільки довкілля, вони утворюють цілий ланцюг соціальних, економічних, демографічних, медико-біологічних проблем. Державні органи доклали чимало зусиль та фінансів для ліквідації негативних наслідків, проте вони так і не були подолані, особливо це стосується соціально-демографічних проблем. Тому вивчення впливу радіаційного забруднення на ці процеси є дуже важливим та актуальним.

Головною **метою** даного дослідження є розкриття впливу радіаційного забруднення на соціально-демографічні процеси та особливості їх перебігу.

Виклад основного матеріалу. Катастрофа, що відбулася 26 квітня 1986 року, безпосередньо віддзеркалилась майже на всіх демографічних процесах: зниженні народжуваності, посиленні міграційного відпливу мешканців найбільш наближених до ЧАЕС територій, погіршенні стану здоров'я і зростанні смертності, прискоренні процесу демографічного старіння, занепаді значної частини території зони, що призвело до занепаду соціальної інфраструктури, депресивного характеру регіональних та локальних ринків праці, поширенні бідності серед населення. На жаль, негативні соціально-економічні процеси тривають і нині.

Попри те, що від часу Чорнобильської катастрофи пройшло вже більше чверті сторіччя, ареал забруднення залишається дуже великим: за даними на початок 2011 р., він охоплює 2163 населених пункти, включаючи 73 райони і 8 міст обласного підпорядкування, розташованих на території 12 областей.

Після аварії на ЧАЕС значно погіршився стан здоров'я населення, яке проживає на території Поліського економічного району. Загальний вплив радіації на здоров'я людини складається з доз зовнішнього і внутрішнього опромінення [1]. Існує три шляхи, якими радіонукліди потрапляють до організму: з їжею, через дихальні шляхи з повітрям, через пошкодження на шкірі [4].

Хоча у сферу радіаційного впливу аварії так чи інакше були залучені практично усі жителі України, проте виділяють чотири критичні контингенти, які найбільше зазнали опромінення: 1) учасники ліквідації наслідків аварії (УЛНА) – особи, що брали безпосередню участь у роботах у 30-км зоні; 2) евакуйовані жителі населених пунктів 30-км зони; 3) діти та підлітки на момент аварії, щитоподібна залоза яких зазнала опромінення радіоактивними ізотопами йоду в травні-червні 1986 р.; 4) сільські жителі, що проживають на забруднених радіонуклідами територіях.

Населення радіоактивно забруднених територій є найбільшим за чисельністю серед чотирьох виділених вище контингентів і складає 2,3 млн. чол. На світовому рівні визнано, що пріоритетний вплив на стан здоров'я постраждалих усіх категорій належить хворобам системи кровообігу (ХСК). Серед всіх ХСК переважають гіпертонічна та ішемічна хвороби серця. За даними аналізу патологоанатомічних досліджень ці хвороби обумовлюють більшу смертність, ніж усі онкологічні хвороби разом узяті. Значно зросла кількість непухлинних хвороб крові та кровотворних органів, ендокринної системи, органів травлення, дихання, сечостатевої системи та інших.

Вже в перші роки після аварії було зареєстровано збільшення захворюваності на рак щитоподібної залози дітей і підлітків внаслідок опромінення радіоактивними ізотопами йоду. За минулі 25 років було прооперовано понад 6 тисяч випадків цієї форми раку серед осіб, опромінених у віці 0 – 18 років. Рівні захворюваності перевищують доаварійні значення в десятки і сотні разів. В останні роки почала зростати захворюваність УЛНА і окремих груп населення солідними формами раку. Особливої уваги заслуговують відмічені підвищені радіаційні ризики раку молочної залози у жінок-ліквідаторів, а також тих, що мешкають на забруднених радіонуклідами територіях у порівнянні з показниками в цілому по країні. Встановлені підвищені радіаційні ризики лейкемії в УЛНА.

Шлунково-кишковий тракт належить до основних тканин-мішеней дії шкідливих факторів радіаційної природи. І це цілком зрозуміло – адже основну дозу опромінення людина отримує з продуктами харчування. Захворювання системи травлення займають 2–3 місце серед непухлинних хвороб в осіб, постраждалих внаслідок аварії [5]. Але, не зважаючи на це, мешканці забруднених територій (за даними опитування населення) дедалі частіше нехтують потенційним ризиком опромінення від споживання радіоактивно забруднених продуктів лісового походження [3].

Крім погіршення стану здоров'я населення існує цілий ряд і інших проблем. Так, соціальна структура знаходиться у стані тоталітарного занепаду, рівень життя населення постраждалих територій значно поступається середнім показникам не тільки по Україні, а й навіть по прилеглих територіях [2].

Житловий фонд є вкрай застарілим. Від часу катастрофи на постраждалих територіях збудовано менше 20% відсотків усіх будинків, тоді як третину – понад півсторіччя назад. На території Поліського економічного району існує велика проблема із наявністю питної води. Значна частина сільських населених пунктів не має доріг із твердим покриттям. Відповідно населення не може дістатися більш розвинених міст та селищ, щоб отримати там необхідні послуги. Також для цих територій характерна дуже низька забезпеченість земельними наділами. Ризик бідності мешканців чорнобильської зони перевищує середній по Україні в 1,7 рази.

Всі вище перераховані процеси значно впливають на демографічну ситуацію регіону. Наслідки аварії і тепер продовжують впливати на розвиток всіх демографічних процесів. На даний час коефіцієнт народжуваності в постраждалих областях такий: Чернігівська область (9,1‰), Житомирська (11,8‰), Рівненська (14,5‰), Волинська (13,8‰). Ці показники зазнали скорочень, так у 1986 році вони становили: 12,2‰, 14,2‰, 17,3‰, 16,9‰ відповідно. Але сучасні показники дещо підвищились у всіх областях порівняно з даними 1996-2000 рр., коли фіксувалися найнижчі показники [3].

Протягом усього післяаварійного періоду спостерігаються негативні тенденції смертності в Україні, більш високими темпами виділяється Чорнобильська зона, де вони посилюються радіоактивними забрудненнями, психологічними стресами і нижчим рівнем життя. Так, ще в першій половині 1990-х років стандартизований коефіцієнт смертності зріс на 23,2%. Друга хвиля зростання смертності припала на 1999-2007 роки: значення стандартизованого показника підвищилося у зоні забруднення на 9,0% [2].

Коефіцієнт смертності у межах Поліського економічного району, за даними станом на липень 2013 року, становить: Чернігівська область (19,1‰),

Житомирська (16,8‰), Рівненська (12,7‰), Волинська (13,5‰). Якщо виходити з радіологічних позицій, то на сьогодні рівні смертності серед постраждалого населення розташовуються в наступній послідовності: смертність жителів радіоактивно забруднених територій, які піддалися гострому опроміненню відносно високими дозами у 1986 році і надалі опромінювалися малими дозами радіації; ліквідатори наслідків; смертність евакуйованих, які зазнали короточасного підвищеного опромінення; особи, які народилися від опромінених батьків.

За співвідношення показників народжуваності і смертності ми бачимо, що найгірша ситуація складається в Чернігівській області. Чернігівська та Житомирська області характеризуються від'ємним природним приростом, він становить -10,0‰ та -5,0‰ відповідно. Коефіцієнт природного приросту позитивний у Волинській області – 0,3‰, найкращий серед регіонів – у Рівненській області – 1,8‰. Коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року зростає від 6,0‰ у Волинській області до 8,4‰ – у Житомирській.

Великий вплив на демографічні процеси регіону мали також міграційні процеси, які були зумовлені аварією на ЧАЕС. Дія міграційного фактора обмежується першими десятиріччями після катастрофи, причому переїзди відбувались як в організованому порядку, так і в неорганізованому. За даними Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, упродовж 1986-1995рр. із 112 поселень, проживання в яких небезпечне для життя, було переселено і виїхало самостійно майже 163 тисячі осіб [2].

Чорнобильська катастрофа спричинила першу в історії України масштабну екологічну міграцію внаслідок руйнації довкілля та його непридатності для проживання.

Висновки. Проведений аналіз дає можливість зробити такі висновки.

1. Вплив радіаційного забруднення охоплює всі соціально-демографічні процеси району.
2. Внаслідок аварії значно погіршився стан здоров'я населення.
3. Соціальна структура знаходиться в стані тоталітарного занепаду.
4. Рівень життя населення постраждалих територій значно поступається пересічним показникам в Україні.
5. Негативним наслідком аварії є зменшення показника народжуваності, зростання показника смертності, що спричиняє формування від'ємного показника природного приросту.
6. Негативним наслідком є міграційний відтік населення, що ще більше загострює кризу Поліського економічного району.

Література

1. Давидчук В.С. Географія і Чорнобиль. // Український географічний журнал. – 2001. – №2.
2. Лібанова Е.М. Демографічні наслідки Чорнобильської катастрофи. // Журнал НАМН України, 2011. – Том 17. – с.110-119.
3. Омельянець М.І. Медико-демографічні наслідки Чорнобильської катастрофи в Україні. – Київ, 2004. – 207с.
4. Савенко В.С. Радиоэкология. – Минск: Дизайн ППО, 1997. – 208с.
5. Гудков І.М. Радіаційна ситуація в Україні через 25 років після аварії на Чорнобильській АЕС. // Збірник наукових статей "III Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю". – Вінниця, 2011. – Том 2. – с.482-485. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eco.com.ua/>

УДК 911.3.30 (477.51)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОТІКАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СІЛЬСЬКИХ ДЕПРЕСИВНИХ РАЙОНАХ (НА ПРИКЛАДІ ЩОРСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Плющ А. Л., студентка V курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: д.геогр.н., проф. **Барановський М. О.**, кафедра географії

Сільські території відіграють особливу роль в економічному та соціальному розвитку країни, у збереженні її традицій, культури і побуту. Але на даному етапі розвитку нашої держави саме ці території зазнають найбільшого занепаду, тобто є депресивними. Депресивні території – це регіони чи їх частини, у межах яких показники економічного розвитку та соціального забезпечення громадян за критеріями, визначеними законодавством, значно нижчі, ніж відповідні середні показники в державі (Концепція державної регіональної політики, 2001 р.). Для цих територій характерні певні ознаки і риси, серед яких вагоме місце посідають негативна динаміка природного руху сільського населення та людності сільських поселень, що обумовлюють деградацію території та неможливість виконувати нею важливих соціальних функцій. До таких територій

відноситься Щорський район, а тому він може бути типовим регіоном, на прикладі якого можна дослідити особливості протікання демографічних процесів на проблемних територіях.

Станом на 01.01.2012 року чисельність населення Щорського району склала 25208 мешканців, окремо м. Щорса – 11506 осіб (табл. 1). Проаналізувавши статистичні дані чисельності населення Щорського району можна зробити висновок про його поступове скорочення. Станом на 2004 р. його кількість становила 29,2 тис. осіб, на 2007 р. – 26, 6 тис. осіб, на 2010 р. – 25,7 тис., на 2012 р. – 25,1 тис. осіб. Загалом упродовж 2002-2012 рр. населення району скоротилося на 16,4%.

Таблиця 1

Динаміка чисельності наявного населення району

На початок року	Всього, тис. осіб	Міське, тис. осіб	Сільське, тис. осіб
2002	30,2	12,2	17,95
2003	29,2	12,0	17,2
2004	28,8	11,9	16,9
2005	28,0	11,6	16,4
2006	27,1	11,5	15,6
2007	26,4	11,4	15,0
2008	25,9	11,3	14,6
2009	25,6	11,3	14,3
2010	25,4	11,4	14,0
2012	25,1	11,4	13,7

Розраховано автором за даними Головного управління статистики у Чернігівській області

Більш швидкими темпами убуває сільське населення, яке за указаний період зменшилося на 23,7%. Водночас за останні роки темпи втрат дещо уповільнилися. Так, якщо за 2002–2005 рр. середньорічні темпи скорочення становили 7,1%, то за 2006–2010 роки – 6,3%.

Вікова структура населення викликає занепокоєння. Смертність стабільно перевищує народжуваність, що відбивається на “віковому індексі”. У разі відсутності стимулів (у першу чергу, економічних) до підвищення народжуваності, кількість населення працездатного віку надалі зменшуватиметься швидше, ніж поповнюватиметься, що у довгостроковому періоді становить загрозу для місцевої економіки. Протягом останніх п’яти років вікова та гендерна структура населення району практично не змінилася. Найчисельнішими віковими групами залишаються люди віком 25-44 років та особи, старші за 60 років.

Особливу тривогу викликає значне перевищення кількості населення, старшого за 60 років, за населення, молодше 15 років (так званий “віковий індекс”). У Щорському районі такий індекс складає 194,7%. З точки зору економічного розвитку це означає, що кількість населення у працездатному віці скорочується швидше, ніж поповнюється.

Вирішальним фактором, що зумовлює процеси депопуляції, є природне скорочення населення. Упродовж тривалого часу в районі спостерігається порушення рівноваги між процесами народжуваності та смертності (табл. 2).

Таблиця 2

Демографічні показники Щорського району, %

Роки	Народжуваність		Смертність		Природний приріст	
	Щорський район	Область	Щорський район	Область	Щорський район	Область
1990	-	10,8	-	14,8	-	-4,0
2000	7,4	6,9	24,5	19,8	-17,1	-12,9
2005	8,6	7,5	28,0	21,6	-19,4	-14,1
2010	9,5	9,1	23,4	19,6	-13,9	-10,5
2011	10,1	9,3	22,7	18,5	-12,6	-9,2

Складено автором за даними Головного управління статистики у Чернігівській області

За останні п’ять років перевищення кількості померлих над кількістю народжених зменшується. У 2010 році обсяг природного скорочення порівняно з попереднім роком знизився на 4,1% і становив 346 осіб. Наразі це єдиний чинник скорочення чисельності населення району. Загалом у районі показники народжуваності збільшуються. Якщо у 2000 р. народжуваність становила 7,4%, то у 2011 р. – 10,1%. Це дещо вище від пересічного для області показника (табл. 2). Водночас дуже високими у районі є показники смертності та природного убутку населення, які помітно перевищують пересічні для області значення. Так у 2011 р. загальний

показник смертності в районі становив 22,7‰, тоді як в області – 18,5‰. Природний убукт населення у Щорському районі на 37% вищий від загальнообласного показника.

Гострою для району залишається проблема смертності серед населення працездатного віку. Особливості показників і причин смертності відображені у таблиці 3. За два останні роки кількість померлих у працездатному віці практично не змінилася – 75 та 74 особи відповідно. Питома вага померлих у працездатному віці до загального числа усіх померлих становить 19,6%. Із загальної кількості смертей у працездатному віці частка чоловіків становить 92% (69 осіб), жінок – 8% (6 осіб).

Рівень смертності немовлят приблизно відповідає пересічним для області значенням.

Таблиця 3

Основні причини смертності населення працездатного віку у Щорському районі

	9 місяців 2011р.		9 місяців 2012 р.	
	Осіб	%	Осіб	%
Хвороби системи кровообігу	16	21,6	26	34,7
- в т.ч. алкогольна кардіоміопатія	3	4,0	5	6,7
Травми, отруєння та нещасні випадки	26	35,1	17	26,7
- травми	7	9,4	3	4,0
- отруєння	6	8,1	3	4,0
- в т.ч. алкоголем	5	6,7	3	4,0
- підвищення	11	14,9	6	8,0
Злоякісні новоутворення	8	10,8	12	16,0
Хвороби органів травлення	2	2,7	9	12,0
- в т.ч. цироз печінки	1	1,3	5	6,7
Інфекційні та паразитарні хвор.	11	14,9	7	9,3
- в т.ч. туберкульоз органів дихання	4	5,4	5	6,7
Всього	74		75	

Розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Хоча вплив міграційної рухомості на зміни чисельності населення району та його структури порівняно з природним скороченням залишається незначним, все ж міграції є важливою складовою як кількісних, так і якісних характеристик населення. Вони впливають на різні сфери соціального, економічного та політичного розвитку району.

Міграційна мобільність жителів району тривалий час характеризувалася зниженням загальних обсягів та від'ємним сальдо міграції. Проте слід зазначити, що за підсумками 2009 та 2010 років район мав хоч і незначне, але позитивне сальдо міграції. При незначній міграційній активності у 2009 році міграційний приріст складав 72 особи. У порівнянні з 2009 р., у 2010 р. спостерігалось збільшення міграційної активності жителів району, кількість прибулих у район перевищила кількість вибулих на 35 осіб.

Переважна більшість населення району проживає у сільській місцевості. Загалом у районі нараховується 56 сільських поселень, які об'єднані у 24 сільські ради (табл. 4).

За період з 1989 по 2012 рр. найбільше населення скоротилося у таких сільських поселеннях як Куропіївка та Ількуча – на 100%. Також значного скорочення населення зазнали Містки, Привільне, Філонівка (більше 90%). Відносно сталий показник чисельності населення спостерігається в Руді, Іванівці, Суничному, Попільному, де скорочення за вказаний період становить менше 30%. Причинами такої ситуації можуть бути віддаленість від райцентра, погане транспортне сполучення з ним, що пришвидшує відтік населення до міста у пошуках кращих умов життя. Відносно повільно скорочується населення сіл, що розміщуються поблизу районного центра, займають зручне географічне положення, мають значну людність.

Середня щільність сільського населення району становить 10,5 осіб/км². Найменш заселеними є території північних сільських рад – Гірської, Єлінської, Гута-Студенецької, Ключівської, Жовідьської (5,5-8,5 осіб/км²). Також меншою щільністю виділяються сільські ради на заході, сході та південному-сході району.

Найбільш щільно заселеними є Займищанська, Великощимельська, Петрівська та Смяцька сільські ради – понад 14 осіб/км². Перші дві сільські ради розміщуються безпосередньо поблизу районного центру і тому така ситуація цілком прогнозована. Щодо інших двох, то можливо на такий показник щільності вплинула близькість до центра сусіднього Городнянського району. Середні за щільністю сільські ради розкидані по району майже хаотично і встановити якусь закономірність у такій ситуації дуже важко. На такий стан могли вплинути наприклад історія розвитку району та особливості його заселення.

Таблиця 4

Динаміка чисельності населення сільських поселень Щорського району

№ п/п	Сільські поселення	Кількість населення, осіб			Скорочення населення, %		
		1989	2001	2012	1989/2001	2001/2012	1989/2012
1.	Великий Щимель	1573	907	810	42,3	10,7	48,5
2.	Гірськ	782	585	437	25,2	25,3	44,1
3.	Хринівка	171	129	81	24,6	37,2	52,6
4.	Липівка	57	45	10	21,1	77,8	82,4
5.	Гута-Студенецька	312	232	184	25,6	20,7	41,0
6.	Сальне	67	44	31	34,3	29,5	53,7
7.	Єліне	535	383	237	28,4	38,1	55,7
8.	Млинок	60	37	36	38,3	2,7	40,0
9.	Містки	70	29	7	58,6	75,8	90,0
10.	Безуглівка	176	73	27	58,5	63,0	84,6
11.	Жовідь	502	398	290	20,7	27,1	42,2
12.	Піщанка	171	75	38	56,1	49,3	77,8
13.	Займище	609	502	457	17,6	8,9	24,9
14.	Заріччя	457	317	213	30,6	32,8	53,4
15.	Клюси	362	286	182	21,0	36,3	49,7
16.	Плюхів	22	5	3	77,3	40,0	86,3
17.	Кучинівка	2137	1626	1153	23,9	29,1	46,0
18.	Низківка	483	402	258	16,8	35,8	46,6
19.	Щокоть	118	88	52	25,4	40,9	55,9
20.	Руда	64	60	50	6,3	16,7	21,8
21.	Привільне	92	49	5	46,7	89,8	94,6
22.	Радвине	95	79	23	16,8	70,9	75,8
23.	Лютівка	85	61	11	28,2	81,9	87,1
24.	Куропіївка	45	12	0	73,3	100,0	100,0
25.	Філонівка	49	24	4	51,0	83,3	91,8
26.	Нові Боровичі	1164	1001	819	14,0	18,2	29,6
27.	Загреб. Свобода	78	35	8	55,1	77,1	89,7
28.	Нові Млини	399	280	199	29,8	28,9	50,1
29.	Лосева Свобода	297	245	160	17,5	34,7	46,1
30.	Петрівка	1533	1247	995	18,7	20,2	35,1
31.	Журавок	70	43	21	38,6	51,1	70,0
32.	Рогізки	1232	999	772	18,9	22,7	37,3
33.	Смяч	1153	868	659	24,7	24,1	42,8
34.	Сновське	964	652	522	32,3	19,9	45,8
35.	Єнькова Рудня	?	173	139	-	19,6	-
36.	Михайлівка	169	161	100	4,7	37,9	40,8
37.	Софіївка	137	92	62	32,8	32,6	54,7
38.	Глибокий Ріг	65	35	20	46,1	42,9	69,2
39.	Іванівка	222	224	178	0,0	20,5	19,8
40.	Старі Боровичі	622	501	348	19,4	30,5	44,1
41.	Гвоздиківка	611	466	401	23,7	13,9	34,4
42.	Стара Рудня	1168	894	634	23,4	29,1	45,7
43.	Суничне	293	263	242	10,2	7,9	17,4
44.	Попільня	225	191	162	15,1	15,2	28,0
45.	Шкробове	159	122	56	23,3	54,1	64,8
46.	Тихоновичі	1034	855	632	17,3	26,1	38,8
47.	Слава	35	15	10	57,1	33,3	71,4
48.	Тур'я	1388	1185	911	14,6	23,1	34,3
49.	Мишине	34	21	12	38,2	42,8	64,7
50.	Лука	46	29	15	36,9	48,3	67,3
51.	Селище	42	19	18	54,7	5,2	57,1
52.	Ількуча	84	45	0	46,4	100,0	100,0
53.	Хотуничі	1097	455	300	58,5	34,0	72,6
54.	Крестопівщина	58	31	8	46,6	74,2	86,2
55.	Камка	?	339	237	-	30,0	-
56.	Чепелів	458	306	216	33,1	29,4	52,8
	По району	23931	18240	13455	23,8	26,2	43,8

Розраховано автором за даними Головного управління статистики у Чернігівській області

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що у Щорському районі демографічні процеси характеризуються особливою гостротою. Триває депопуляція населення, яка проявляється у скороченні загальної кількості мешканців району, особливо сільських, у погіршенні вікової структури, в обезлюдненні сільських поселень тощо. Паралельно з цим скорочується щільність сільського населення, що уже негативно позначилося на розвитку аграрного сектора. Вирішення демографічних проблем у Щорському районі є складним науково-прикладним завданням, до розв'язання якого мають долучитися науковці, управлінці та органи місцевого самоврядування.

УДК 504 (477.81)

ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТАН ТА НАСЛІДКИ ВИКОРИСТАННЯ

Соболь А. О., магістрантка природничо-географічного факультету
Науковий керівник: к.геогр.н., доц. **Барановська О. В.**, кафедра географії

Вступ. Земельні ресурси разом з іншими природними ресурсами (лісовими, водними, мінеральними, кліматичними) є компонентами оточуючого середовища, місцем існування людини, їм належить активна участь у суспільному виробництві, вони є засобом виробництва і джерелом задоволення потреб людини. Саме створення потужного потенціалу багатьох держав, що представлений багатогалузевою промисловістю, розвинутим сільським господарством, розгалуженою транспортною мережею людство зобов'язане землі. В аграрному секторі земельні ресурси – головний засіб виробництва, найважливіша складова частина ресурсної бази землеробства. А характер і якість земель, родючість сільськогосподарських угідь визначають ефективність аграрного виробництва, можливість розв'язання продовольчої проблеми, продуктивність праці в аграрній сфері, при цьому надзвичайно велике, незамінне значення мають ґрунти, де вони є головним засобом і предметом праці. На сьогоднішньому етапі суспільного життя земельні ресурси використовуються надзвичайно інтенсивно, виконуючи функцію територіального базису, природного ресурсу та основного засобу виробництва.

Аналіз розподілу і характеру використання земельного фонду Рівненської області свідчить, що сформовані агроландшафти за своєю структурою нераціональні та екологонезбалансовані. Співвідношення між сільськогосподарськими та лісовими угіддями, між ріллею та іншими видами сільськогосподарських угідь є недоцільними та невиправданими ні з економічної, ні з екологічної позиції, що спричиняє ряд проблем, пов'язаних з погіршенням екологічного стану земельних ресурсів даного регіону. Тому **метою** статті є виявлення основних причин деградації земель сільськогосподарського призначення та характеристика екологічного стану земельних ресурсів Рівненщини.

Аналіз останніх публікацій. Наведено результати еколого-економічного використання земельних ресурсів та визначено вплив радіаційного забруднення та інших негативних факторів на стан ґрунтів у працях Кахнич В.П., Гуменюк В.В. Досліджено проблеми використання ґрунтів з екологічної точки зору, подано сучасні оцінки стану агроландшафтів та рівня антропогенного навантаження на земельні ресурси у працях Долженчук В.І., Лико С.М., Крупко Г.Д. Проведено комплексний географічний аналіз території, що підпала під меліорацію (Коротун С.І.).

Поряд з інтенсивним вивченням земельних ресурсів Рівненської області, недостатня увага приділяється забрудненню земельних угідь несільськогосподарського призначення шкідливими викидами промисловості і автотранспорту, а також проблемі поводження з промисловими та побутовими відходами, що є досить актуальною для рівненської області.

Виклад основного матеріалу. Загальна площа земель Рівненської області становить 2005,1 тис. га, з них 48,4% займають сільськогосподарські землі, 39,7% – ліси та інші лісовкриті площі, 5,3% – відкриті заболочені землі, 1,7% – незаболочені відкриті землі, 2,1% території перебуває під водою.

Аналіз ситуації, в якій перебуває нині сільськогосподарське виробництво, свідчить, що у зв'язку з різким зменшенням внесення органічних та мінеральних добрив, фактичним призупиненням вапнування кислих ґрунтів, не впровадженням протиерозійних та інших заходів, активізувалися всі напрями деградаційних процесів. В області 102,3 тис. га деградованих і малопродуктивних земель [2].

Найбільш негативно впливає на земельні ресурси гірничодобувна галузь промисловості. Під час гірничодобувних робіт змінюються природні ландшафти місцевості, порушується ґрунтово-рослинний покрив. В регіоні ще не належну увагу приділяють здійсненню рекультивациі

земель на місці відпрацьованих відкритим способом родовищ корисних копалин, відновленню родючості й народногосподарської цінності порушених земель (табл.1.). З таблиці видно, що за останні роки зменшуються обсяги порушення земель – як наслідок загального спаду виробництва, але при цьому слід звернути увагу на те, що частка рекультивованих (відновлених) земель до загальної площі території щороку знижується, а це, в свою чергу, з кожним роком ускладнює екологічну ситуацію регіону.

Таблиця 1

Порушення та рекультивація земель

Землі	2000	2006	2007	2008	2009
Порушені тис. га	4,59	2,30	2,26	2,26	2,24
% до загальної площі території	0,23	0,11	0,11	0,11	
Відпрацьовані, тис. га	1,30	0,50	0,50	0,40	0,5
% до загальної площі території	0,06	0,02	0,02	0,02	
Рекультивовані, тис. га	0,75	0,01	0,08	0,10	0,02
% до загальної площі території	0,04	0,0005	0,0004	0,005	

Деградація ґрунтів, а нерідко і повне їх включення із сільськогосподарського використання, відбувається внаслідок процесів водної та вітрової ерозії, дегуміфікації, декальцинації, ущільнення сільськогосподарською технікою, порушення агротехніки, заростання бур'янами та чагарниками, незбалансоване застосування мінеральних добрив, забруднення токсичними речовинами, радіонуклідами, нерегульованим випасанням худоби тощо [1].

Аналіз сучасного стану земельних ресурсів Рівненщини свідчить про глибоку їх деградацію, що виявляється, насамперед, у значному збільшенні площ еродованих земель. За останні 30 років площа цих земель зросла на 15 % за рахунок збільшення розмитих та сильно змитих ґрунтів, а також середньозмитих орних земель на схилах. Найпоширенішими видами деградації є: водна ерозія - 56%, вітрова ерозія - 28%, хімічна деградація - 12%, фізична деградація - 4 %. Зростають площі середньо- і сильно змитих ґрунтів, тобто слабо змиті переходять у категорію середньо змитих, а середньо змиті – в категорію сильно змитих. Внаслідок ерозії ґрунтів вимиваються орні землі, луки, замулюються водойми. Найбільш еродовані землі сільськогосподарських угідь в Рівненському (35,9 тис. га сільськогосподарських угідь), Млинівському (31,6 тис. га), Дубенському (28,5 тис. га), Здолбунівському (19,6 тис. га), Гошанському (15,0 тис. га) і Острозькому (11,5 тис. га) районах через великі площі оброблюваних земель, оскільки тут знаходяться найродючіші ґрунти області.

Досвід показує, що в сільськогосподарських підприємствах, особливо в останні важкі в економічному відношенні роки, порушуються землеробські технології господарювання: не дотримуються сівозміни, вносяться низькі норми органічних і мінеральних добрив, відсутнє вапнування кислих ґрунтів. Все це призводить до недобору врожаю і зниження родючості ґрунтів, погіршення екологічної ситуації. За низької культури сільськогосподарського природокористування та недосконалої й відсутності спеціальної сільськогосподарської техніки посилюються несприятливі процеси у ландшафтних комплексах. Через частий обробіток землі розпилюється поверхня ґрунту, колесами важких тракторів і комбайнів здійснюється його ущільнення: нормальна об'ємна маса структурного ґрунту – 1,1-1,2 г/см³ – на багатьох полях змінюється аж до 1,6-1,7 г/см³, що значно перевищує критичні величини. У таких ґрунтах майже в двоє зменшується загальна пористість, різко знижується водопроникна і водоутримуюча здатність, зменшується опірність ґрунту до ерозійних процесів. Крім того відбувається втрата ґрунтами грудкової структури у верхньому горизонті внаслідок постійного зменшення вмісту органічних речовин, механічного руйнування структури різноманітними знаряддями обробітку.

Варто звернути увагу на те, що екологічний стан ґрунтів порушує багаторазовий обробіток ґрунтів різними знаряддями за допомогою потужних і важких тракторів. Часто поле протягом року обробляється багато разів. Не враховується, що добрива, посівний матеріал, зерно і солома, коренеплоди і бульбоплоди завозяться причепами. Причому часто трапляється так, що автотранспорт, уникаючи розкислих доріг, їде полем, через посіви, утворюючи паралельні тимчасові дороги.

Однією з актуальних проблем, що стосується екологічного стану ґрунтів Рівненської області є втрата гумусу. В цілому по області середньозважений показник забезпеченості гумусом складає 2,17%. Найбільш низьку забезпеченість гумусом мають ґрунти Поліської зони: це ґрунти Березнівського району – 1,79%, Дубровицького – 1,79%, Зарічненського – 1,80%; це пов'язано з таким явищем як дефляція або видування вітром верхнього родючого шару ґрунту. Одним з головних факторів, що сприяють дефляції є зменшення площ лісів, що, у свою чергу, робить

незахищеним ґрунтовий покрив від діяльності вітру, до того ж легкий механічний склад ґрунтів північних районів Рівненщини ще більше активізує процеси видування.

В зв'язку з недостатньою кількістю внесення органічних добрив за останні роки помічено тенденцію до зменшення вмісту гумусу на 0,07%. Зниження вмісту гумусу спостерігається в Гошанському, Рівненському, Здолбунівському, Млинівському, Зарічненському, Дубенському районах. В минулому році в господарствах області було внесено 968 тис. т органічних добрив, що складає на 1 га лише 2,4 т [2].

Неухильний різкий спад у застосуванні мінеральних добрив становить небезпеку зниження фосфорно-калійного потенціалу родючості ґрунтів і доведення до критичного стану сільськогосподарського виробництва. Ситуацію погіршила і аварія на ЧАЕС в 1986 році, внаслідок якої було радіаційно забруднено 6 північних районів (Березнівський, Володимирецький, Дубровицький, Зарічненський, Сарненський, Рокитнівський), а оскільки ґрунти Рівненського Полісся, як правило, кислі і слабокислі і мають малий вміст мікроелементів, то це визначає високий коефіцієнт переходу (до 40%) радіоцезію із ґрунтів в кореневу систему рослин, що погіршує екологічний стан і органічного світу Рівненщини.

На даний час основними радіоактивними елементами, що залишаються в ґрунтах північних районів Рівненської області є: цезій-137; стронцій-90 та ізотопи плутонію. Вони у своїй сумарній дії різко погіршують екологічну ситуацію регіону (рис.1) [4].

Серед інших джерел погіршення екологічного стану ґрунтів в області виступають промисловість (хімічна і будівельна галузі) та автотранспорт. Хоча внаслідок зменшення обсягів виробництва за останнє десятиліття спостерігається зменшення загального фонового навантаження ґрунтів токсичними речовинами, проте забруднення на локальних рівнях, особливо в зонах дії окремих промислових об'єктів та вздовж автотрас, і надалі залишається високим.

За зведеними даними відповідно до групування ґрунтів за вмістом рухомих форм важких металів, за забрудненням свинцем більш високий вміст мають господарства Дубенського району (джерелами забруднення виступають Асфальтний завод с. Озеряни, Дубенського району, полігон твердих побутових відходів м. Дубно, військовий аерором м. Дубно) і Костопільський район (землі залізничних полотен). Що ж до присутності забруднювальних речовин в ґрунтах на землях несільськогосподарського призначення, то спостерігається перевищення ГДК за валовим вмістом свинцю в 33% проб, відібраних в межах санітарно-захисних зон ВАТ "Волинь", в 50% проб, відібраних на території Рівненського полігону твердих побутових відходів та в 50% зразків ґрунту, відібраних на територіях прилеглих до залізничного перегону "Рівне-Квасилів". Високий вміст нафтопродуктів в ґрунтах зафіксовано на узбіччях автошляхів "Рівне-Острог" (біля с.Лідаво Здолбунівського р-ну), "Рівне-Київ" (біля с.Горбаків Рівненського р-ну) та "Рівне-Львів" (біля с.Омеляна Рівненського р-ну). Забруднені нафтопродуктами також території, прилеглі до залізничних полотен в районі с.Квасилів Рівненського р-ну, до АЗС в м. Рівне по вул. Київській та до асфальтних заводів в с. Озеряни Дубенського району і в м. Дубно.

Ситуацію погіршує і те, що територія Рівненщини пересікається трубопроводними, газовими та нафтовими магістралями. Недоліки у технології перекачування та стихійні витіки нафтопродуктів на поверхню землі спричиняють забруднення ґрунтів. За приклад може бути ситуація на пункті перекачки нафтопроводу "Дружба" в районі смт Смига Дубенського району, де протягом 20 років формуються ореоли забруднення ґрунтів продуктами нафтопродуктування [1].

Досить актуальною є проблема промислових та побутових відходів. Забруднення навколишнього природного середовища відходами виробництва і споживання набуває для області все більшої гостроти. На території області нараховується біля 700 підприємств, установ і організацій, виробнича діяльність яких пов'язана з утворенням промислових та побутових відходів. В середньому на території області щороку в поверхневих сховищах накопичується біля 1 тис. т промислових відходів I-III класів небезпеки. З усієї маси особливо небезпечних відходів, що утворюються в області, лише біля 2 % повторно використовуються або знешкоджуються. Серед забруднювачів найнебезпечнішими є важкі метали, нафтовідходи, непридатні до застосування пестициди. Серед основних екологічних проблем, пов'язаних з утворенням та розміщенням небезпечних відходів, слід виділити такі:

- у відвалі ВАТ "Рівнеазот" на площі 58 га закладовано 15,4 млн. т фосфогіпс- дигідрату;
- у відвалі ТОВ "Волинь-шифер" на площі 2,5 га закладовано 116.455 тис. т азбестоцементних відходів;
- у накопичувачі ВАТ "Рівнеазот" площею 1,2 га закладовано 1,165 тис. т моноетаноламіну, який утворюється при виробництві аміаку;
- у шламонакопичувачі площею 34,5 га ВАТ "Рівнеазот" розміщено 1,3 млн. т шламу станції нейтралізації цеху фосфорної кислоти;

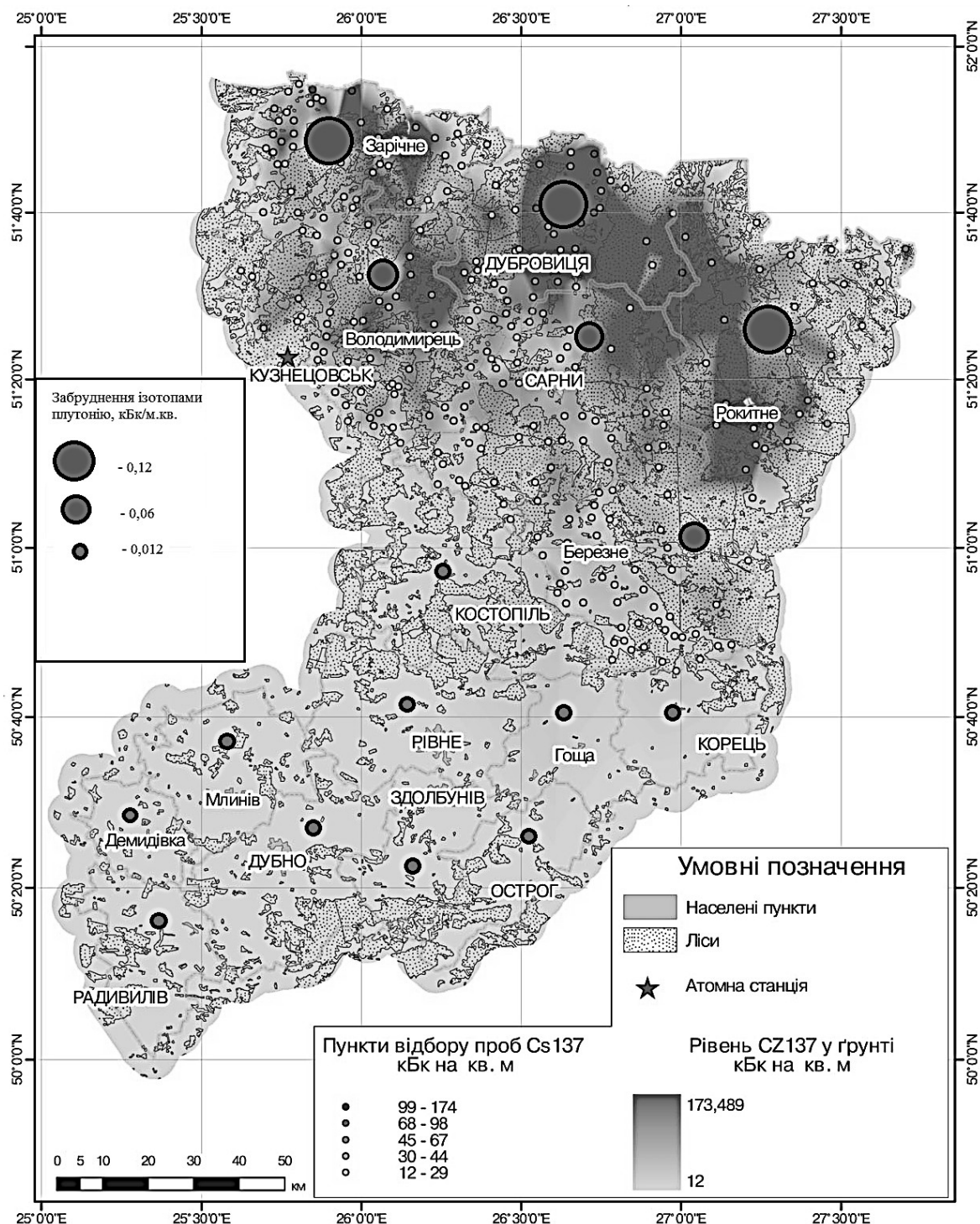

Рис. 1. Радіоактивне забруднення ґрунтів [2]

- шлам відходів, що містить мідь, заскладовано в кількості 10,927 т на ВАТ "Рівненський радіозавод".

Залишається гострою проблема екологічно безпечного поводження з побутовими відходами. В області офіційно зареєстровано 41 організоване звалище та три полігони для захоронення твердих побутових відходів. Тривале накопичення побутових відходів на звалищах призводить до виникнення непередбачуваних фізико-хімічних та біохімічних процесів, продуктами яких є чисельні токсичні хімічні сполуки в рідкому, твердому та газоподібному стані. Щороку лише в районних центрах області на 17 сміттєзвалищах, які займають площу 103,9 га, накопичується близько 175 тис. т твердих побутових відходів (рис. 2).

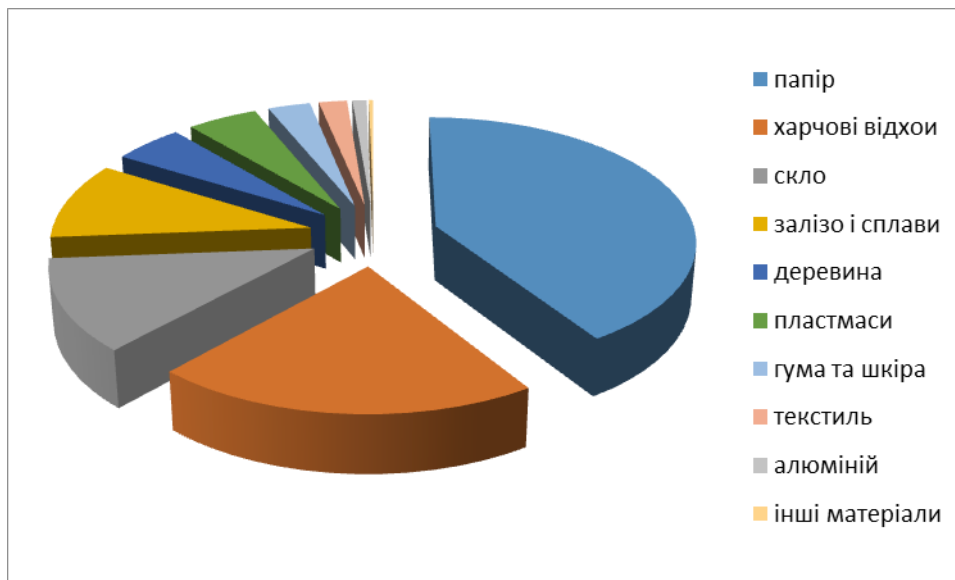

Рис. 2. Складові побутових відходів

Італійські фахівці-екологи в 2005 році надали таку інформацію для природоохоронців: скляна пляшка розкладатиметься 1000 років, папір – 3 місяці, сигаретні недопалки – 5 років, поліетиленові пакети – 10-20 років, нейлонові вироби – 30-40 років, металеві банки – 500 років, полістирол -1000 років [3]! Саме тому проблема поводження з відходами є досить актуальною, оскільки неправильне її вирішення може мати негативні наслідки не лише сьогодні, а і в далекому майбутньому.

Отже, основними проблемами, пов'язаними з використанням земельних ресурсів є деградація земель, втрата родючості ґрунтів та зміна їх природної структури, радіаційне, хімічне та фізичне забруднення ґрунтів. Головними причинами погіршення екологічного стану земельних ресурсів є діяльність гірничодобувних підприємств, нераціональне ведення сільського господарства, надмірне використання мінеральних добрив, діяльність промислових об'єктів та автотранспорту, скупчення промислових та побутових відходів. Тому серед рекомендацій щодо покращення екологічного стану земельних ресурсів області є збільшення площ лісових насаджень в районах, які знаходяться в загрозовому чи критичному стані; удосконалення культури ведення сільського господарства з врахуванням місцевих умов; впорядкування звалищ побутових відходів, ліквідація стихійних смітників; встановлення санітарно-захисних зон та впровадження безвідходного виробництва.

Література

1. Доповіді про стан навколишнього природного середовища в Рівненській області (1990 – 2009 рр.) – Державне управління екологічної безпеки в Рівненській області. - Рівне, 1991 - 2010.
2. Екологічний паспорт Рівненської області [Електронний ресурс] / Міністерство екології та природних ресурсів України // Екологічний контроль 2011. Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/5990>.
3. Коротун І.М. Географія Рівненської області / І.М.Коротун, Л.К.Коротун. – Рівне, 1996. - 274 с.
4. Постанова Міністерства охорони здоров'я України від 1 грудня 1997 р. "Про введення в дію Державних гігієнічних нормативів "Норми радіаційної безпеки України (НРБУ-97)" // "Нормативні акти України". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1039.2645.2&nobreak=1>.

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ, ІНФОРМАТИКА, ЕКОНОМІКА

УДК 004.4

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОПУЛЯРНИХ ІГРОВИХ РУШІЇВ

Біловол Є. Б., студент IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.ф.-м.н., ст. викл. **Глушко І. М.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

На сьогодні бажання створити комп'ютерну гру, досить легко реалізувати, за рахунок того, що висококласні фахівці та прихильники ідей програмного забезпечення з відкритим кодом (Open Source), розробляють ігрові 3D-рушії і роздають їх бажаним безкоштовно. Головним є вибір такого рушія, який дозволить якомога краще втілити задумку. Тому дана робота саме і присвячена аналізу можливостей популярних ігрових рушіїв.

Ігровий рушії (англ. Game engine) зазвичай забезпечує основну функціональність в іграх. Це набір функцій або класів, які надають розробнику можливість створювати ігровий світ [1].

Словосполучення "ігровий рушії" передбачає цілий комплекс прикладних програм. Іншими словами, всі частини коду, написані програмістами при розробці гри, є компонентами ігрового рушія. Ігровий процес (геймплей) визначається функціями, реалізованими в цих програмах.

Рушії, що розглядаються в даній статті, мають дуже великий потенціал. Всі вони зроблені за принципом Open Source, тобто вихідний код відкритий для будь-яких модифікацій.

Ігровий рушії Unreal Development Kit

Компанія Epic Games, бренд, відомий всім геймерам, представила новий шикарний набір інструментів для програмістів, кінематографістів, дизайнерів та всіх хто цікавиться комп'ютерної 3D графікою на ігровому рушії – Unreal Development Kit (UDK). Це безкоштовна версія відомого рушія Unreal Engine.

Розробник відзначає такі характеристики UDK , як:

³⁵₁₇безпосередній доступ до рушія Unreal Engine 3, одного з найцікавіших, сучасних і видовищних 3D рушіїв;

³⁵₁₇нескладний процес створення власного контенту за допомогою редактора Unreal Editor, дуже потужного і функціонального інструменту, який дозволяє використовувати велику кількість операцій по створенню власного ігрового простору. Дані версія Unreal Editor містить інструменти для створення фізики персонажів і об'єктів, браузер ігрових даних, інструмент для створення кінематичних заставок, редактор фізики частинок і імітації ефектів оточення і погоди, унікальну систему глобального освітлення;

³⁵₁₇економія часу завдяки сумісності різних інструментів розробника;

³⁵₁₇розроблений програмний продукт запускається як окремих додаток, для нього не потрібно встановлення яких-небудь додаткових розширень.

Основні специфікації рушія представлені у табл. 1 [4].

Таблиця 1

Специфікації рушія Unreal Development Kit

Платформа	Windows, MacOS
Мова програмування	C / C ++
Графічний API	OpenGL, DirectX
Багатокористувацький режим	Client-Server, Peer-to-Peer, Master Server
Звукова підтримка	Stereo, 3D, потоковий звук
Фізика	Базова фізика, виявлення зіткнень, фізика твердих тіл
Система штучного інтелекту	Пошук шляху, прийняття рішень
Ціна	Безкоштовна для некомерційного використання

Ігровий рушій OGRE (Object-oriented Graphics Rendering Engine)

Рушій OGRE вважається графічним. В основному його використовують для розробки ігор, які спрямовані на високий рівень графічного відображення. Але рушій має все необхідне і для інтеграції зі сторонніми бібліотеками. Отже, якщо ви хочете гру з підтримкою мультіплеєру, передової фізики транспорту, звуку з тривимірними ефектами – цей рушій не для вас.

У 2002 році відбувся перший реліз OGRE. І майже відразу цей рушій зайняв своє місце серед множини ігрових рушіїв. Більшість розробників ігор гідно оцінили його, створюючи на ньому як безкоштовні, так і комерційні проекти. Рушій OGRE підтримується і розробляється великою кількістю учасників однойменної спільноти. У результаті розробки в режимі Open Source, рушій допрацьовується багатьма програмістами, набуває все нові і нові можливості [2].

Є велика кількість довідкової інформації і прикладів, якісна документація, що дозволяє освоїти рушій в домашніх умовах. З основними специфікаціями можна ознайомитися в табл. 2.

Таблиця 2

Специфікації рушія OGRE

Платформа	Windows, Linux, MacOS
Мова програмування	C / C ++
Графічний API	OpenGL, DirectX
Багатокористувацький режим	Відсутній
Звукова підтримка	Відсутня
Фізика	Базова фізика, виявлення зіткнень, фізика твердих тіл
Система штучного інтелекту	Відсутня
Ціна	Безкоштовна для некомерційного використання

Ігровий рушій Unity (Unity3D)

Unity – це кросплатформений інструмент для розробки ігор, створений з метою полегшення творчості. Заснована в 2005 році у Данії, фірма Unity Technologies на сьогоднішній день має штаб-квартиру в Сан-Франциско і групи розробників у Копенгагені та Лондоні [3].

Професійний рушій Unity 3D містить повний набір інструментів для простого освоєння. Розглянемо їх.

³⁵₁₇Інтегрований редактор. Всі дії проводяться через простий користувацький інтерфейс.

³⁵₁₇Імпорт ресурсів. Рушій підтримує всі основні формати файлів і майже всі програми для створення графіки.

³⁵₁₇Графіка. Присутній оптимізований графічний конвеєр як для DirectX, так і для OpenGL.

³⁵₁₇Освітлення. М'які тіні в реальному часі, розрахунок освітлення і карти освітленості.

³⁵₁₇Ландшафти. Величезні, густо заповнені рослинністю ландшафти.

³⁵₁₇Шейдери¹. Шейдерна система Unity поєднує простоту використання, гнучкість і продуктивність.

³⁵₁₇Скрипти. Наявні електронні бібліотеки та велика кількість якісної документації.

³⁵₁₇Робота з мережею. Рушій дозволяє розробляти ігри з якісним і повноцінним мультіплеєром.

³⁵₁₇Фізика. Підтримка фізики твердотільних предметів, кульових з'єднань і фізика автомобіля.

Детальнішу специфікацію представлено в табл. 3.

Таким чином, існують безкоштовні рушії, які мають досить серйозний набір можливостей. В даній статті розглянуто та проаналізовано декілька з них: OGRE, Unity3D, Unreal Development Kit.

Таблиця 3

Специфікації рушія Unity

Платформа	Windows, Linux, MacOS, Xbox360, PS3, Nintendo Wii, iPhone, браузерна платформа, Google Android
-----------	--

¹ Шейдер – програма для визначення остаточних параметрів об'єкта або зображення.

Мова програмування	C#, javascript
Графічний API	OpenGL, DirectX
Багатокористувацький режим	Client-Server
Звукова підтримка	Stereo, 3D, потоковий звук
Фізика	Базова фізика, виявлення зіткнень, фізика твердих тіл, фізика автомобілів
Система штучного інтелекту	Скриптова
Ціна	Безкоштовна для некомерційного використання

Література

1. Фленов М.Е. Искусство программирования игр на C++. – СПб.: БХВ-Петербург, 2006. – 256 с.
2. Ogre3d.org [електронний ресурс]. Спосіб доступу: Ogre manual v1.8 [http://www.ogre3d.org/docs/manual/manual_3.html#Multi_002deverythin]
3. Unity3d.com [Електронний ресурс]. Спосіб доступу: Business Development [http://unity3d.com/company/jobs/position?id=odc7Wfwc].
4. Unrealengine.com [електронний ресурс]. Спосіб доступу: Getting Started: UnrealEngine3 [http://udn.epicgames.com/Three/GettingStartedOverview.html]

УДК 512

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯННЯ ПОВЕРХНІ ДРУГОГО ПОРЯДКУ ЗА ДОПОМОГОЮ КВАДРАТИЧНИХ ФОРМ

Зацарна Л. М., магістрантка фізико-математичного факультету
 Науковий керівник: к.ф.-м.н., доц. **Курниш А. В.**, кафедра вищої математики

Одним з важливих і цікавих застосувань теорії квадратичних форм є задача спрощення рівняння кривих і поверхонь другого порядку. Ця задача належить до числа тих, які визначили постановку основних питань у теорії квадратичних форм.

Розглянемо зведення до канонічного виду загального рівняння поверхні другого порядку у тривимірному просторі:

$$a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_{12}xy + 2a_{13}xz + 2a_{23}yz + 2a_{14}x + 2a_{24}y + 2a_{34}z + a_{44} = 0 \quad (1)$$

Сума членів другого степеня в лівій частині рівняння (1) є квадратичною формою з симетричною матрицею $A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{12} & a_{22} & a_{23} \\ a_{13} & a_{23} & a_{33} \end{pmatrix}$. За теоремою² про зведення квадратичної

форми до канонічного виду існує ортогональне лінійне перетворення простору V_3 з матрицею Q , яке переводить розглядувану квадратичну форму до головних осей

$$\lambda_1 x_1^2 + \lambda_2 y_1^2 + \lambda_3 z_1^2,$$

де $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ – характеристичні корені матриці A , а (x_1, y_1, z_1) – прообраз вектора (x, y, z) при цьому перетворенні.

Після згаданого перетворення рівняння (1) матиме вигляд:

$$\lambda_1 x_1^2 + \lambda_2 y_1^2 + \lambda_3 z_1^2 + 2b_{14}x_1 + 2b_{24}y_1 + 2b_{34}z_1 + a_{44} = 0. \quad (2)$$

Принаймні одне з чисел $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ відмінне від нуля, бо інакше матриця

² Теорема. Довільну квадратичну форму можна звести за допомогою не виродженого лінійного перетворення змінних до канонічного виду. При цьому лінійне перетворення можна вибрати так, щоб його матриця була ортогональною.

$$A = Q \cdot \begin{pmatrix} \lambda_1 & 0 & 0 \\ 0 & \lambda_2 & 0 \\ 0 & 0 & \lambda_3 \end{pmatrix} \cdot Q'$$

була б нульовою і задане рівняння (1) було б лінійне. Припустимо, що $\lambda_1 \neq 0$. Тоді можна позбутися члена з x_1 у рівнянні (2) за допомогою трансляції

$$x_1 = x_2 - \frac{b_{14}}{\lambda_1}; y_1 = y_2; z_1 = z_2; \quad (3)$$

Підставляючи (3) у (2), дістанемо рівняння

$$\lambda_1 x_2^2 + \lambda_2 y_2^2 + \lambda_3 z_2^2 + 2b_{24}y_2 + 2b_{34}z_2 + b_{44} = 0. \quad (4)$$

Якщо також $\lambda_2 \neq 0$ і $\lambda_3 \neq 0$, то, виконуючі двічі перетворення, подібні до (3), дістанемо рівняння виду:

$$\lambda_1 x_3^2 + \lambda_2 y_3^2 + \lambda_3 z_3^2 + h = 0. \quad (5)$$

Рівняння (5) називають *канонічним рівнянням центральної поверхні другого порядку*. Тип поверхні та її властивості залежать від значення коефіцієнтів.

Якщо $h = 0$, то маємо рівняння конуса $\lambda_1 X^2 + \lambda_2 Y^2 + \lambda_3 Z^2 = 0$, який у випадку $\lambda_1 > 0, \lambda_2 > 0, \lambda_3 > 0$ вироджується у точку $X = Y = Z = 0$.

При $h \neq 0$ рівнянню (5) можна надати форму

$$\frac{x^2}{a} + \frac{y^2}{b} + \frac{z^2}{c} = 1, \quad (6)$$

де $a = -\frac{h}{\lambda_1}, b = -\frac{h}{\lambda_2}, c = -\frac{h}{\lambda_3}$; зрозуміло, що $a \neq 0, b \neq 0, c \neq 0$.

Якщо всі коефіцієнти a, b, c – додатні, то поверхню називають еліпсоїдом, якщо два додатні – однопорожнинним гіперboloїдом, якщо один додатній – двопорожнинним гіперboloїдом³.

Отже, у випадку, коли всі характеристичні корені матриці A відмінні від нуля (або ранг відповідної квадратичної форми рівний 3), завжди можна звести загальне рівняння (1) до канонічного рівняння (5) центральної поверхні другого порядку.

До такої ж форми можна звести рівняння (1) в окремих випадках і тоді, коли один чи два характеристичні корені матриці A дорівнюють нулю. Так, рівняння (4) прийме форму (5), якщо одночасно з $\lambda_2 = 0$ виявиться $b_{24} = 0$, а одночасно з $\lambda_3 = 0$ буде $b_{34} = 0$. В цих “вироджених” випадках дістаємо рівняння циліндричних поверхонь, для яких напрямними є криві другого порядку.

Так, при $\lambda_2 = b_{24} = 0, \lambda_3 \neq 0$ дістаємо рівняння виду

$$\lambda_1 X^2 + \lambda_3 Z^2 + p = 0; \text{ йому відповідає циліндрична поверхня, твірні якої паралельні}$$

осі OY , а напрямною є центральна крива другого порядку у площині XOZ (ця крива може, зокрема, вироджуватись у точку, пару прямих, які перетинаються, або бути уявною). Якщо ж $\lambda_2 = \lambda_3 = b_{24} = b_{34} = 0$, дістаємо рівняння виду $X^2 = m$, яке описує пару паралельних площин (що можуть, зокрема, бути уявними чи збігатися).

Отже, в усіх зазначених випадках дістаємо рівняння виду (5), в якому число квадратів рівне рангу матриці A . Відповідні поверхні називають центральними в зв'язку з тим, що для них існує центр симетрії.

³ При $a < 0, b < 0, c < 0$ немає векторів (X, Y, Z) з дійсними координатами, які задовольняли б рівняння (6). У зв'язку з цим говорять про уявний еліпсоїд.

Залишається розглянути випадки, коли одне з чисел λ_2, λ_3 або обидва дорівнюють нулю, а відповідні коефіцієнти b_{24}, b_{34} відмінні від нуля.

Нехай спочатку $\lambda_2 = 0, \lambda_3 \neq 0, b_{24} \neq 0$. Тоді рівняння (4) можна звести перетворенням типу (3) до виду:

$$\lambda_1 x_3^2 + \lambda_3 z_3^2 + 2b_{24}y_3 + c_{44} = 0. \quad (7)$$

Далі виконаємо трансляцію $x_3 = x_4, y_3 = y_4 - \frac{c_{44}}{2b_{24}}, z_3 = z_4$ і дістанемо з (7) рівняння

$$\lambda_1 x_4^2 + \lambda_3 z_4^2 + 2b_{24}y_4 = 0. \quad (8)$$

$$\text{або } 2Y = \frac{x^2}{p} + \frac{z^2}{q}, \left(p = -\frac{b_{24}}{\lambda_1}, q = -\frac{b_{24}}{\lambda_3} \right).$$

Це рівняння еліптичного (при $pq > 0$) чи гіперболічного (при $pq < 0$) параболоїда. Подібний результат дістаємо при $\lambda_3 = 0, \lambda_2 \neq 0, b_{34} \neq 0$.

Нехай $\lambda_2 = \lambda_3 = 0$, але хоч одне з чисел b_{24}, b_{34} відмінне від нуля. Рівняння (4) приймає вид:

$$\lambda_1 x_2^2 + 2b_{24}y_2 + 2b_{34}z_2 + b_{44} = 0. \quad (9)$$

Виконаємо лінійне перетворення $x_2 = x_3; y_2 = -\frac{b_{24}}{\delta}y_3 + \frac{b_{34}}{\delta}z_3;$

$$z_2 = -\frac{b_{34}}{\delta}y_3 - \frac{b_{24}}{\delta}z_3, \quad \delta = \sqrt{b_{24}^2 + b_{34}^2}. \quad (10)$$

Перетворення (10) переводить рівняння (9) у рівняння:

$$\lambda_1 x_3^2 - 2\delta y_3 + b_{44} = 0.$$

Після цього трансляція $x_3 = x_4; y_3 = y_4 + \frac{b_{44}}{2\delta}; z_3 = z_4$ приводить до рівняння

$$\lambda_1 x_4^2 - 2\delta y_4 = 0, \quad (11)$$

або $2Y = \frac{x^2}{l} \left(l = \frac{\delta}{\lambda_1} \right)$, якому відповідає параболічний циліндр.

Рівняння (8) і (11) є частинними випадками рівняння

$$\lambda u^2 + \mu v^2 = 2\alpha w, \quad (12)$$

в якому λ, μ — характеристичні числа матриці A (з яких одне може бути нулем), α — якась константа, а u, v, w — координати довільної точки поверхні в деякій ортогональній системі координат. Рівняння (12) називають канонічним рівнянням нецентральної поверхні другого порядку

Отже, загальне рівняння поверхні другого порядку (1) завжди можна за допомогою кількох послідовних ортогональних лінійних перетворень та трансляцій звести до канонічного рівняння (5) центральної або до канонічного рівняння (12) нецентральної поверхні другого порядку [3].

Приклад. Звести ортогональним перетворенням до канонічного виду рівняння поверхні $2x^2 + 5y^2 + 2z^2 - 4xy + 8xz + 4yz + 18x + 36y + 36z + \frac{243}{2} = 0$.

Вказати перетворення переходу від початкової декартової системи координат $Oxyz$ до нової системи координат $Ox'y'z'$. Виконати паралельне перенесення початку координат в точку O' .

Побудувати поверхню в системі координат $O'XYZ$.

Розв'язання. Квадратична форма даної поверхні має вигляд

$$f(x, y, z) = 2x^2 + 5y^2 + 2z^2 - 4xy + 8xz + 4yz.$$

її матриця $A = \begin{pmatrix} 2 & -2 & 4 \\ -2 & 5 & 2 \\ 4 & 2 & 2 \end{pmatrix}$.

Запишемо характеристичне рівняння матриці A :

$$\begin{vmatrix} 2 - \lambda & -2 & 4 \\ -2 & 5 - \lambda & 2 \\ 4 & 2 & 2 - \lambda \end{vmatrix} = -(\lambda^3 - 9\lambda^2 + 108) = 0.$$

Його корені $\lambda_1 = -3, \lambda_2 = \lambda_3 = 6$.

Знаходимо власні вектори, що відповідають власним значенням $\lambda_1 = -3,$
 $\lambda_2 = \lambda_3 = 6$, із рівняння $(A - \lambda E)\vec{x} = \vec{0}$.

При $\lambda_1 = -3$ маємо

$$\begin{pmatrix} 5 & -2 & 4 \\ -2 & 8 & 2 \\ 4 & 2 & 5 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} \rightarrow \begin{cases} 5x_1 - 2x_2 + 4x_3 = 0, \\ -2x_1 + 8x_2 + 2x_3 = 0, \\ 4x_1 + 2x_2 + 5x_3 = 0. \end{cases}$$

Це лінійна система трьох рівнянь з трьома невідомими, визначник її матриці дорівнює нулю, тому ранг матриці менше 3, але базисний мінор

$\begin{vmatrix} 5 & -2 \\ -2 & 8 \end{vmatrix} \neq 0$, тому ранг матриці дорівнює 2. Залишивши перші два рівняння і

покладаючи $x_1 = 2$, отримаємо $x_2 = 1, x_3 = -2$. Таким чином, власному значенню

$\lambda_1 = -3$ відповідає власний вектор $\vec{v}_1 = \begin{pmatrix} 2 \\ 1 \\ -2 \end{pmatrix}$.

При $\lambda_2 = \lambda_3 = 6$ маємо

$$\begin{pmatrix} -4 & -2 & 4 \\ -2 & -1 & 2 \\ 4 & 2 & -4 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} \rightarrow \begin{cases} -4x_1 - 2x_2 + 4x_3 = 0, \\ -2x_1 - x_2 + 2x_3 = 0, \\ 4x_1 + 2x_2 - 4x_3 = 0. \end{cases}$$

Ранг матриці цієї системи дорівнює 1, тому в системі можна залишити одне рівняння $x_2 = -2x_1 + 2x_3$, тоді загальний розв'язок цієї системи

$$\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} x_1 \\ -2x_1 + 2x_3 \\ x_3 \end{pmatrix}.$$

Переконаємось, що при будь-яких x_1, x_3 цей вектор ортогональний вектору

$$\vec{v}_1 = \begin{pmatrix} 2 \\ 1 \\ -2 \end{pmatrix}: \text{ скалярний добуток } \begin{pmatrix} 2 \\ 1 \\ -2 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} x_1 \\ -2x_1 + 2x_3 \\ x_3 \end{pmatrix} = \\ = 2x_1 - 2x_1 + 2x_3 - 2x_3 = 0.$$

Залишається з множини векторів $\begin{pmatrix} x_1 \\ -2x_1 + 2x_3 \\ x_3 \end{pmatrix}$ вибрати два взаємно ортогональних

вектори. При $x_1 = 1$ і $x_3 = 2$ отримаємо $x_2 = 2$, і для власного значення $\lambda_2 = 6$

отримаємо відповідний йому власний вектор $\vec{v}_2 = \begin{pmatrix} 1 \\ 2 \\ 2 \end{pmatrix}$, ортогональний вектору $\vec{v}_1 = \begin{pmatrix} 2 \\ 1 \\ -2 \end{pmatrix}$

, який відповідає власному значенню $\lambda_1 = -3$. Тепер з множини власних векторів

$\begin{pmatrix} x_1 \\ -2x_1 + 2x_3 \\ x_3 \end{pmatrix}$ виберемо вектор $\vec{v}_3$ так, щоб $\vec{v}_2 \perp \vec{v}_3$, тобто

$$\vec{v}_2 \cdot \vec{v}_3 = x_1 - 4x_1 + 4x_3 + 2x_3 = -3x_1 + 6x_3 =$$

$$= 0 \rightarrow x_1 = 2x_3. \text{ При } x_3 = 1 \text{ отримаємо } \vec{v}_3 = \begin{pmatrix} 2 \\ -2 \\ 1 \end{pmatrix} - \text{ власний вектор, що}$$

відповідає власному значенню $\lambda_3 = 6$.

Нормуючи отриману систему попарно ортогональних векторів, отримаємо

$$\vec{e}_1' = \frac{1}{3} \begin{pmatrix} 2 \\ 1 \\ -2 \end{pmatrix}; \vec{e}_2' = \frac{1}{3} \begin{pmatrix} 1 \\ 2 \\ 2 \end{pmatrix}; \vec{e}_3' = \frac{1}{3} \begin{pmatrix} 2 \\ -2 \\ 1 \end{pmatrix}.$$

Складемо із векторів-стовпців ортонормованого базису $\vec{e}_1', \vec{e}_2', \vec{e}_3'$ матрицю

ортогонального перетворення $P = \frac{1}{3} \begin{pmatrix} 2 & 1 & 2 \\ 1 & 2 & -2 \\ -2 & 2 & 1 \end{pmatrix}$, якій відповідає лінійна заміна змінних

$$\begin{pmatrix} x \\ y \\ z \end{pmatrix} = P \cdot \begin{pmatrix} x' \\ y' \\ z' \end{pmatrix} = \frac{1}{3} \begin{pmatrix} 2x' + y' + 2z' \\ x' + 2y' - 2z' \\ -2x' + 2y' + z' \end{pmatrix}.$$

Базис $\vec{e}_1', \vec{e}_2', \vec{e}_3'$ — ортонормований, оскільки $\det P = +1$, базис правильно орієнтований (права трійка).

Отже, канонічний вигляд квадратичної форми

$$2x^2 + 5y^2 + 2z^2 - 4xy + 8xz + 4yz = -3x'^2 + 6y'^2 + 6z'^2.$$

Підставляючи в рівняння поверхні

$$x = \frac{1}{3}(2x' + y' + 2z'), y = \frac{1}{3}(x' + 2y' - 2z'), z = \frac{1}{3}(-2x' + 2y' + z'),$$

отримаємо

$$\begin{aligned} & -3x'^2 + 6y'^2 + 6z'^2 + 6(2x' + y' + 2z') + 12(x' + 2y' - 2z') \\ & + 12(-2x' + 2y' + z') + \frac{243}{2} = 0. \end{aligned}$$

$$\text{Виділяємо повний квадрат: } -3x'^2 + 6\left(y' + \frac{9}{2}\right)^2 + 6z'^2 = 0.$$

Зробимо паралельне перенесення початку координат: $x' = X, y' + \frac{9}{2} = Y, z' = Z$

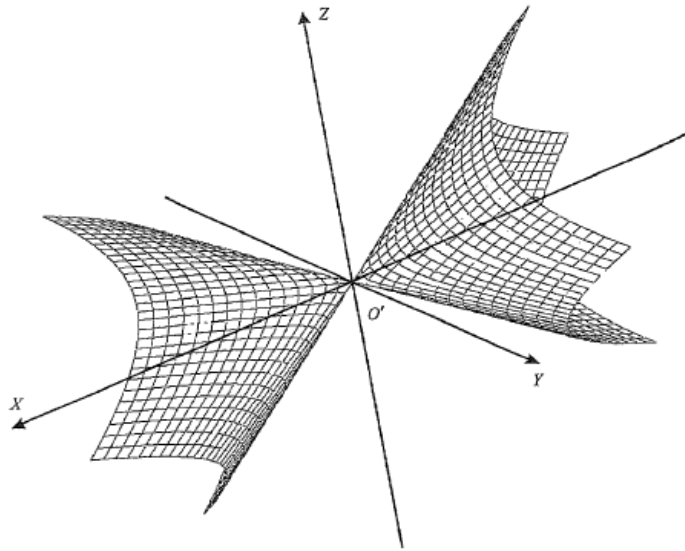
. Отримаємо канонічне рівняння поверхні: $-\frac{X^2}{2} + \frac{Y^2}{1} + \frac{Z^2}{1} = 0$. Це рівняння конуса. Будуємо його методом перерізів.

В площині $X = 0$ $Y^2 + Z^2 = 0$, отримаємо точку $(X = 0, Y = 0, Z = 0)$.

В площинах $X = c$ $Y^2 + Z^2 = \frac{c^2}{2}$ — кола.

В площині $Y = 0$ $Z^2 = \frac{X^2}{2} \rightarrow Z = \pm \frac{X}{\sqrt{2}}$ — дві прямі, які перетинаються і проходять через точку $(X = 0, Y = 0, Z = 0)$.

В площині $Z = 0$ $Y^2 = \frac{X^2}{2} \rightarrow Y = \pm \frac{X}{\sqrt{2}}$ — дві прямі, які перетинаються і проходять через точку $(X = 0, Y = 0, Z = 0)$.

Література

1. Завало С.Т. Курс алгебри/ С.Т.Завало. – К.: Вища школа, 1985.
2. Ильин В.А. Линейная алгебра/ В.А.Ильин, Э.Г.Позняк. – М.: Наука, 1974.
3. Костарчук В.М. Курс вищої алгебри/ В.М. Костарчук, Б.І.Хацет. – К.: Вища школа, 1969.
4. Курниш А.В. Лінійна алгебра. Частина 2. Навчальний посібник для студентів фізико-математичного факультету / А. В. Курниш. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2004. – 146 с.

УДК 004.432.2

ЗНАЙОМСТВО З АЛГОРИТМІЧНОЮ МОВОЮ ПРОГРАМУВАННЯ PYTHON

Коваленко О. М., студент IV курсу фізико-математичного факультету
 Науковий керівник: к.е.н., доц. **Фетісов В. С.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань.

Метою написання роботи був розгляд основних відмінностей написання програм мовами Python та C.

Алгоритмічна мова Python є унікальною мовою, адже широко використовується у всьому світі для різних цілей: для обробки та обслуговування таблиць бази даних, роботи з текстом, створення консольного інтерфейсу для ігор. З'явилася можливість швидкої і відносно не важкої розробки програмного забезпечення для роботів (наприклад іграшки на базі плати Raspberry Pi), що раніше було проблемним і досить складним процесом. З появою Python створення спецефектів у кіно відносно полегшилося, наприклад його активно використовує студія DreamWorks. Список бібліотек на Python дуже великий, все більшої популярності набувають пакети для роботи з векторною чи растровою графікою. Мову можна використовувати для побудови скриптів в LibreOffice, Gimp а також у інших програмах, що розширює їх функціонал. А також, існує безліч додатків для роботи з Web-сервером та Інтернетом. Python все більше поширюється, стає популярним серед програмістів, його використовують такі великі компанії як Hewlett Packard, Infoseek, Red Hat, CBS Market Watch, Microsoft та інші.

Розробка мови Python була почата в кінці 1980-х рр. співробітником голландського інституту CWI Гвідо ван Россумом. Для розподіленої ОС Атоєба потрібна була розширювана скриптова мова, і Гвідо почав писати Python на дозвіллі, запозичивши деякі напрацювання для мови ABC (Гвідо брав участь у розробці цієї мови, орієнтованої на навчання програмуванню). У лютому 1991 р. Гвідо опублікував вихідний текст в групі новин alt.sources. Мова почала вільно поширюватися через Інтернет, і сподобалася іншим програмістам. З 1991 р. Python є цілком

об'єктно-орієнтованим. Python також запозичив багато рис таких мов, як C, C++, Modula-3 і Icon, й окремі риси функціонального програмування з Ліспу.

Назва мови виникла зовсім не від виду плазунів. Автор назвав мову на честь популярного британського комедійного серіалу 70-х рр. "Повітряний цирк Монті Пайтон". Втім, все одно назву мови частіше асоціюють саме зі змією, ніж з фільмом – піктограми файлів в середовищі Linux KDE або в Windows, і навіть емблема на сайті python.org зображують зміїну голову.

3 грудня 2008 р., після тривалого тестування, вийшла перша версія Python 3000 (або Python 3.0, також використовується скорочена Py3k). У Python 3000 усунено багато недоліків архітектури з максимально можливим (але не повним) збереженням сумісності зі старими версіями. На сьогодні підтримуються обидві гілки розвитку (Python 3.2 і 2.7).

Вплив інших мов на Python

З'явившись порівняно не так давно, Python створювався під впливом багатьох мов програмування і містить запозичення з низки інших мов:

³⁵₁₇ABC – поле для угруповання операторів, високорівневі структури даних (map) (фактично, Python створювався як спроба виправити помилки, допущені при проектуванні ABC);

³⁵₁₇Modula-3 – пакети, модулі, використання else спільно з try та ехсерпт, іменовані аргументи функцій (на це також вплинув Common Lisp);

³⁵₁₇C, C++ – деякі синтаксичні конструкції (як пише сам Гвідо ван Россум – він використовував найбільш несуперечливі конструкції з C, щоб не викликати неприязнь у Сі-програмістів до Python);

³⁵₁₇Smalltalk – об'єктно-орієнтоване програмування;

³⁵₁₇Lisp – окремі риси функціонального програмування (lambda, map, reduce, filter та інші);

³⁵₁₇Fortran – зрізи масивів, комплексна арифметика;

³⁵₁₇Miranda – спискові вирази;

³⁵₁₇Java – модулі logging, unittest, threading (частина можливостей оригінальному модуля не реалізована), xml.sax стандартної бібліотеки, спільне використання finally та ехсерпт при обробці виключень, використання @ для декораторів;

³⁵₁₇Icon – генератори.

Інтерпретатор Python має інтерактивний режим роботи, за якому введені з клавіатури оператори відразу ж виконуються, а результат виводиться на екран. Цей режим цікавий не тільки початківцям, але й досвідченим програмістам, які можуть протестувати в інтерактивному режимі будь-яку ділянку коду, перш ніж використовувати його в основній програмі, або просто використовувати як калькулятор з великим набором функцій.

Так виглядає спілкування з Python в інтерактивному режимі:

```
>>> 2 ** 100 # піднесення 2 до 100-го степеня
1267650600228229401496703205376L
>>> from math import * # імпорт математичних функцій
>>> sin(pi * 0.5) # обчислення синуса від половини пі
1.0
```

Крім вбудованої, існує й покращена інтерактивна оболонка Ipython.

Враховуючи той факт, що досить велика кількість програм написана на мові C, наведемо деякі порівняння синтаксису з Python.

Використаємо тривіальний код для порівняння мов Python та C. Програма буде виводити Hello, World!

Python	C
<pre>#!/usr/bin/env python # -*-coding: utf-8 -*- print u"Привет, Мир!" input("Press any key to exit")</pre>	<pre>#include <stdio.h> #include <stdlib.h> int main(){ printf("Hello, World!\n"); system("PAUSE"); return 0; }</pre>

Як бачимо текст, написаний на C значно довший за його аналог. Це зумовлено простотою використання Python. Розглянемо код докладніше:

³⁵₁₇#!/usr/bin/env python підказує для ОС Linux каталог встановленого інтерпретатора;

³⁵₁₇# -*-coding: utf-8 -*- означає кодування поточного файлу (рекомендується завжди використовувати Unicode);

³⁵₁₇print u"Привет, Мир!" - це друк (символ "u" означає Unicode);

35
17 input("Press any key to exit") – затримка.
35
17

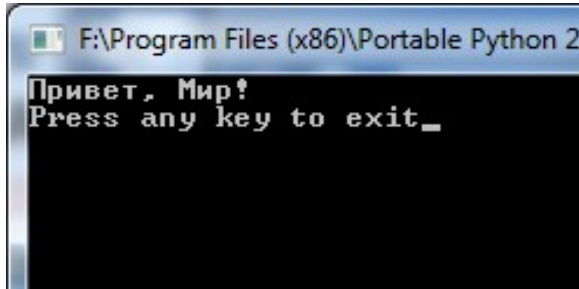

Рис. 5

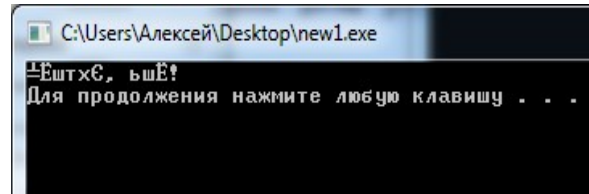

Рис. 6

Рис. 5 – приклад роботи програми на Python, а Рис 6. – спроба вивести “Привет, Мир!” замість “Hello, World!” на С. Звичайно, на С можна вивести кириличний текст, але це тільки ускладнює програму.

Маємо два аналогічних тексту.

Python	C
<pre>#!/usr/bin/env python # -*-coding: utf-8 -*- X = 3.14 print X input("Press any key to exit")</pre>	<pre>#include <stdio.h> #include <stdlib.h> int main(){ float X = 3.14; printf("%.2f\n",X); system("PAUSE"); return 0; }</pre>

Як бачимо, змінні на Python не потребують оголошення змінних, текст не містить операторних дужок. Змінна X має тип float, перевірити це можна використавши код:

```
#!/usr/bin/env python
# -*-coding: utf-8 -*-
X = 3.14
print X
print type(X)
input("Press any key to exit")
```

Результат на Рис. 7.

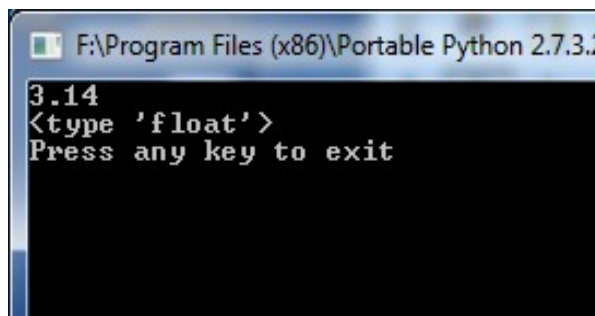

Рис. 7

Це дозволяє уникнути помилок, наприклад:

Python	C
<pre>#!/usr/bin/env python # -*-coding: utf-8 -*- X = 123456789 Y= X**3</pre>	<pre>#include <stdio.h> #include <stdlib.h> #include <math.h> int main(){</pre>

<pre>print Y input("Press any key to exit")</pre>	<pre>int X = 123456789; int Y = pow(X,3); printf("%i\n",Y); system("PAUSE"); return 0; }</pre>
---	--

Порівняння результатів маємо на Рис 8. Отже, програміст Python може особливо не слідкувати за розміром змінних, система автоматично виділяє пам'ять під змінну і її розмір обмежується тільки фізичним розміром пам'яті комп'ютера.

Розглянемо приклад логічних виразів:

Python	C
A<B and D>E	A<B && D>E
A<B or D>E	A<B D>E

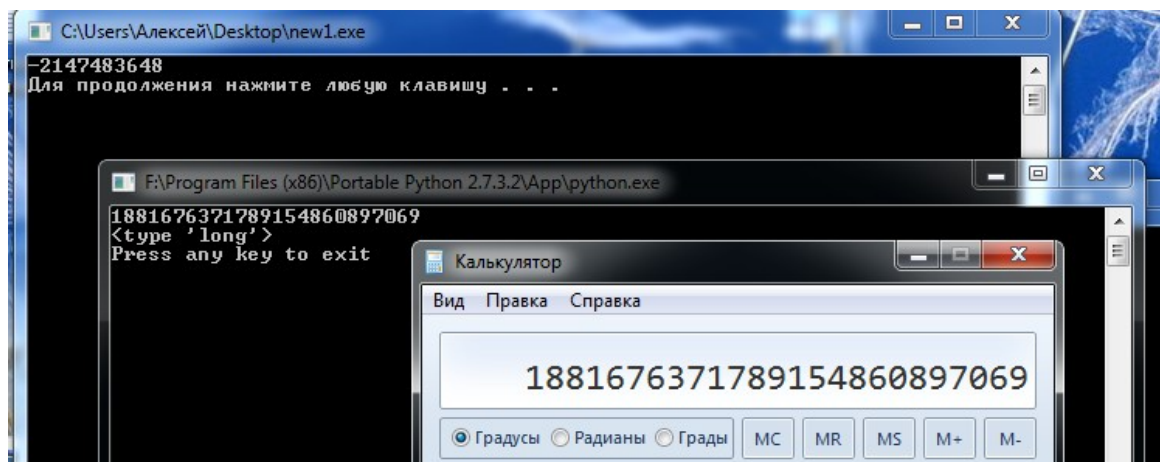

Рис. 8

Для Python в A<B and D>E, якщо вираз A<B хибний, то вираз A<B and D>E також хибний (умова D>E не перевіряється), або якщо в A<B or D>E вираз A<B істинний, то вираз A<B or D>E також істинний (умова D>E не перевіряється). В C обов'язково перевіряється ліва та права частини виразу.

Якщо розглядати символічні рядки, то в Python не можна змінити один символ в рядку. Єдиним виходом з ситуації є переписання всього масиву. В C такої проблеми зазвичай не виникає.

Python	C
<pre>#!/usr/bin/env python # -*-coding: utf-8 -*- X = u"HELLO" X = X[:2] + u"A" + X[3:] print X input("Press any key to exit")</pre>	<pre>#include <stdio.h> #include <stdlib.h> #include <math.h> int main(){ char X[6] = {'H','E','L','L','O','\0'}; X[2] = 'A'; printf("%s\n",X); system("PAUSE"); return 0; }</pre>

Література

1. Бізлі Д. Python. Подробный справочник / Санкт-Петербург. – Вид-во “Символ-Плюс”, 2010. - 864 с.
2. Марк С. Программирование на Python 3. Подробное руководство. / Санкт-Петербург. – Вид-во “Символ-Плюс”, 2009. – 608 с.

3. Сузи Р.А. Язык программирования Python: Учебное пособие. / ИНТУИТ, БИНОМ. Лаборатория знаний, 2006. – 328 с.
4. Чаплигин А.Н. Учимся программировать вместе с Питоном / електронне видання, версія 170.
5. Язык программирования Python. / Г.Россум, Ф.Л.Дж.Дрейк, Д.С. Откидач [та ін.]; видання в електронному вигляді, 2001. – 454с.
6. Python [Електронний ресурс] / Вікіпедія, - Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/Python>
7. Середовище розробки Ipython [Електронний ресурс] / офіційний сайт розробника, – Режим доступу: <http://ipython.org/>

УДК 336.012.23

ФІНАНСИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ

Науменко Ю. С., студентка III курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: ст. викладач **Петренко М. І.**, кафедра економічної теорії та соціально-економічної політики

Визначальною умовою переходу до ринкової економіки є формування суб'єктів ринкових відносин. Надзвичайно важливе місце у ринковій системі належить домашнім господарствам.

Домашні господарства виступають одним із важливих суб'єктів економічної діяльності, від результатів якої залежить не тільки добробут окремої господарської одиниці, але і всього населення країни в цілому. Ставши суб'єктом економіки поряд з підприємствами та державою, домашні господарства беруть участь у всіх макрорегуляційних процесах. Глибока економічна криза і як наслідок цього – тяжкий матеріальний стан більшої частини населення приводять до активної діяльності домашніх господарств.

Під домашнім господарством мають на увазі економічний суб'єкт, який складається з одного або більшої кількості індивідів, що спільно здійснюють господарську діяльність і мають спільний бюджет.[4, с. 358]

Домашні господарства країни – це сукупність усіх приватних господарств, діяльність яких спрямована на задоволення власних потреб.

Становище домогосподарств, їх роль у системі економічних відносин постійно змінюється, адже їх розвиток залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Розвиваючись разом з останніми, вони активно впливають на розвиток економічної системи через свої потреби та інтереси. Водночас у певній історичній системі економічних відносин домогосподарства займають різне становище, що зумовлює характер їхньої діяльності, їхні інтереси.

Сутність домогосподарств розкривається через функції, які вони виконують у економічному розвитку суспільства. Головні з них такі: споживання, постачання чинників виробництва та заощадження.

Провідною функцією домогосподарств виступає споживання. Вони є первинним осередком споживання, що утворює найважливішу складову частину ефективного попиту. Зростання попиту домогосподарств стимулює збільшення обсягу національного виробництва нових товарів та послуг. У домогосподарствах формуються обсяг і структура поточного споживання. Вони характеризуються загальним споживчим бюджетом, житловим і накопиченим майном. Домогосподарства мають повсякчасно вирішувати важливу проблему, як за наявної структури споживання і доходів знайти такий оптимальний набір споживчих благ, який найповніше відповідав би їх потребам. Отже, функція споживання показує відношення споживчих витрат домогосподарств до їх сумарного доходу.

Сутність функції заощадження виражається в тому, що домогосподарства для того, щоб придбати нові споживчі блага, повинні певну частку отриманих доходів заощаджувати. Домогосподарства з державою мають органічні взаємозв'язки. З одного боку, вони об'єктивно зацікавлені в існуванні сильного державного апарату, який забезпечує охорону кордонів країни, підтримує правопорядок, створює і вдосконалює законодавство, регулює функціонування різних сфер і галузей економіки та управляє адміністративно-територіальними утвореннями, забезпечує значною мірою безкоштовні освітні та медичні послуги тощо. Весь цей громіздкий державний апарат утримується за рахунок податків громадян (домогосподарств).

Домогосподарству належить надзвичайно важлива роль у системі ринку фінансових послуг. Воно є одним із його суб'єктів, тому що частина доходу, що не використовується домогосподарством упродовж поточного періоду, перетворюється на заощадження і може, за наявності відповідного фінансового механізму, стати потужним джерелом економічного зростання країни. [4, с.437]

Бюджет сім'ї – це план доходів і витрат сім'ї на певний період (тиждень, місяць, рік). Складається він з двох частин. Перша частина охоплює джерела формування сімейного бюджету, друга – видатки сім'ї. Часто ці показники використовуються в економічних і соціологічних дослідженнях для визначення матеріального рівня життя народу, окремих соціальних груп населення, динаміки життєвого рівня.

Структура доходів сімейного бюджету залежить від характеру суспільних відносин у країні та рівня розвитку продуктивних сил. Для ринкової економіки специфічним є те, що в доходах сім'ї підвищується роль доходів від власності та індивідуальної трудової діяльності.

Сукупний сімейний дохід не повинен бути нижчим за прожитковий мінімум, тобто вартості (грошової оцінки) набору товарів і послуг, розрахований на основі наукових нормативів споживання і забезпеченості населення першочерговими життєвими засобами. Кризовий стан економіки України, на жаль, поки що не дозволяє підтримувати відповідний науково обґрунтований рівень прожиткового мінімуму для значної частини населення, особливо соціально вразливих прошарків – багатодітних сімей, інвалідів, основної маси пенсіонерів і безробітних. Ці люди неспроможні без допомоги держави забезпечувати хоча б мінімальні свої потреби, тому категорія наших співвітчизників, які знаходяться за межею бідності, надзвичайно численна. [4, с.326]

При аналізі доходів бюджету сім'ї принципово важливо врахувати не просто номінальний їх розмір, а реальну купівельну спроможність, що залежить від рівня цін на товари, послуги та динаміки інфляційних процесів у тій чи іншій країні.

За статистичними даними:

Таблиця 1

Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників за видами економічної діяльності (2000 – 2011 рр.), грн. [3]

	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	% до 2010 грн.
Усього	230	590	806	1041	1351	1806	1906	2239	2633	117,6
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	114	311	437	581	771	1101	1220	1467	1853	126,3
Рибальство, рибництво	147	375	499	607	721	913	1028	1191	1369	114,9
Промисловість	302	743	967	1212	1554	2017	2117	2580	3120	121,0
Будівництво	260	709	894	1140	1486	1832	1511	1754	2251	128,3
Торгівля; ремонт автомобілів, поутових виробів та предметів										
особистого вжитку	226	509	713	898	1145	1514	1565	1874	2339	124,8
Діяльність готелів та ресторанів	178	429	566	735	944	1221	1267	1455	1777	122,1
Діяльність транспорту та зв'язку	336	843	1057	1328	1670	2207	2409	2726	3138	115,1
діяльність транспорту	341	889	1090	1377	1734	2293	2464	2813	3261	115,9
діяльність пошти та зв'язку	317	710	967	1191	1485	1950	2240	2435	2709	111,2
Фінансова діяльність	560	1258	1553	2050	2770	3747	4038	4601	5340	116,0
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання										
послуг підприємцям	278	667	900	1193	1595	2085	2231	2436	2935	120,5
з них дослідження та розробки	303	774	1048	1323	1741	2336	2556	2874	3270	113,8
Державне управління	335	691	1087	1578	1852	2581	2513	2747	3053	111,2
Освіта	156	429	641	806	1060	1448	1611	1889	2081	110,2
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	138	351	517	658	871	1177	1307	1631	1778	109,0
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність										

у сфері культури та спорту	162	400	620	828	1090	1511	1783	2065	2380	115,2
з них діяльність у сфері										
культури та спорту, відпочинку										
та розваг	135	383	628	842	1109	1551	1870	2194	2500	113,9

Отже домашні господарства – це не тільки обліково-статистичний показник, який використовується для аналізу стану суспільства, а й особливий тип господарства, який має серйозний вплив на всі економічні відносини в країні.

В умовах обмеженості бюджету перед членами домогосподарства постійно виникає проблема розподілу коштів між грошовими фондами, між доходами і витратами. Звідси випливає неминуча необхідність для кожної сім'ї так планувати свої доходи і раціонально їх використовувати, щоб недопустити появи негативного сальдо. В умовах домашнього господарства фінансове планування носить спрощений характер. [4, с. 311]

Високий рівень бідності населення вимагає від держави проведення різноманітних заходів з підтримки осіб, які перебувають за межею бідності. Державна допомога домогосподарствам повинна виражатися не тільки у фінансово-економічному захисті населення, але і в правовому та організаційному стимулюванні індивідуально-трудової діяльності сімейного бізнесу. Тому, що в даний час домашні господарства майже 70 відсотків свого прибутку витрачають на задоволення своїх споживчих потреб. Саме цей фактор є лімітуючим і не дає змогу фінансувати та вкладати кошти в різного роду діяльність, тобто бути інвестором.

Література

1. Єріна А.М. Організація вибіркового обстеження: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2004. – 127 с.
2. Методологічні положення зі статистики. Том 2. Державний комітет статистики України. – К.: ІВЦ Держкомстату, 2006. – С. 456–483, с. 497–525.
3. Статистичний щорічник України за 2011р.
4. Фінанси. Грошовий обіг. Кредит: Учебник для вузів / под ред. проф. Г.Б.Поляка. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2-е изд. 2001. – 512 с.

УДК 517.949.21

АСИМПТОТИКА РОЗВ'ЯЗКІВ СИСТЕМ ЛІНІЙНИХ РІЗНИЦЕВИХ РІВНЯНЬ

Павленко О. А., магістрантка фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.ф.-м.н., доц. **Старун І. І.**, кафедра вищої математики

Розглянемо систему

$$x(t+1) = W(t)(E + C(t))x(t), t = t_0, t_0 + 1, \dots, t_0 \geq 0, \quad (1)$$

в якій

$$W(t) = \text{diag}\{\omega_1(t), \dots, \omega_n(t)\}, \quad (2)$$

$$0 < \omega_1(t) < \omega_2(t) < \dots < \omega_n(t), \quad (3)$$

а

$$C(t) = (C_{ij}(t))_1^n. \quad (4)$$

З умови (3) випливає, що $\frac{\omega_i(t)}{\omega_j(t)} < 1$, при $i < j$ і $\frac{\omega_i(t)}{\omega_j(t)} > 1$, при $i > j$. А звідси

маємо

$$\prod_{k=t_0}^{t-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} \rightarrow 0, \quad (5)$$

при $t \rightarrow \infty$, та $i < j$

$$\prod_{k=t_0}^{t-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} \rightarrow +\infty, \quad (6)$$

при $t \rightarrow \infty$, та $i > j$.

Відносно елементів матриці $C(t)$ будемо припускати, що послідовності $(c_{ij}(t))$, $t = t_0, t_0 + 1, \dots$, такі, що

$$\sum_{t=t_0}^{\infty} |c_{ij}(t)| < \infty, \quad (7)$$

тобто ряди

$$\sum_{t=t_0}^{\infty} c_{ij}(t)$$

абсолютно збіжні, звідки випливає, що збіжними будуть і ряди

$$\sum_{t=t_0}^{\infty} c_{ij}^2(t), i, j = \overline{1, n}, \quad (8)$$

а це означає, що елементи матриці $C(t)$ належать гільбертовому простору $l = 2$ з нормою

$$\|C(t)\| = \sqrt{\sum_{t=t_0}^{\infty} \left(\sum_{i,j=1}^n c_{ij}^2(t) \right)}. \quad (9)$$

Такий простір, як відомо [1], є повним.

Систему (1) при виконанні умов (3), (7), називають l -діагональною [2].

При $C(t) \neq 0$ система

$$x(t+1) = W(t)x(t), t = t_0, t_0 + 1, \dots \quad (10)$$

має загальний розв'язок

$$x(t) = \prod_{k=t_0}^{t-1} W(k) \cdot C,$$

де C – довільний сталий вектор. В координатній формі розв'язки системи (10), яка має вигляд

$$x_j(t+1) = \omega_j(t)x_j(t), t = t_0, t_0 + 1, \dots,$$

будуть

$$x_j(t) = c_j \cdot \prod_{k=t_0}^{t-1} \omega_j(k), j = \overline{1, n}. \quad (12)$$

Для дослідження асимптотичної поведінки розв'язків l -діагональної системи (1), зробимо в ній при фіксованому j ($j = \overline{1, n}$) заміну

$$x(t) = \left(\prod_{k=t_0}^{t-1} \omega_j(k) \right) h_j(t). \quad (13)$$

})

Прийдемо до системи

$$h_j(t+1) = \frac{W(t)}{\omega_j(t)} (E + C(t)) h_j(t). \quad (14)$$

Ясно, що розв'язки укороченої системи

$$h_j(t+1) = \frac{W(t)}{\omega_j(t)} h_j(t)$$

є:

$$\left(h_j(t)\right)_i = c_{ji} \left(\prod_{k=t_0}^{t-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} \right), t = t_0 + 1, t_0 + 2, \dots,$$

тобто

$$h_j(t) = \left(\prod_{k=t_0}^{t-1} \frac{W(k)}{\omega_j(k)} \right) \cdot c_j, t = t_0 + 1, t_0 + 2, \dots \quad (15)$$

5)

Вектор c_j виберемо так, щоб

$$h_j(t_0) = e_j = \text{colon} \left(\underbrace{0, \dots, 0}_{j-1}, 1, 0, \dots, 0 \right) \left(\prod_{k=t_0}^{t_0-1} \equiv E \right).$$

Введемо в розгляд систему лінійних алгебраїчних рівнянь

$$h_j(t) = e_j + \sum_{s=a}^{t-1} \left(\left(\prod_{k=t}^{s-1} \frac{W(k)}{\omega_j(k)} \right) c(s) \right) h_j(s), \quad (16)$$

3)

$$t = t_0 + 1, t_0 + 2, \dots,$$

в якій $a = \infty$ при $\prod_{k=t_0}^{\infty} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} = 0$, і $a = T > t_0$ при $\prod_{k=t_0}^{\infty} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} = \infty$.

Розв'яжемо систему (16) методом послідовних наближень

$$h_{j, m+1}(t) = e_j + \sum_{s=a}^{t-1} \left(\left(\prod_{k=s}^{t-1} \frac{W(k)}{\omega_j(k)} \right) c(s) \right) h_{j, m}(t), m = 0, 1, \dots \quad (17)$$

взявши за $h_{j, 0}(t) = e_j$.

Тоді

$$\left(h_{j, m+1}(t)\right)_j = 1 - \sum_{s=t}^{\infty} \sum_{i=1}^n c_{ij}(s) \left(h_j(s)\right)_i, \quad (18)$$

$$\left(h_{j\ m+1}(t)\right)_i = \sum_{s=t}^{\infty} \left(\left(\prod_{k=t}^{s-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} \right) \sum_{p=1}^n c_{ip}(s) (h_j(s))_p \right), \quad (19)$$

при $i < j$,

$$\left(h_{j\ m+1}(t)\right)_i = \sum_{s=T}^{t-1} \left(\left(\prod_{k=t}^{s-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} \right) \sum_{p=1}^n c_{ip}(s) (h_i(s))_p \right), \quad (20)$$

при $i > j$.

Нехай $\delta_{ijm}(t) = \left(h_{j\ m+1}(t)\right)_i - \left(h_{j\ m}(t)\right)_i$.

Тоді з (18)-(20) маємо

$$\left(\delta_{jj}(t)\right) = 1, \left(\delta_{ij0}(t)\right) = 0, i \neq j, \quad (20_0)$$

$$\left(\delta_{jj\ m+1}(t)\right) = - \sum_{s=t}^{\infty} \left(\sum_{p=1}^n c_{jp}(s) (\delta_{pj}(s)) \right), \quad (21_1)$$

$$\delta_{ij\ m+1}(t) = - \sum_{s=t}^{\infty} \left(\left(\prod_{k=t}^{s-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} \right) \sum_{p=1}^n c_{jp}(s) \cdot (\delta_{pj}(s)) \right), \quad (21_2)$$

при $i < j$,

$$\delta_{ij\ m+1}(t) = \sum_{s=T}^{t-1} \left(\left(\prod_{k=t}^{s-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} \right) \sum_{p=1}^n c_{jp}(s) \cdot (\delta_{pj}(s)) \right), \quad (21_3)$$

при $i > j$.

$$|\delta_{ij\ m+1}(t)| \leq \varepsilon \delta_m \sum_{s=t}^{\infty} \left(\sum_{p=1}^n |c_{jp}(s)| \right) < \varepsilon \delta_m \cdot C_T,$$

Нехай $i < j$. Тоді $\prod_{k=t_0}^{\infty} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} = 0$, і $\prod_{k=t}^{t-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} < \varepsilon$, при $t \geq T > t_0$ і якщо

$\delta_{ijm}(t) < \delta_m$ при $t = t_0 + 1, t_0 + 2, \dots$, то

$$\sum_{s=t}^{\infty} \left(\sum_{p=1}^n |c_{jp}(s)| \right), t \geq T > t_0. \quad (22)$$

де C_T – найбільша з сум

При $i > j$ і $s > t \geq T > t_0$

$$\prod_{k=t}^{s-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} = \prod_{k=t_0}^{t-1} \frac{\omega_i(k)}{\omega_j(k)} \cdot \prod_{k=t_0}^{s-1} \frac{\omega_j(k)}{\omega_i(k)} \leq 1,$$

а тому з (21₃) маємо

$$|\delta_{ij\ m+1}(t)| \leq \sum_{s=T}^{t-1} \sum_{p=1}^n |c_{jp}(s)| \delta_m \leq c_T \delta_m. \quad (23)$$

Отже, якщо $|\delta_{ij\ m}(t)| \leq \delta_m$ при $t = t_0 + 1, t_0 + 2, \dots$, то, як це випливає з (22), (23) $|\delta_{ij\ m+1}(t)| \leq c_T \delta_m$ і процес послідовних наближень буде зберігатися, якщо $c_T < 1$, що має місце в силу збіжності рядів (7) (залишок ряду $\sum_{s=T}^{\infty} |c_{ij}(s)|$ за рахунок вибору T можна зробити як завгодно малим).

При такому значенні T система (16) має розв'язок, який можна подати у вигляді

$$h_j(t) = e_j + \sum_{m=1}^{\infty} \delta_{jm}(t), \quad (24)$$

де

$$\delta_{jm}(t) = \text{colon}(\delta_{1jm}(t), \dots, \delta_{njm}(t)), \quad (25)$$

причому ряди $\sum_{m=1}^{\infty} \delta_{ijm}(t)$ збігаються абсолютно і рівномірно при $t \geq T$.

Розглянемо асимптотичну поведінку знайденого розв'язку системи (16). Як було показано побудовані послідовності $h_{jm}(t)$ обмежені і при

$i < j$ $\prod_{k=t_0}^{t-1} \frac{w_i(k)}{w_j(k)} \rightarrow 0$ при $t \rightarrow \infty$, тому з (16) випливає, що $h_j(t) \rightarrow e_j$ при $t \rightarrow \infty$

Якщо ж $i > j$, то при $t > t' > T > t_0$ з (16) отримуємо

$$\begin{aligned} (h_j(t))_i &= \sum_{s=T}^{t'-1} \left(\prod_{k=s}^{t'-1} \frac{w_i(k)}{w_j(k)} \sum_{p=1}^n c_{ip}(s) (h_p(s))_i \right) + \\ &+ \sum_{s=t'}^{t-1} \left(\prod_{k=s}^{t-1} \frac{w_i(k)}{w_j(k)} \sum_{p=1}^n c_{ip}(s) (h_p(s))_i \right). \end{aligned} \quad (26)$$

Для довільно як завгодно малого $\varepsilon > 0$ можна взяти досить велике t' , при якому друга сума в (26) по модулю не перевищуватиме $\frac{\varepsilon}{2}$ при $t > t'$.

При вибраному таким чином t' можна вказати таке досить велике значення $t'' > t'$, що при $t > t''$ перша сума в (26) по модулю не перевищуватиме $\frac{\varepsilon}{2}$, оскільки $\prod_{k=s}^{t-1} \frac{w_i(k)}{w_j(k)}$ - обмежена величина, а $\sum_{p=1}^n (c_{ip}(s))$ при $t > t'' > t'$ є як завгодно малою.

Тому $(h_j(t))_i \rightarrow 0$ при $t \rightarrow \infty$.

Таким чином ми показали, що l -діагональна система (1) при виконанні вказаних умов (3), (7) має розв'язки

$$x_j(t) = \prod_{k=t_0}^{t-1} w_j(k) \cdot h_j(t), \quad j = \overline{1, n}, t = t_0 + 1, t_0 + 2, \dots,$$

де $h_j(t) \rightarrow e_j$ при $t \rightarrow \infty$.

Підсумовуючи вище сказане можна стверджувати, що має місце наступна теорема.

Теорема. Якщо для системи (1) з діагональною матрицею (2) виконуються умови (3), (7), то для фундаментальної матриці розв'язків має місце асимптотична формула

$$X(t) = \prod_{k=t_0}^{t-1} W(k)(E + H(t)), \quad (27)$$

де $t = t_0 + 1, t_0 + 2, \dots$ і $H(t) \rightarrow 0$ при $t \rightarrow \infty$.

Тоді загальний розв'язок системи подається у вигляді

$$X(t) = \prod_{k=t_0}^{t-1} (E + H(t)) \cdot C, \quad (28)$$

де $C = \text{colon}(c_1, \dots, c_n)$ – довільний сталий вектор.

Література

1. Макаров И.П. Дополнительные главы математического анализа / И.П. Макаров. – М.: Просвещение, 1969. – 312 с.
2. Рапопорт И.М. О некоторых асимптотических методах в теории дифференциальных уравнений / И.М.Рапопорт. – К.: Изд-во АНУССР, 1954. – 218с.

УДК 004.4

БЕЗКОШТОВНІ АНАЛОГИ КОМЕРЦІЙНОГО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Петриченко В. В., студент III курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: к.е.н., доц. **Фетісов В. С.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Метою мого дослідження є аналіз можливостей вільного програмного забезпечення.

Багато українських та зарубіжних користувачів не розуміють переваги використання вільного програмного забезпечення. А це безкоштовність та хороша якість; надійність та безпечність таких програм, адже вони використовують відкриті механізми. За необхідності програміст може доповнити або змінити функціонал програми самостійно. Вільне програмне забезпечення можна змінювати і копіювати абсолютно законно, а користувач має практично необмежені права на використання таких продуктів.

Безкоштовне програмне забезпечення з кожним роком набуває все більшої популярності. Вільні програми набули найбільшого розповсюдження у високорозвинених країнах Європи, Південної та Північної Америки, частково в Азії. Серед держав, що наполегливо просувають безкоштовне програмне забезпечення такі держави, як Німеччина, Норвегія, Іспанія, Франція, Великобританія, США, Бразилія, Венесуела, Китай. Цікавим проектом переходу на безкоштовне програмне забезпечення є BundesTux. Це перехід німецького парламенту на вільне програмне забезпечення, який почався в 2001 р. Також 46% компаній Норвегії використовують вільне програмне забезпечення. Більше того, це стосується майже всіх скандинавських країн.

Але на сьогоднішній день із багатьох причин, у тому числі і завдяки розповсюдженні комп'ютерного піратства, безкоштовне програмне забезпечення не отримало широкого розповсюдження в Україні.

Розрізняють кілька типів безкоштовного програмного забезпечення:

1. Безкоштовне програмне забезпечення (Freeware)

Терміном "freeware" позначається програмне забезпечення, яким можна користуватися безкоштовно. Однак при цьому можуть накладатися обмеження на його розповсюдження, а модифікація буде неможливою з причини недоступності вихідного коду.

2. Вільне програмне забезпечення (Free Software):

³⁵₁₇програму можна використовувати з будь-якою метою;

³⁵₁₇можна вивчати, як працює програма, і адаптувати її для своїх цілей;

³⁵₁₇можна поширювати копії програми;

³⁵₁₇програму можна покращувати, а потім публікувати свою поліпшену версію, для того, щоб принести користь всьому співтовариству.

3. Програмне забезпечення з відкритими вихідними кодами (Open Source):

³⁵₁₇не можна обмежувати поширення програми і вимагати за неї грошову компенсацію;

³⁵₁₇вихідні тексти програми повинні бути доступні;

³⁵₁₇на основі програми можуть створюватися похідні продукти, які можна розповсюджувати, зберігати на тих же умовах, що і оригінал;

³⁵₁₇якщо розповсюдження похідних робіт забороняється внаслідок вимоги збереження цілісності вихідного тексту, то має бути дозволене вільне розповсюдження патчів;

³⁵₁₇неприпустима дискримінація користувачів або їх груп. Зокрема, програма не може бути недоступною жителям якоїсь країни;

³⁵₁₇програма може використовуватися з будь-якою метою;

³⁵₁₇не повинно бути ніяких додаткових угод, що відносяться до програмного забезпечення;

³⁵₁₇не можна юридично прив'язувати програму до якогось іншого продукту;

³⁵₁₇не можна накладати будь-які вимоги на інші програми;

³⁵₁₇на користувача програми не можна накладати будь-які обмеження технологічного характеру.

Аналоги відомого комерційного ПЗ

Мною було проаналізовано багато безкоштовних аналогів комерційного програмного забезпечення. Це дозволило мені зробити висновок, що такі програмні продукти, як офісний пакет OpenOffice.org, редактор растрової графіки Gimp, програвач WinAmp, браузері Mozilla Firefox та Google Chrome, програма голосового та відео зв'язку Skype, антивірус Avast Free та Avira AntiVir Personal не тільки не поступаються їх комерційним аналогам, але багато в чому є кращими за них.

OpenOffice.org за своїми можливостями можна порівняти з комерційними програмами, зокрема з Microsoft Office і цілком можна розглядати як альтернатива йому. Інтерфейс та функції програм цього пакету ідентичні з його комерційним аналогом за винятком деяких відмінностей, наприклад відсутності в редакторі електронних таблиць Calc надбудов і додаткових модулів.

Gimp є аналогом відомого графічного пакету PhotoShop. Gimp підтримує величезну кількість графічних файлів, у тому числі і формат Adobe Photoshop (розширення psd). Серед інших достоїнств: підтримка шарів і каналів, необмежене число одночасно відкритих зображень, хороший інструментальний набір, підтримка plug-ins (на даний момент їх створено понад 100), підтримка скриптів і т. д. Недоліками цієї програми порівняно з комерційним аналогом, є відсутність низки інструментів, та менша кількість фільтрів. Але якщо брати до уваги те, що ця програма безкоштовна, то вона може вважатися конкурентом PhotoShop, зокрема серед користувачів невеликих фотостудій та компаній.

WinAmp вже більше п'яти років залишається безперечним лідером на ринку універсальних програвачів. Вона вважається аналогом таких комерційних програм як Windows Media Player або RealOne. На сьогоднішній день WinAmp може відтворювати файли близько 30 типів (включаючи wav, mp3, mp2, wma, mid). При цьому програма залишається компактною і швидкою. В цей час як основний конкурент Windows Media Player займає майже в 10 разів більше місця.

Такі програми як **Mozilla Firefox**, **Google Chrome**, **Skype** взагалі не мають достойних конкурентів з боку комерційних програм. Вони є найкращими у своєму класі. Можна назвати єдиного комерційного аналога Mozilla Firefox, Google Chrome – це Internet Explorer.

Avast Free – безкоштовний варіант відомого антивірусного пакета. Від професійної версії програми безкоштовний avast відрізняється не так вже й сильно. А від комерційних антивірусів він відрізняється хіба що в області роботи зі скриптами, adware і spyware. Він добре рятує від

найпоширеніших вірусів, в тому числі і тих, що поширюються через електронну пошту, через інтернет-пейджери і файлообмінні системи. До того ж він швидкий, займає небагато місця в пам'яті. Отже, це добре рішення для тих користувачів, хто не бажає але не має можливості використовувати платний антивірус.

Avira AntiVir Personal антивірус заснований на "двигуні" дуже відомого комерційного антивіруса Касперського. Цим і пояснюються відмінні результати, які демонструє ця програма: хороша швидкість роботи, відмінне розпізнавання вірусів і троянів. Цікаво те, що, за повідомленнями ряду користувачів, AntiVir іноді знаходить ті віруси, які пропускає оригінальний Касперський. Обмеження програми є типовим для інших безкоштовних антивірусів: відсутній рекламний фільтр, крізь "сито" програми часто пропускаються кейлогери і руткіти.

Література

1. Леонтьев В.П. 333 лучшие бесплатные программы. 2010. – 320 с.
2. Пожарина Г.Ю. Свободное программное обеспечение на уроке информатики. – П. 2010. – 336 с.
3. Господдержка_СПО: что это такое и кому это надо [електронний ресурс]. Спосіб доступу: Господдержка_СПО: что это такое и кому это надо [<http://citkit.ru/articles/1252/>]
4. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. Спосіб доступу: Свободное программное обеспечение [<http://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%>]
5. Свободное программное обеспечение [електронний ресурс]. Спосіб доступу: Свободное программное обеспечение [<http://letopisi.ru/index.php/%D>]

УДК 004.92

ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДІВ КОМП'ЮТЕРНОЇ ГРАФІКИ

Сурай А. М., студент IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: к.ф.-м.н., ст. викл. **Глушко І. М.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

В даний час графічний спосіб відображення даних є невід'ємною частиною переважної більшості комп'ютерних систем.

Графіка – це результат візуального подання реального чи уявного об'єкта, отриманого традиційними методами, малюванням або друкуванням художніх образів [3].

Сучасне життя неможливо уявити без застосування комп'ютерних технологій, у тому числі без комп'ютерної графіки. Це, насамперед:

- усі види поліграфічних процесів;
- майже вся рекламна індустрія;
- телебачення;
- моделювання нових видів одягу;
- проектно-конструкторські розробки й т. д.

Спеціальна галузь інформатики, що вивчає методи і засоби створення та обробки зображень за допомогою програмно-апаратних обчислювальних комплексів – це комп'ютерна графіка. Вона охоплює всі види і форми представлення зображень, доступні для сприйняття людиною або на екрані монітора, або у вигляді зображення на зовнішньому носії (папір, кіноплівка, тканина і інше).

Отже комп'ютерна графіка включає будь-які дані, призначені для відображення на пристрої виводу [3].

Відповідно до принципів формування зображення при відображенні на екрані монітора або при друці на папері виділяють растрову, векторну і фрактальну графіку.

Растрова графіка.

Рис. 1. Фрагмент растрового зображення

Під растровою графікою (bitmap, raster) розуміють спосіб представлення зображення у вигляді сукупності окремих точок (пікселів) різних кольорів або відтінків (див.рис.1). Це найбільш простий спосіб представлення зображення, бо так бачить людське око.

На сьогодні для роботи з растровою графікою відомі такі програми як:

- ³⁵₁₇GIMP;
- ³⁵₁₇Adobe Photoshop;
- ³⁵₁₇ACDSee Photo Editor;
- ³⁵₁₇Microsoft Paint;
- ³⁵₁₇Paint.NET;
- ³⁵₁₇PhotoFiltre;
- ³⁵₁₇Corel AfterShot Pro;
- ³⁵₁₇Corel PaintShop Pro та ін.

Растрові графічні редактори дозволяють користувачеві малювати і редагувати зображення на екрані комп'ютера, а також зберігати їх у різних растрових форматах, таких як:

³⁵₁₇JPEG і TIFF, що дозволяють зберігати растрову графіку з незначним зниженням якості за рахунок використання алгоритмів стиснення з втратами;

³⁵₁₇PNG і GIF, що підтримують хороше стиснення без втрат;

³⁵₁₇BMP, також підтримує стиснення (RLE), але в загальному випадку представляє собою нестиснений "попіксельний" опис зображення.

Переваги растрової графіки [2]:

- простота автоматизованого вводу (оцифровка) зображень, фотографій, слайдів, малюнків за допомогою сканерів, відеокамер, цифрових фотоапаратів;
- фотореалістичність.

Недоліки растрової графіки [2]:

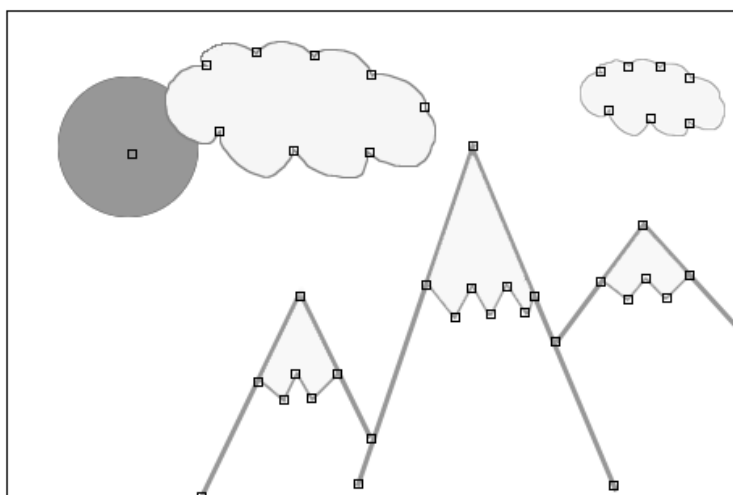
- роздільну здатність і глибину кольору можна змінювати лише у визначених межах і, як правило, із втратою якості;
- розмір файлу є пропорційним до площі зображення, роздільної здатності і типу зображення, і тому, при високій якості є досить великим;
- складність управління окремими фрагментами зображення. Потрібно самостійно виділяти ділянку, що є складним процесом.

Векторна графіка.

Векторна графіка – це графіка, де базовим елементом є лінія, яка описується математичною формулою. Таке представлення даних є компактним, але побудова об'єктів супроводжується неперервним перерахунком параметрів кривої у координати екранного або друкованого зображення [5].

Для векторної графіки характерно розбиття зображення на ряд графічних примітивів – точки, прями, ламані, дуги, полігони. Таким чином, з'являється можливість зберігати не всі точки зображення, а координати вузлів примітивів та їх властивості (колір, зв'язок з іншими вузлами і т. д.) (див. рис. 2).

На рис. 2 можна виділити множину простих об'єктів – відрізки прямих, ламані, еліпс, замкнуті криві.

Рис. 2. Векторне зображення

Таким чином, векторна ілюстрація – це набір геометричних примітивів.

Важливою деталлю є те, що об'єкти задаються незалежно один від одного і, отже, можуть перекриватися між собою.

При використанні векторного представлення зображення, зберігається в пам'яті як база даних описів примітивів. Основні графічні примітиви, які використовуються у векторних графічних редакторах: точка, пряма, крива Безьє, еліпс (коло), полігон (прямокутник). Примітив будується навколо його вузлів (nodes). Координати вузлів задаються щодо координатної системи макета. А зображення буде представляти із себе масив описів типу:

відрізок (20,20-100,80);

окружність (50,40-30);

крива Безьє (20,20-50,30-100,50).

Кожному вузлу приписується група параметрів, залежно від типу примітиву, які задають його геометрію щодо вузла. Наприклад, окружність задається одним вузлом і одним параметром – радіусом. Такий набір параметрів, які грають роль коефіцієнтів та інших величин в рівняннях та аналітичних співвідношеннях об'єкта даного типу, називають аналітичною моделлю примітиву. Промалювати примітив – значить побудувати його геометричну форму по його параметрам згідно з його аналітичної моделі .

Векторне зображення легко масштабувати без втрати деталей. Найпростішою аналогією векторного зображення може служити аплікація. Всі зображення складаються з окремих шматочків різної форми і кольору, “склеєних” між собою. Зрозуміло, що таким чином важко отримати фотореалістичне зображення, так як на ньому складно виділити кінцеве число примітивів.

Розмір векторного зображення залежить від кількості об'єктів на зображенні. І чим ближче якість векторного малюнка буде наближатися до фотореалістичного зображення, тим більшим буде розмір файлу.

Сфери застосування векторної графіки дуже широкі. У поліграфії – від створення барвистих ілюстрацій до роботи зі шрифтами. Машинна графіка, 3D-графіка, графічні засоби комп'ютерного моделювання та САПР – це все сфери пріоритету векторної графіки.

На сьогодні для роботи з векторною графікою відомі такі програми як:

³⁵/₁₇Corel Draw;

³⁵/₁₇Adobe Illustrator;

³⁵/₁₇Macromedia Freehand;

³⁵/₁₇Xara X;

³⁵/₁₇Expression 2;

³⁵/₁₇Deneba Canvas 8.

Векторні графічні редактори дозволяють користувачеві створювати і редагувати векторні зображення безпосередньо на екрані комп'ютера, а також зберігати їх у різних векторних форматах, наприклад, CDR, AI, EPS, WMF або SVG.

Переваги векторної графіки:

- невеликі за розміром файли, оскільки зберігається не зображення, а лише його математичні дані;
  - об'єктами легко маніпулювати, трансформувати;
  - розмір об'єктів та опис характеристик майже не збільшує розміри файлу;
  - векторна графіка не залежить від роздільної здатності.
- Недоліки векторної графіки [2]:
- нереалістичність (навіть не досвідчена людина розрізнить векторну графіку від растрової);
  - складність відтворення такої графіки для поліграфії, інтернету, реклами.

Фрактальна графіка.

Фрактальна графіка є одним з найбільш перспективних видів комп'ютерної графіки її математичною основою є фрактальна геометрія.

Фрактал (лат. fractus – подрібнений) – геометрична фігура складена з декількох частин, кожна з яких подібна до всієї фігури цілком [4].

У центрі фрактальної фігури перебуває її найпростіший елемент – рівносторонній трикутник, який отримав назву “фрактальний”. Потім, на середньому відрізку сторін будуються рівносторонні трикутники зі стороною, рівною $(1/3)a$ від сторони вихідного фрактального трикутника. У свою чергу, на середніх відрізках сторін отриманих трикутників, що є об'єктами – спадкоємцями першого покоління, шикуються трикутники – спадкоємці другого покоління зі стороною $(1/9)a$ від сторони вихідного трикутника.

Таким чином, дрібні елементи фрактального об'єкта повторюють властивості всього об'єкта. Отриманий об'єкт носить назву “фрактальної фігури”. Процес спадкування можна продовжувати до нескінченності. Таким чином, можна описати і такий графічний елемент, як пряму.

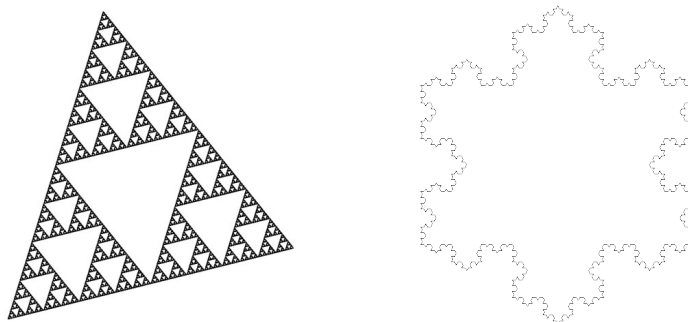
Змінюючи і комбінуючи забарвлення фрактальних фігур можна моделювати образи живої та неживої природи (наприклад, гілки дерева або сніжинки), а також, складати з отриманих фігур “фрактальну композицію”.

Тільки змінивши коефіцієнти рівняння, можна отримати абсолютно інше зображення. Ця ідея знайшла використання в комп'ютерній графіці завдяки компактності математичного апарату, необхідного для її реалізації. Так, за допомогою декількох математичних коефіцієнтів можна задати лінії і поверхні дуже складної форми.

Отже, базовим поняттям для фрактальної комп'ютерної графіки є “фрактальний трикутник”. Потім йде “фрактальна фігура”, “фрактальний об'єкт”, “фрактальна пряма”; “фрактальна композиція”; “об'єкт-батько” і “об'єкт спадкоємець”.

Фрактальна комп'ютерна графіка дозволяє створювати абстрактні композиції, де можна реалізувати такі композиційні прийоми як, горизонталі і вертикалі, діагональні напрями, симетрію і асиметрію та ін. Фрактальне зображення можна порівняти зі складною структурою кристала, із сніжинкою, елементи якої вибудовуються в одну складну структуру. Ця властивість фрактального об'єкта може бути вдало використана при складанні декоративної композиції або для створення орнаменту. У даний час розроблені алгоритми синтезу коефіцієнтів фрактала, що дозволяють відтворити копію будь-якої картинки як завгодно близькою до вихідного оригіналу.

На рисунку 3 представлено зразки фрактальної графіки.

Рис. 3. Зразки фрактальної графіки

З точки зору машинної графіки фрактальна геометрія незамінна при генерації штучних хмар, гір, поверхні моря. Фактично завдяки фрактальній графіці знайдено спосіб ефективної реалізації складних не евклідових об'єктів, образи яких досить схожі на природні. Геометричні фрактали на екрані комп'ютера – це візерунки, побудовані самим комп'ютером за заданою програмою. Крім фрактального живопису існують фрактальна анімація і фрактальна музика.

Програмні засоби для роботи з фрактальною графікою призначені для автоматичної генерації зображень шляхом математичних розрахунків. Створення фрактальної художньої композиції полягає не в малюванні або оформленні, а в програмуванні.

На сьогодні для створення фрактальної графіки відомі такі програми як:

³⁵₁₇Incendia

³⁵₁₇Ultra Fractal

³⁵₁₇Fractal Explorer

³⁵₁₇IFS Builder 3d

³⁵₁₇XaoS

³⁵₁₇Fractint

³⁵₁₇Chaoscope та ін.

Якщо у векторному зображенні зберігаються математичні описи об'єктів, то растрове зображення містить інформацію про кожен його піксель. Через це обсяги растрових файлів можуть бути досить великими, чим більші розміри зображення та глибина кольору, тим більший обсяг файлу. Змінювати зображення можна лише на піксельному рівні, тобто неможливо збільшити коло, просто збільшивши його радіус як це можливо для векторного об'єкта. Проте лише растрова графіка дає можливість зберігати зображення фотографічної якості.

Фрактальна графіка, як і векторна – обчислюється, але відрізняється від неї тим, що ніякі об'єкти в пам'яті комп'ютера не зберігається. Зображення будується за рівнянням (або за системою рівнянь), тому нічого, крім формули, зберігати не треба. Змінивши коефіцієнти в рівнянні, можна отримати зовсім іншу картину.

Література

1. Божко А. Н., Компьютерная графика: [учебное пособие для вузов]. – М. : МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2007. – 253с.
2. Дёмин А.Ю., Основы компьютерной графики. Томский политехнический университет. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2010. – 190с.
3. Крюков А.Ю., Компьютерная графика. – Пермь : ПГТУ, 2010. – 135с.
4. Мандельброт Б., Фрактальная геометрия природы. – М.: "Институт компьютерных исследований", 2002. – 666с.
5. Цурін О.П., Цуріна Н.О., Комп'ютерна графіка. – К. : Ун-т "Україна", 2005. – 84с.
6. Шляхтина С.В., В мире фрактальной графики. - СПб., Компьютер Price, 2005. – 67с.

УДК 94 (477)"16"

ПОРЯДОК УСПАДКУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ У ГЕТЬМАНЩИНІ В СЕРЕДИНІ XVII СТ. (НА ПРИКЛАДІ МАРТИНА НЕБАБИ)

Биховець М. М., магістрантка історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Луняк Є. М.** кафедра історії України та політології

Стаття присвячується дослідженню норм правового регулювання земельних відносин та земельне володіння козацької старшини періоду існування козацької держави у XVI-XVIII ст. Аналізуються норми звичаєвого права та гетьманські універсали стосовно регулювання земельних питань, що мали місце в цей період.

Дослідники (А.Гурбик, О.Кресін, Н.Слабченко) обґрунтовано стверджують, що найпомітніший вплив на формування "земельного козацького права" справив історичний період існування Запорозької Січі. Звичаєве право Запорозької Січі "козацьке право" становило основу звичаєвого права тогочасної України. Такі його принципи, як рівноправність сторін, справедливість, волелюбність, діставали загальну підтримку населення і мали велике значення для цивільно-правової практики на українських землях Війська Запорозького.

Розгляд регулювання земельних відносин в історичній ретроспективі свідчить, що упродовж століть надання права володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами належало до компетенції суб'єктів владних повноважень.

В Україні XVII-XVIII ст. врегулювання прав на землю здійснювалося здебільшого за допомогою універсалів – офіційних письмових документів (актів), що видавалися суб'єктами владних повноважень Гетьманщини та були обов'язковими для виконання особами, на яких вони поширювали свою дію.

Багато козацьких універсалів збереглося до нашого часу і зараз вже опубліковано у відомих збірках, що були підготовлені до друку І. Л. Бутичем [8, с. 251] Т. Г. Таїровою-Яковлевою [10, с. 112] та деякими іншими дослідниками. Проте робіт, що присвячувалися б історико-правовому аналізу земельних універсалів козацько-гетьманської доби вкрай небагато. Тому їх дослідження є актуальним завданням юридичної науки, спроба здійснити яке є метою даної статті.

Мало не єдиним автором, який досліджував регулювання земельних відносин за допомогою універсалів був О. С. Грушевський – автор понад ста праць, присвячених історії України та етнографії, в т. ч. досліджень "Універсали та грамоти в земельних справах з 1650 по 1660 роки" (1925), "Перші гетьманські земельні універсали" (1926), "Гетьманські земельні універсали 1660 – 1670 рр." (1927). У першій із зазначених робіт О. С. Грушевський запропонував таку класифікацію земель тогочасної Гетьманщини: приватні маєтності, що були надані королівськими привілеями; приватні маєтності шляхти та старшини, що надавалися безпосередньо гетьманом та підтверджувалися московським урядом; "рангові маєтності, як окремих тип землеволодіння, зв'язаного з військовою службою" [1, с. 113]; монастирське землеволодіння; ратушне землеволодіння. Вчений звернув увагу, що після смерті Богдана Хмельницького починається шукання царських підтверджень наданих в універсалах прав [1, с. 129]. При цьому царські підтвердження права на маєтки час від часу випереджували гетьманські надання на ті самі землі. Крім того, в царських грамотах нерідко були певні уточнення порівняно з універсалами, зокрема зазначався титул володіння (наприклад, вотчина) та час, на яке це володіння надавалося (наприклад: "ему и потомкомъ его... владати") [1, с. 135-136].

Вчений також зацікавився співвідношенням гетьманської та полковницької влади в справі надання маєтків старшині. Адміністративні земельні відносини, які поступово оформилися, на його думку, виглядали наступним чином: гетьманський універсал на землі подавався його власником до місцевого полковника, а той видавав "реєстраційне підтвердження", яке не змінювало гетьманський універсал [3, с. 61-63]. Взагалі, говорячи про юридичну силу гетьманських земельних універсалів вчений зазначає: "Але все ж таки треба визнати, що в 1660-1670 рр. нормальна практика, це гетьманські універсали на землі та маєтки, по яких потім давали і царські грамоти – підтвердження і полковницькі листи" [3, с. 63].

Після Національно-визвольної війни українського народу правовий режим земель зазнав значних змін. До цього часу в Україні існували такі суб'єкти землеволодіння: монастирі (єпископства), магнати та шляхта. Під час національно-визвольного руху з'являється новий суб'єкт – козацтво, яке поступово перетворюється на окремий стан суспільства. З укладенням міждержавної угоди 1654-го року, яка отримала назву “Березневі статті”, гетьман України отримав статус відносно автономно володаря України, який мав право розпоряджатися внутрішніми справами, в тому числі й земельними, а козацтво – легальні права та обов'язки в різних сферах суспільних відносин. З 1654 року земельні універсали становлять значну частину правотворчості гетьманів та козацької старшини. Об'єктом земельних універсалів були як безпосередньо “ґрунти”, так і сіла, слободи “зо всьма ґрунтами”, “зо всьм идо них здавна нажитостями и пожитками”. Подекуди земельними універсалами, крім підтвердження права на землю, закріплювалося “подданство” та “послушенство” селян, які мешкали на цих територіях: “Суворо напоминаем, приказавши всьм тамошним мешканцом и подданым, жебы в шелякую повинност и послушенство без спреки отдавали” [7, с. 554].

З 1654 року і до закінчення періоду існування козацько-гетьманської держави суб'єктом землеволодіння став козацький стан населення. Козаки отримали закріплене нормативно право володіння, користування та розпорядження землею, право купувати землю, отримувати її “до ласки войскової” за вірну службу, передавати її у спадок тощо. Право на землю залишалося навіть за родинами померлих чи загиблих в бою козаків, таке право підтверджувалося окремим універсалом і, як правило, було безстроковим. Суб'єктом земельних універсалів після 1654 року також стали міста та окремі громади.

Козацькі земельні універсали періоду XVII-XVIII ст., за правовим змістом можна умовно поділити на: підтверджувальні (стверджувальні) універсали; універсали про надання земель у власність, володіння та користування; оборонні універсали; універсали, якими закріплювався розподіл земель; універсали, що дозволяли будівництво на певних територіях; універсали якими підтверджувалося право спадщини та угоди купівлі-продажу земель; універсали, що видавалися на виконання судових рішень. Умовність такого поділу зумовлюється тим, що окремий універсал міг регулювати різні за змістом правовідносини.

Так “Оборонний універсал Івана Брюховецького вдові чернігівського полковника Мартина Небаби та “зрадника” Курбацького і її дітям на маєтності у Борзні та Шаповалівці” – є обороннім універсалом, який одночасно закріплював підтверджував право на спадщину та на куплені земельні угіддя, а також надавав представникам козацького стану право на володіння землею [11]. В. С. Кульчицький зазначає, що у спадковому праві з'явилась тенденція до встановлення чітких кордонів вільного розпорядження спадковим майном за заповітом, а також розширення спадкових прав за жіночою лінією. Для міщан приватновласницьких містечок право спадкування за заповітом було обмежено третиною спадкового майна, а дві третини його за законом переходило до дітей для забезпечення їх повинностей на користь власника землі [11, с. 45].

Метою оборонних (охоронних) універсалів був захист права суб'єктів на землю. Вони, як правило, видавалися стосовно таких маєтностей, право суб'єкта на які було вже встановлено і не мало нормативно підтверджуватися. Слід зауважити, що більшість оборонних універсалів видавалися на прохання власника. Таким чином, влада брала під свій захист вже існуюче право власності на землю. Звичайно, гетьман, який мав значні владні повноваження на території України, особисто займався розподілом існуючих земель.

Даний універсал, як зазначалося вище, в тексті не містить у собі часові рамки земельного володіння, адже наданий був родині померлого чи загиблого у бою козака, в нашому випадку, померлий козак – чернігівський полковник Мартин Небаба, що загинув на полі бою під містечком Ріпки.

Також, очевидною особливістю цього оборонного універсалу є те, що він підтверджував право на спадщину. Подібних універсалів налічується невелика кількість і від попередньої групи універсалів їх відрізняє підстава набуття права власності на землю та маєтності: отримання їх у спадок. Другою їх відмінністю було те, що вони могли видаватися на користь не окремої особи, а цілої сім'ї, без виділення долей кожному спадкоємцеві.

Отже, можна зробити висновок про те, що універсалами встановлювалося постійне та тимчасове право володіння, користування та розпорядження землею, право на забудову пустинних земель. З приводу права власності на землю видавалися судові рішення, які подекуди також підтверджувалися універсалами. Тією чи іншою мірою універсалами врегульовувалися відносини з приводу купівлі-продажу та спадкування земель та маєтностей. Козацькі універсали в Україні XVII-XVIII ст. були важливим джерелом права, а сьогодні залишаються цінними історичними документами, знати які слід всім дослідникам земельних правовідносин у Гетьманщині.

Література

1. Грушевський О.С. Універсали та грамоти в земельних справах з 1650-1660 років / О.С.Грушевський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Науковий збірник за рік 1925. - К., 1926. - С. 145-176.
2. Грушевський О.С. Перші гетьманські земельні універсали / О.С.Грушевський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. - К., 1926. - Кн.7-8. - С. 209 – 224.
3. Грушевський О.С. Гетьманські земельні універсали 1660 – 1670 років / О.С.Грушевський // Історико-географічний збірник. - К., 1927. - Т. 1. - С. 53-54.
4. Грушевський О.С. З побуту старшини XVIII в. / О.С.Грушевський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Науковий збірник за рік 1926. - К., 1926. - С. 125 – 131.
5. Грушевський О.С. Універсали та грамоти лівобережним ратушам / О.С.Грушевський // Юв. збірник на пошану М. С. Грушевського. - К., 1928. - Т. 1. - С. 217 – 224.
6. Грушевська О.О. Гетьманські універсали м. Києву / О.О.Грушевська // Історико-географічний збірник. - К., 1928. - Т. 2. - С. 23 – 34.
7. Універсали українських гетьманів від І.Виговського до І.Самойловича (1657 – 1687). / [І.Бутич та ін.]. - К.; Л.: НТШ, 2004. - 1200 с.
8. Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / [І.Кріп'якевич, І.Бутич]. - К. : НАН України, Інститут історії України., 1998. - 324 с.
9. Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709 / [П.Сохань]. - К., Л. : НТШ, 2006. - 824 с.
10. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: в 2 вып. / [сост. Т. Г. Таирова-Яковлева]. - СПб. : Изд-во С. –Петербург. ун-та, 2007. - Вып. 1. 1687 – 1705 гг. - 258 с.
11. Кульчицький В.С., Настюк М.І. Історія держави і права України. [Електронний ресурс]: - Львів. - 1997. - 117 с. - Режим доступу: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=257&lang=book> .- Дата звернення: 30.10.2013

УДК 551.582 (477.51)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАЛОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ ТА РОЛЬ ЇЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ

Білоненко О. Г., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.юр.н., доц. **Дудченко О. С.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Мета сучасної школи – створити сприятливі умови для творчого самовдосконалення учнівської молоді, відкрити перед нею нові перспективи і можливості. Однією з форм реалізації цього завдання є науково-практична робота старшокласників у Малій академії наук України (далі – МАН). Мала Академія Наук на сьогодні є пріоритетною формою позашкільної освіти. В її умовах наукова секція, науковий гурток має ту перевагу у розвитку творчих здібностей особистості, її творчої активності, що у процесі науково-дослідницької діяльності надає учням можливість розширити обсяг знань, понять, які виходять за межі шкільних програм. Саме цим і визначається актуальність теми даної статті, оскільки на сьогодні набув важливого значення особистісно-зорієнтований підхід в організації навчально-виховного процесу.

Тема організації науково-дослідницької роботи в МАН не є чимось принципово новим. Як вагомий науковий доробок є статті І.Єгорової, Л.Ковбасенко, О.Барецької, Л.Ляшко, І.Гончарової. Але роботи цих авторів носять переважно звітно-регіональний характер, які ґрунтуються на описі роботи в конкретних МАН.

Мала академія наук учнівської молоді працює за річним планом роботи, погодженим засновником [11, 20]. Навчально-виховний процес у Малій академії наук учнівської молоді здійснюється за типовими навчальними планами і програмами, що затверджуються Міністерством освіти і науки України. На основі типових навчальних планів і програм розробляються інші навчальні плани і програми, що затверджуються відповідними місцевими органами виконавчої влади. Навчальні програми можуть бути однопрофільними, комплексними і такими, що передбачають індивідуальне навчання вихованців (учнів, слухачів) у гуртках, групах та творчих об'єднаннях [7, 18].

Середня наповнюваність гуртків, груп та творчих об'єднань у малій академії наук учнівської молоді становить, як правило, 10–15 вихованців (учнів, слухачів). Наповнюваність окремих гуртків, груп та інших творчих об'єднань установлюється директором Малої академії наук учнівської молоді залежно від профілю, навчальних планів і програм та можливостей організації навчально-виховного, тренувального процесів, рівня майстерності вихованців (учнів, слухачів) і становить не більше як 25 вихованців (учнів, слухачів).

Індивідуальне навчання у Малій академії наук учнівської молоді організовується відповідно до Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 11.08.2004 р. № 651 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 20.08.2004 р. Зарахування учнів до Малої академії наук учнівської молоді може здійснюватися протягом навчального року (у міру закінчення комплектування гуртків, секцій, груп та інших творчих об'єднань) за їх бажанням і за згодою батьків або осіб, які їх замінюють, як на безконкурсній основі, так і за конкурсом, умови якого розробляються закладом.

До Малої академії наук учнівської молоді зараховуються учні віком, як правило, від 14 років. Статутом може визначатись і інший вік.

Навчально-виховний процес у Малій академії наук учнівської молоді здійснюється диференційовано (відповідно до віку, індивідуальних можливостей, інтересів, нахилів, здібностей, стану здоров'я) з використанням різних організаційних форм роботи: гурткова робота, клубна робота, урок, лекція, індивідуальні заняття, конференція, семінар, курси, читання, вікторина, змагання, зльоти, олімпіади, конкурси, огляди, виставки, оздоровчі збори, екскурсії, практична робота в лабораторіях, майстернях, а також з використанням інших форм, передбачених статутом закладу.

Мала академія наук учнівської молоді може залучати до участі в організаційно-масових заходах позашкільні, загальноосвітні, професійно-технічні, вищі навчальні заклади, інші заклади та організації.

Навчальний рік у Малій академії наук учнівської молоді незалежно від форм власності починається 1 вересня. Тривалість навчального року встановлюється Міністерством освіти і науки України. Комплектування гуртків, груп та інших творчих об'єднань здійснюється у період з 1 до 15 вересня, який вважається робочим часом керівника гуртка, групи або іншого творчого об'єднання закладу [14, 5].

У канікулярні, святкові та неробочі дні Мала академія наук учнівської молоді працює за окремим планом, затвердженим директором цього закладу. У період канікул мала академія наук учнівської молоді організовує поза розкладом різноманітну масову роботу з вихованцями (учнями, слухачами), надаючи їм усі наявні можливості для повноцінного оздоровлення, дозвілля і відпочинку на спортивно-оздоровчих базах, у таборах, оздоровчо-екскурсійних поїздках, конкурсах, змаганнях, навчально-тренувальних зборах тощо.

Тривалість одного заняття (уроку) у малій академії наук учнівської молоді визначається навчальними планами і становить 45 хвилин. Короткі перерви між заняттями (уроками) є робочим часом керівника гуртка, групи або іншого творчого об'єднання і визначаються режимом щоденної роботи закладу.

Початок і закінчення занять, заходів визначаються директором малої академії наук учнівської молоді відповідно до режиму роботи закладу та правил внутрішнього трудового розпорядку з урахуванням допустимого навантаження вихованців (учнів, слухачів).

Гуртки, групи та інші творчі об'єднання малої академії наук учнівської молоді класифікуються за трьома рівнями:

1 - початковий. Це творчі об'єднання, де вихованці (учні, слухачі) отримують загальні знання з основ наук, набувають навички з пошукової, дослідницької, експериментальної роботи, беруть участь у написанні творчих рефератів, визначають тему своєї пошукової, експериментально-дослідницької роботи;

2 - основний. Це творчі об'єднання, де вихованці (учні, слухачі) отримують знання, практичні уміння і навички для самостійного оволодіння науковими і технічними знаннями понад обсяги навчальних програм загальноосвітніх навчальних закладів; розвивають свої інтереси та нахили до наукових досліджень, творчої роботи за певною тематикою; поглиблюють знання з базових дисциплін; задовольняють потреби в професійній орієнтації; беруть активну участь у практичних, наукових експедиціях, олімпіадах, виставках, конкурсах, зустрічах з науковими працівниками, винахідниками, діячами літератури та мистецтва; захищають творчі наукові роботи;

3 - вищий. Це творчі об'єднання за інтересами для вихованців (учнів, слухачів), які проводять дослідницьку, пошукову та експериментальну роботу з різних проблем науки, техніки, мистецтва; беруть участь у наукових експедиціях, всеукраїнських та міжнародних наукових програмах та проектах, у масових наукових заходах (конкурсах, турнірах, конференціях), опубліковують свої роботи у різних друкованих органах. Відповідно до рівня класифікації визначаються мета і перспективи діяльності творчого об'єднання, його чисельний склад, а також обирається навчальна програма.

У Малій академії наук учнівської молоді в межах затверджених видатків на оплату праці відповідно до встановлених нормативів можуть створюватися такі відділи:

науково-технічний відділ: об'єднує гуртки, групи, секції цільових розробок на замовлення наукових установ та промислових підприємств, електроніки та приладобудування, промислового технологічного обладнання та технологій, транспортних систем, засобів та обладнання, інформаційних та телекомунікаційних систем, сільськогосподарської техніки, обладнання та технологій тощо;

фізико-математичний відділ: об'єднує гуртки, групи, секції математики, економіки, астрономії, фізики тощо;

хіміко-біологічний відділ: об'єднує гуртки, групи, секції біології, психології, хімії, сільського господарства, лісового господарства, медицини, екології тощо;

відділ обчислювальної техніки і програмування: об'єднує гуртки, групи, секції комп'ютерних навчальних програм; комп'ютерних мереж, баз та банків даних; системного програмування та заходів інформаційної безпеки; комп'ютерних програм для автоматизації наукових досліджень та розрахунків; мультимедійних систем, комп'ютерної графіки, ігрових програм тощо;

історико-географічний відділ: об'єднує гуртки, групи, секції історії України, археології, історичного краєзнавства, етнології, географії, геології, права тощо;

відділ мистецтвознавства та філології: об'єднує гуртки, групи, секції української літератури, зарубіжної літератури, фольклористики, української мови, мистецтвознавства, іноземних мов тощо.

У малій академії наук учнівської молоді можуть створюватись відділи організаційно-масової, інструктивно-методичної, редакційно-видавничої роботи, а також відділи за іншими напрямками діяльності [14, 6–7].

Мала академія наук учнівської молоді може організовувати роботу своїх гуртків, груп та інших творчих об'єднань у приміщеннях загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних, вищих навчальних закладів, навчально-виробничих комбінатів, підприємств, організацій, наукових установ, відповідно до укладених угод із зазначеними закладами та установами.

З метою розвитку і підтримки стійких інтересів вихованців (учнів, слухачів), їх обдарувань і самовизначення щодо майбутньої професії мала академія наук учнівської молоді може проводити роботу спільно з науково-дослідними установами, творчими організаціями, вищими навчальними закладами, створювати лабораторії для творчої, експериментальної, науково-дослідної роботи тощо.

У випадках, передбачених законодавством України, Мала академія наук учнівської молоді має право надання платних послуг з певних видів діяльності після отримання у встановленому порядку відповідних ліцензій. Платні послуги не можуть надаватись державною або комунальною малою академією наук учнівської молоді замість або в межах освітньої діяльності, визначеної навчальними планами і програмами [14, 7].

Мала академія наук учнівської молоді проводить інформаційно-методичну роботу, спрямовану на вдосконалення програм, змісту, форм і методів діяльності гуртків, груп та інших творчих об'єднань, підвищення майстерності педагогічних працівників за напрямками роботи. У малій академії наук учнівської молоді можуть функціонувати методичні об'єднання за напрямками діяльності гуртків, груп та інших творчих об'єднань, що охоплюють педагогічних працівників певного професійного спрямування.

З метою удосконалення системи навчання і виховання у Малій академії наук учнівської молоді можуть створюватись методичні ради, комісії, до складу яких включаються педагогічні працівники цього закладу та інші учасники навчально-виховного процесу [11, 20].

Згідно з рішенням засновника, на підставі відповідних угод Мала академія наук учнівської молоді може надавати інформаційно-методичну допомогу педагогічним колективам, навчальним закладам регіону, молодіжним, дитячим, громадським організаціям.

Мала академія наук учнівської молоді може створювати відповідні підрозділи для підвищення кваліфікації педагогічних працівників за напрямками позашкільної роботи. Підвищення кваліфікації може проводитись у формі курсів, семінарів і за іншими організаційними формами.

За результатами навчання Мала академія наук учнівської молоді видає своїм випускникам документ про позашкільну освіту, зразок якого затверджується Кабінетом Міністрів України.

Література

1. Борецька О.О. Мала Академія наук –дослідницький спосіб мислення// Директор школи. – 2004. – № 7, лютий. – С. 20–24.
2. Борецька О.О. МАН – шлях до дослідницького пошукового способу мислення// Управління школою. – 2004. – № 32. – С. 26–30.
3. Вимоги до науково-дослідницьких робіт. МАН – 2011.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// novo, ucoz.ua/ blog/novi_vimogi](http://novo, ucoz.ua/ blog/novi_vimogi)

4. Волинець І.М. Якою має бути МАНівська робота: Поради щодо викладу змісту та оформлення// Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2006 – № 10. – С. 10–12.
5. Гергун Н. Хто шукає – той знаходить! Організація діяльності Малого наукового товариства// Шкільний світ. – 2007 – № 44, листопад. – С. 6–8.
6. Гончарова І.В. Вплив дослідницьких робіт в МАН на розвиток пізнавальної активності школярів // Управління освітою (Харків) – 2005. – № 2. – С. 28–30.
7. Єгорова І. Чим є МАН сьогодні?// Шкільний світ. – 2004.– № 44, листопад. – С. 18–19.
8. Золотарьова Е. Мала Академія Наук – джерело молодих талантів// Освіта України. – 2006. – 16 травня. – 5 с.
9. Історія МАН. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://man.gov.ua/history.php>
10. Ковбасенко Л. Ми – МАНівці! Нам хочеться творити!// Шкільний світ. – 2006 – № 44, листопад. – С. 5–7.
11. Ковбасенко Л. Науково-дослідницька діяльність МАНівців. Організація. Рівні зростання// Шкільний світ. – 2003. – № 43, листопад. – С. 20–21.
12. Ляшко Л.Ю. Мала Академія Наук – “інтелект майбутнього”: 25 лет пути // Воспитание школьников. – 2010. – № 10. – С. 26–31.
13. Назаренко В. Експерименти юних: Про роботу Малої Академії наук України// Науковий світ. – 2004. – № 1. – С. 15–16.
14. Положення про малу академію наук учнівської молоді. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://metodkabinet.at.ua>.

УДК 94 (477.51) “18-19”

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Борисюк Я. П., студентка V курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: ас. **Крупенко О. В.**, кафедра історії України та політології

Розбудова сучасної української держави була б неможливою без плідної роботи в цьому напрямку попередніх поколінь. Сьогодні серед вітчизняних науковців зростає інтерес до досвіду минулого, зокрема до питань економічного та соціального розвитку регіонів, джерел формування структури їх населення, особливостей національного складу. Для сталого розвитку нашої країни та поступового реформування соціуму врахування цих надбань є актуальним та перспективним напрямком.

Джерельну базу вивчення чисельності населення Лівобережних губерній, його національного складу, відомості щодо розвитку сільського господарства та промисловості становлять дореволюційні видання, такі як “Памятные книжки” та “Календари”. Це були щорічні книги, які містили основні статистичні відомості по губерніях. Більшість даних наведено не тільки за окремими повітами, а навіть за станами та селами. Разом із тим вони мають несистематизований та епізодичний характер, чим і зумовлена потреба докладного їх вивчення і аналізу. Статистичні комітети губерній крім цих видань публікували значну частину матеріалів у окремих збірниках та оглядах. Зокрема, серед таких джерел можна назвати додатки до звітів губернаторів лівобережних губерній. Наприклад, на Чернігівщині це “Обзоры Черниговской губернии. Приложения ко Всеподданнейшему отчету Черниговского губернатора”. У них вміщено статистичні матеріали про чисельність населення, його соціальну структуру, відомості про розвиток провідних галузей економіки.

Аналізуючи історіографію даного питання, варто виділити дослідження О.Русова, у якому відомий земський статистик наводить цінні дані щодо соціально-економічного розвитку даного регіону у другій половині ХІХ ст., виділяючи особливості суспільства та господарства. Початковий етап досліджуваного періоду частково висвітлюється у праці Домонтовича, один із розділів якого присвячений народонаселенню Чернігівської губернії⁴.

Серед провідних сучасних вчених варто виділити О.П. Реєнта, який звернув увагу на необхідність подальшої наукової розробки причин та наслідків аграрного перенаселення, темпів

⁴ Русов А.А. *Описание Черниговской губернии, том 2. Население, народное образование, дороги, ярмарки, промышленность.* – Чернигов: типография Губернского Земства, 1899. – 400 с.; *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального Штаба подполковник М. А. Домонтович.* – СПб. Печатано в типографии Ф. Персона. 1865 г. – 484 с.

урбанізаційних процесів, які слід співставляти з конкретними особливостями регіонів. Аналогічні питання про необхідність нових підходів до висвітлення проблем різних верств суспільства другої половини XIX ст. ставлять у своїх працях Ю. Нікітін, В. Половець, М. Захарків⁵.

Метою нашого дослідження є висвітлення соціально-демографічних змін, які відбувались в українському суспільстві в пореформений період.

У другій половині XX ст. під впливом розвитку капіталістичних відносин із території Лівобережжя відбувалися досить активні переселення на вільні землі, перш за все до районів Сибіру та в інші російські й українські губернії. До міграції селян спонукало аграрне перенаселення та незавершені процеси в економіці. Можна виділити два періоди міграції: 1861–1881 рр. і 1882 – 1900 рр. Протягом першого селянство всіх категорій поступово переходило на викуп, тому уряд намагався всіляко стримати переселенський рух. Другий період позначений інтенсивним розвитком ринкових відносин не лише в промисловості, а й у сільському господарстві, що розкрило нові можливості для міграційних процесів. Як зазначає Вадим Бойко у своєму дослідженні: "...було тяжке економічне становище на батьківщині. Про це яскраво свідчать заяви самих селян. Так, у проханні про переселення державних селян села Пакуль Чернігівського повіту вказувалося, що "більша частина їхніх наділів внаслідок занесення пісками перетворилися в зовсім непридатні для землеробства угіддя, а самі вони перебувають у дуже складному становищі" [1, 87]. Однак, переселення у віддалені райони країни не вирішувало і не могло вирішити земельні проблеми селян, оскільки воно охоплювало лише невелику, найбільш рішучу їх частину та супроводжувалось значними труднощами.

Проте варто зауважити, що, незважаючи на всі обставини і певний відтік населення, до середини 80-х рр. у Чернігівській губернії воно зросло в середньому у 1,5 рази. Аналіз джерел свідчить, що тенденція до збільшення кількості народу в даній місцевості зберігалась до кінця досліджуваного періоду. Наприкінці цього часу загальна чисельність зросла майже до 3 млн. осіб, а Чернігівська губернія стала регіоном, де "загальна народжуваність або плодovitість визначалася в 4,6 %. Такий відсоток був сам по собі достатньо високий, близький до того числа, що виражає середню народжуваність по Російській імперії (5%)" [25, 25].

Єдиним роком протягом даного періоду, коли показники були надзвичайно низькими є 1890. Це пояснюється двома обставинами: "менша кількість тих, хто народився, ніж в минулому році, що є звичайним явищем як наслідок попереднього несприятливого року, в плані економічному; велика смертність у звітному році, що може бути пояснено суворою зимою, що спричинила підвищення захворюваності" [23, 20].

Демографічні процеси також залежали від соціального розвитку суспільства, охорони праці, рівня медичної допомоги та освіти серед населення, різноманітних природних факторів. У другій половині XIX ст. – на початку XX ст., незважаючи на стрімкий розвиток капіталізму в економіці, більшість населення мала дуже низький рівень життя.

Отже, на основі статистичних даних, які містяться в "Обзорах Черниговской губернии" та "Календарях Черниговской губернии" можна говорити про процес зростання населення даного регіону у 60-х рр. (становлення ринкових відносин), у середині 80-х рр. (період особливо активного розвитку капіталізму в економіці регіону) та в останнє десятиріччя XIX ст. – на початку XX ст., що було позитивною динамікою і відповідало загально європейському рівню [3-10], [12-36].

Зі збільшенням кількості та похваленням міграційних процесів серед населення відбувались і значні зрушення в його соціальній структурі. Зазнавали змін верстви, що були основними у феодальному суспільстві: селяни і феодалі-поміщики. Напередодні селянської реформи ці верстви становили більшість населення, зокрема на Чернігівщині на 1850 р. вони склали 86,2%. У 1857 р. питома вага сільського населення в лівобережних губерніях дещо зменшилась і дорівнювала 84,8% [39, 101]. Внаслідок втягнення в капіталістичні відносини селянські господарства воно швидко диференціювалось на дві протилежні групи – заможних селян та сільську бідноту, до того ж значний відсоток складали державні та колишні поміщицькі селяни, причому вони становили більшість і в загальній соціальній структурі губернії. Це було

⁵ Реснт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 3 – 26; Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К.: Ін-т історії НАН України, 2003.; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70-х років XIX ст. : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 18 с.; 37.; Половець В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на початку XX століть. Соціально-економічний аспект // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 80–83.; Захарків М. Р. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині XIX ст. : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – 22 с.

особливо характерним для Чернігівщини як типово аграрного краю [32, С. 10-11]. Крім них серед прошарків сільського населення також існували колоністи та малоросійські козаки. Протягом досліджуваного періоду кількісні показники цих станів також невпинно зростали.

У пореформений період посилювався процес розшарування міських категорій населення. Заможня верхівка міщан перетворювалась на міську буржуазію. Із середніх верств, що становили основну масу цехових та міщан, формувалася дрібна буржуазія, а їх зuboжіла частина поповнювала ряди робітників [11, С. 12]. Міські стани становили незначний відсоток жителів Чернігівської губернії: 9,5% в 1850 р. і 9,3% в 1857 р. Протягом досліджуваного періоду населення міст збільшилося приблизно в 1,7 разів. Серед станів міських жителів виділялися купці, міщани, почесні громадяни, як особисті так і спадкові.

Також варто зупинитися на інших категоріях населення, таких як: дворянство, духовенство, військові, іноземці, які входили до складу неподатних станів регіону. За матеріалами ІХ (1850 р.) і Х (1857 р.) ревізій, вони становили незначний відсоток, який дорівнював в 1850 р. на Чернігівщині 4,3%. Через 7 років питома вага цих категорій в губернії дещо збільшилась і становила 5,9%. У цілому, по регіону їх чисельність зросла в 1,5 рази [34, 20].

Серед привілейованих станів населення важливе місце посідали особисті і спадкові дворяни. На початку 60-х рр. загалом у Лівобережній Україні нараховувалось 73792 особи дворянського походження. На Чернігівщині їхні показники були незначні і вони становили близько 1,5% всього населення. У цілому відсоток дворян в Україні не перевищував 2% [29, 23-25].

Найменшою ж чисельно становою групою населення губерній Лівобережної України були іноземні піддані та особи, що не належали до жодної з категорій. У другій половині ХІХ ст. їх частка складала не більше 0,07%.

Серед інших соціальних груп лівобережних губерній в статистичних матеріалах виділяють і населення військових станів: регулярні, іррегулярні війська, відставні нижчі чини, члени їх родин, солдати. Військові поселення протягом усього періоду невпинно зростали. Головним чином це відбувалося за рахунок сімей військовослужбовців, які приїздили до губернії або ж разом з офіцером, або після смерті батька та чоловіка були направлені у даний регіон для постійного проживання.

Процеси індустріалізації призвели до чисельного зростання буржуазії. Характерною рисою Чернігівщини, як і в цілому Лівобережжя, було те, що поряд із українськими представниками даної верстви в різних галузях економіки діяли підприємці інших національностей, особливо російські, єврейські, польські. Іноземна буржуазія домінувала в галузях важкої промисловості, а українська зосереджувалася в своїх руках переважно цукрову, винокурну, борошномельну та інші галузі переробної промисловості.

У процесі історичного розвитку на межі століть виокремилась інтелігенція. Протягом другої половини ХІХ ст. кількість почесних громадян у Чернігівській губернії зросла в середньому в 17,5 раз. Воно брало активну участь у суспільно-політичному та культурному житті Російської імперії, в тому числі і Лівобережжя. Проте, навіть під час перепису 1897 р., інтелігенція не була відокремлена в окрему групу, а термін "інтелігенція" тлумачився досить широко і не завжди адекватно сучасному розумінню, що ускладнює аналіз матеріалів [2, 10].

Недостатньо чітка, специфічна система розподілу населення на окремі соціальні групи призводила до того, що чисельний склад цих груп не міг об'єктивно відтворювати станову структуру Лівобережжя. Однак, він дозволяє можливість простежити загальну динаміку соціального розвитку регіону в ХІХ ст. – на початку ХХ ст.

Нові умови господарювання, потреби в кваліфікованих, освічених кадрах для підприємств із сучасним обладнанням, розвиток науки, культури та громадського життя вплинули і на зміни в соціальній структурі населення Чернігівської губернії. Найчисельнішим станом населення лівобережних губерній в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. залишались різні групи селян, певні категорії яких у ході реформ 60-х рр. змінювали свій соціальний статус. Трансформація форм земельної власності вплинула і на становище дворян Лівобережжя. Розвиток промисловості, осередками якої стали міста, обумовив зрушення в середовищі населення міських станів: міщан, купців, почесних громадян тощо. Змінювали свій статус в новому капіталістичному суспільстві робітники і буржуазія. Протягом другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. на Чернігівщині, як і в інших губерніях регіону, складалася стійка станова структура населення, в основі якої, як і раніше, лежала майнова диференціація. Вона проіснувала до початку ХХ ст. і змінилась лише внаслідок революційних подій в Росії.

Таким чином, у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. в Чернігівській губернії, як і в цілому в Україні, відбувалось кількісне зростання населення. Характерним для пореформеного періоду було стрімке зростання населення міст-осередків капіталістичного виробництва, що відбувалось частково за рахунок населення, яке в пошуках роботи прибувало до міста. Однак, причини динамічного збільшення міського населення лівобережних губерній полягали не тільки

переважно в розвитку капіталістичних відносин в усіх сферах суспільного життя, а і в біологічних процесах, що відтворювались у темпах природного приросту.

Література

1. Бойко В. Переселення селян Чернігівської губернії у південно-усурійський край (1883-1885 рр.) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С.87 – 93.
2. Захарків М. Р. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині XIX ст. : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. / Східноукраїнський національний університет ім.. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – 22 с.
3. Календарь Черниговской губернии на 1886 годъ. Типография Губернского Управления. – Черниговъ. – 1885. – 552 с.
4. Календарь Черниговской губернии на 1887 годъ. Типография Губернского Управления. – Черниговъ. – 1886. – 1032 с.
5. Календарь Черниговской губернии на 1888 годъ. Типография Губернского Управления. – Черниговъ. – 1887. – 348 с.
6. Календарь Черниговской губернии на 1890 годъ. Типография Губернского Управления. – Черниговъ. – 1889. – 260 с.
7. Календарь Черниговской губернии на 1891 годъ. Типография Губернского Управления. – Черниговъ. – 1890. – 323 с.
8. Календарь Черниговской губернии на 1893 годъ. Типография Губернского Управления. – Черниговъ. – 1892. – 337 с.
9. Календарь Черниговской губернии на 1904 годъ. Типография Губернского Управления. – Черниговъ. – 1903. – 562 с.
10. Календарь Черниговской губернии на 1909 годъ. Типография Губернского Управления. – Черниговъ. – 1909. – 470 с.
11. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70-х років XIX ст. : Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 18 с.
12. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1878 годъ. – Черниговъ. – 1879. – 132 с.
13. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1879 годъ. – Черниговъ. – 1880. – 145 с.
14. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1880 годъ. – Черниговъ. – 1881. – 135 с.
15. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1882 годъ. – Черниговъ. – 1883. – 142 с.
16. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1883 годъ. – Черниговъ. – 1884. – 138 с.
17. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1884 годъ. – Черниговъ. – 1885. – 143 с.
18. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1885 годъ. – Черниговъ. – 1886. – 150 с.
19. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1886 годъ. – Черниговъ. – 1887. – 147 с.
20. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1887 годъ. – Черниговъ. – 1888. – 139 с.
21. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1888 годъ. – Черниговъ. – 1889. – 136 с.
22. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1889 годъ. – Черниговъ. – 1890. – 137 с.
23. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1890 годъ. – Черниговъ. – 1891. – 149 с.
24. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1891 годъ. – Черниговъ. – 1892. – 129 с.
25. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1892 годъ. – Черниговъ. – 1893. – 135 с.
26. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1893 годъ. – Черниговъ. – 1894. – 138 с.
27. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1894 годъ. – Черниговъ. – 1895. – 141 с.
28. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1895 годъ. – Черниговъ. – 1896. – 143 с.

29. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1896 годъ. – Черниговъ. – 1897. – 146 с.
30. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1897 годъ. – Черниговъ. – 1898. – 143 с.
31. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1898 годъ. – Черниговъ. – 1899. – 138 с.
32. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1899 годъ. – Черниговъ. – 1900. – 155 с.
33. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1900 годъ. – Черниговъ. – 1901. – 146 с.
34. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1901 годъ. – Черниговъ. – 1902. – 154 с.
35. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1903 годъ. – Черниговъ. – 1904. – 139 с.
36. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1904 годъ. – Черниговъ. – 1905. – 156 с.
37. Обзорь Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету за 1906 годъ. – Черниговъ. – 1907. – 134 с.
38. Половецъ В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на початку XX століть. Соціально-економічний аспект // Сіверянський літопис. – 2005. - № 6. – С. 80 – 83.
39. Списки населенныхъ местъ Российской Империи. Издание центрального статистического комитета Министерствъ внутреннихъ дел. Т.48: Черниговская губерния. – Спб., 1866. – 196 с.

УДК УДК 551.582 (477.51)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА УРОКАХ ПРАВОЗНАВСТВА

Борщ Н. А., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.юр.н., доц. **О. С. Дудченко**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Розвиток сучасного суспільства вимагає реформування системи освіти. В умовах особистісно-зорієнтованого навчання відбувається зменшення конкретизації змістовної частини навчальних програм і чіткого визначення вимог до результатів навчання, зокрема правознавства. Сьогодні відбувається пошук шляхів модернізації навчального процесу через його технологізацію.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед педагогічних технологій, що нині застосовуються під час навчання правознавства в школі, і мають прагматичну спрямованість на результат, що з'являється у процесі вирішення тієї чи іншої проблеми, виокремлюється проектна технологія навчання. У вітчизняній і зарубіжній педагогіці цьому питанню присвячували свої праці: К.Баханов, О.Онопрієнко, О.Пехота, С.Шевцова, І.Єрмаков, В.Гузєєв, Г.Селевко, Є.Полат, Р.Курбатов, Н.Пахомова, Н.Тарасова та інші. Їхні дослідження і публікації започаткували розв'язання загальних проблем з теми. Та, важливим і не вирішеним залишається питання розуміння змісту, умов і використання проектної технології у межах процесу навчання правознавства у школі. До сьогодні у розумінні та вживанні поняття "педагогічна технологія" існують непорозуміння. Відома велика кількість визначень поняття "педагогічна технологія". Різноманітні підходи щодо цього визначення обговорювалися в українській і російській педагогічній літературі. У загальному вигляді педагогічну технологію слід розуміти як комплексну інтегровану систему, що включає в себе упорядковані операції і дії, які забезпечують результат у вигляді інформаційно-предметних і процесуальних аспектів навчання. За визначенням Г.Селевко, педагогічна технологія функціонує і в якості науки, що досліджує найраціональніші шляхи навчання, і в якості реального процесу навчання [9, 15].

Технологічний підхід відкриває нові можливості для концептуального й проектувального освоєння різних галузей і аспектів освітньої, педагогічної й соціальної дійсності; він дозволяє передбачати результати й керувати педагогічними процесами; аналізувати й систематизувати на науковій основі наявний практичний досвід і його використання; комплексно вирішувати освітні й соціально-виховні проблеми; забезпечувати сприятливі умови для розвитку особистості; зменшувати ефект впливу несприятливих обставин на людину; оптимально використовувати наявні в розпорядженні ресурси; вибирати найбільш ефективні й розробляти нові технології й моделі для рішення виникаючих соціально-педагогічних проблем. Технологічний підхід до

навчання передбачає чітке інструментальне управління навчальним процесом [10, 9]. Аналіз теоретичних досліджень та практики використання тестових завдань та тестів поставив питання по відбору, структуруванню та формалізації правознавчого навчального матеріалу, вибору певних видів тестових завдань, встановленню критеріїв їх оцінювання. Тестові завдання використовуються для виявлення рівня засвоєння учнями нового матеріалу та оцінювання результатів процесу навчання. На основі класифікації тестів, запропонованих О.Фідрею [8], був розроблений електронний навчально-контролюючий посібник, за допомогою якого вчитель-правознавець має можливість підготувати формативний тест [2]. Відбір навчального матеріалу для включення в тестові завдання здійснюється на підставі Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та програм курсу "Основи правознавства". Структурно ППЗ "Основи правознавства. Тестові завдання" складається з трьох частин: Основи теорії держави та права; Основи публічного права України; Основи приватного права України. Для підготовки тестових завдань формалізація правознавчого навчального матеріалу здійснювалась шляхом: відбору понятійного апарату, який необхідно включити до системи контролю та корекції; виділення ознак, характерних рис, ключових термінів, явищ та процесів, включених до програм; формулювання практичних завдань, які демонструють вміння та навички розв'язання життєвих ситуацій на основі законодавства; представлення навчального матеріалу в такій формі, яка відкриває можливості для проведення систематизації, класифікації, виділення особливого, знаходження помилки в судженнях, встановлення критеріїв класифікації, проведення аналізу, синтезу та співвідношень понять. Тестові завдання об'єднані у три форми. До форми I включені такі види завдань: 1) вибір однієї правильної відповіді із запропонованого переліку; 2) вибір декількох правильних відповідей із запропонованого переліку; 3) тестове за дання на впізнання або альтернативне тестове завдання, яке пропонує зробити вибір між двома можливими відповідями.

До форми II входять: 1) тестові завдання, в яких учень повинен провести класифікацію або систематизацію ознак (рис), споріднених або схожих процесів (явищ) за запропонованим критерієм; 2) тестові завдання, у яких потрібно співвіднести поняття; 3) тестові завдання, що містять ситуації, у яких потрібно обрати варіанти вирішення проблеми. До форми III включені тестові завдання, у яких нна місця пропусків у визначеннях понять або положень з нормативно-правових актів потрібно додати один із запропонованих варіантів. Результати тестування не відображуються в рамках стандартної 12-ти бальної шкали оцінювання навчальних досягнень учнів. Шкала оцінювання тестових завдань встановлена в залежності від складності завдання та деталізації відповіді, глибини знання законодавства, суті проблеми та часу потрібного для надання правильної відповіді. Мінімальна кількість балів – 1, виставляється в тому разі, якщо учень повинен обрати одну відповідь у репродуктивному тестовому завданні. Якщо ж учневі потрібно провести певну мислиневу роботу (систематизувати, класифікувати тощо) то кількість балів варіюється від 2 до 6. У тестових завданнях, де потрібно підставити поняття та положення, учню надається 1 бал за кожний правильний варіант. Максимальна кількість балів – 6, встановлена за правильне виконання тестових завдань на вирішення практичної ситуації. "Конструктор тестів" створює можливість вчителю підготувати тест необхідної якості з 810 запропонованих тестових завдань. Принциповим положенням у підході до оцінювання формативних тестів є те, що в тестовому завданні, яке вимагає обрання декількох варіантів відповіді, правильною вважається тільки та відповідь, де вказані всі варіанти. А якщо є хоч одна помилка, то вважаємо таке тестове завдання невиконаним. Таким чином, на основі ППЗ "Основи правознавства. Тестові завдання", до якого включені формативні тести для використання їх на етапі осмислення, систематизації, узагальнення нових знань і умінь, етапі перевірки знань і умінь, підведенні підсумків уроку, з'ясовуються знання правових понять, їхні характерні риси та ознаки, відпрацьовуються вміння проводити систематизацію, класифікацію правознавчих категорій, учні вчаться приймати рішення у відповідності до норм права, розвиваються навички роботи з комп'ютерною технікою, що сприяє формуванню правознавчих компетентностей [2, 3]. Уміння використовувати знання, отримані на уроках правознавства, діяти згідно норм права у конкретних правовідносинах учні вчаться, вирішуючи юридичні задачі на основі ІКТ.

Для цього кожна задача пропонується учням на окремому слайді. Так, наприклад, до теми "Кримінальне право" нами пропонується задача *"А.Петренко 19 років, повертаючись із дискотеки, розбив скло, проник до магазину "Мобілочка" та взяв декілька мобільних телефонів. Спрацювала сигналізація й він був затриманий працівниками міліції"*. Для вирішення наведеної задачі на наступному слайді надається таблиця, зміст якої залежить від підготовленості класу, може варіюватися (табл.1).

Таблиця 1

План-таблиця до теми "Кримінальне право"

Критерії аналізу	Зміст критеріїв у наведеній ситуації
1. Нормативно-правова база, що регулює ситуацію	
2. Юридичні факти, їхні визначення та ознаки.	
3. Об'єкт –	
4. Об'єктивна сторона –	
5. Суб'єкт –	
6. Суб'єктивна сторона –	

Цей вид роботи може бути організований як індивідуально з кожним учнем, так і з групами школярів. Варіанти представлення результатів роботи над задачами можуть бути представлені усно, у друкованому варіанті через принтер, може бути організована взаємна перевірка між учнями або творчими групами, публічне представлення рішення на основі мультимедійного проектору тощо. Для самоперевірки учням пропонується слайд, який містить повну розгорнуту відповідь на задачу. Наявність в архіві вчителя декількох задач, які висвітлюють різні аспекти теми, що вивчається на уроці, дає можливість організувати практичну роботу із застосування теоретичних знань та положень нормативно-правових актів для вирішення практичних ситуацій. Принципове значення для формування правознавчих компетентностей учнів мають вміння проводити аналіз та синтез. Ці вміння та навички формуються на основі комплексної навчальної роботи як з теоретичною, так і практичною складовими змісту правознавчої освіти на основі ІКТ, а також шляхом підготовки на основі Microsoft PowerPoint графічних схем або моделей.

Отже, основною рисою технологій навчання є орієнтація на чітко окреслену мету, визначення принципів і розробка прийомів оптимізації освітнього процесу. Технологія розробляє конкретні принципи і правила, конструє процес використання методів, задає послідовність процедур спрямованих на досягнення гарантованих результатів. Структура всіх педагогічних технологій єдина: концептуальна основа; змістова частина навчання: цілі навчання, зміст навчального матеріалу; процесуальна частина-технологічний процес: організація навчального процесу, методи і форми роботи вчителів, діяльність учителя з управління процесом засвоєння матеріалу; діагностика навчального процесу. Відмінність технологій полягає в особливостях змісту елементів їх структури. До критеріїв технологічності учені відносять: концептуальність (опора на певну наукову концепцію); системність (логіка процесу, взаємозв'язок усіх його частин); ефективність (забезпечення високого результату); відтворюваність (можливість застосування в інших навчальних закладах), керованість, ефективність, передбачуваність і гарантованість запланованого результату. Останнім часом поряд із традиційними педагогічними технологіями з'явилися й інноваційні. Інноваційне навчання характеризується цілеспрямованою діяльністю, що пов'язана з пошуком нового змісту шкільної освіти і нових форм навчання. Інноваційний підхід до навчання за проектами-це спроба гуманізації навчання, подолання формалізму, авторитарного стилю, пошук умов для розкриття творчого потенціалу учня. В освітній практиці, за словами Г. Селевко, слід виокремлювати три рівні педагогічних технологій: загальнодидактичний, предметний і локальний.

Проектна діяльність може бути застосована на всіх трьох рівнях, ми ж зупинимось лише на предметному. Трактуювання методу проектів можна звести до двох напрямків і розглядати його як освітню технологію чи як комплексний навчальний метод. Наведемо приклади визначень Г. Селевко і К. Баханова: "Технологія проектного навчання (метод проектів, проектне навчання) є розвитком ідей проблемного навчання та ґрунтується на розробці і створенні учнем під контролем вчителя нових продуктів, що характеризуються суб'єктивною або об'єктивною новизною та практичним значенням [10, 28]". Організація проектної діяльності, саме її запровадження у навчально-виховний процес базується на використанні учителем різноманітних методів навчання. На думку Н. Матяш, провідними методами навчання школярів проектної діяльності є: вербальні (розповідь, бесіда, дискусія), демонстрація, інформаційна підтримка, мозковий штурм, історичний аналіз, метод інформаційної недостатності, метод інформаційної насиченості, порівняльний аналіз, захист і оцінка проектів, самопрезентація, конкурси творчих проектів [6, 112]. Наприклад, постановка вистави з правової тематики, сценарій якої повинен наповнюватися інформаційними дослідженнями учнів, охоплює цілий комплекс названих методів. Роботу за проектною технологією необхідно організувати таким чином, щоб учні навчалися: визначати основні та поточні (проміжні) цілі й завдання; шукати шляхи їх вирішення, обираючи оптимальні; здійснювати й аргументувати вибір; передбачати наслідки вибору; діяти самостійно (без підказки); порівнювати отриманий результат з тим, що передбачається; об'єктивно оцінювати процес (саму діяльність) і результат проектування [4, 7] і, звичайно, набути достатнього, як для свого віку, рівня компетентностей.

Проекти, виконувані у межах навчального процесу на уроках права можна класифікувати за декількома ознаками. За типом продукту, що є результатом проектної діяльності, їх можна поділити на: дослідницькі; творчі; інформаційні; технологічні; практико-орієнтовані. За тривалістю виконання проекти можна поділити на: 1) короткострокові (міні-проекти, що розраховані на термін від одного до декількох уроків); 2) середньострокові (звичайні проекти, що розраховані на термін від місяця до декількох місяців); 3) довгострокові (макро-проекти, що розраховані на термін від навчального півроку до року). Залежно від кількості учасників проекти поділяються на індивідуальні та групові (від двох до декількох десятків учнів). За характером контактів проекти поділяються на внутрішні та міжнародні. На практиці частіше доводиться мати справу зі змішаними типами проектів [8, 153-154]. У сучасній педагогіці проектне навчання використовується не замість систематичного предметного навчання, а поряд з ним, як компонент освітніх систем. Навчальні проекти можуть використовуватися вчителями як під час позаурочної роботи так і безпосередньо на уроках. Про проектний урок можна говорити як про одиницю побудови розвивального навчання у середніх і старших класах загальноосвітньої школи. Тоді цикл проектної діяльності є комплексом уроків, а його елементи можуть виявлятися як окремі уроки. Такі уроки передбачають чотири типи ситуацій розвитку: актуалізації і проблематизації; концептуалізації; програмування або планування і рефлексивно-експертної ситуації. Реально, за звичні 45 хвилин вдається реалізувати лише той або інший "етап" навчального заняття: здійснити кількісну і якісну оцінку наявної освітньої ситуації, сформулювати проблему. На практиці типи проектних уроків відповідають ситуаціям розвитку: актуалізації й проблематизації; цілевизначення й постановки проектного завдання; розробки програми діяльності; планування й оптимізації засобів діяльності; рефлексії й експертизи проекту [12, 37-38].

У сучасній вітчизняній і зарубіжній педагогіці вважається, що найбільш перспективними ідеями, що містяться в роботі за проектною технологією є: зміцнення зв'язку школи з життям; розвиток індивідуальних здібностей і схильностей учнів; розвиток умінь планувати свою навчальну працю й самостійно виконувати її; система контролю й самоконтролю [5, 25]. У проектному навчанні правознавства проявляється раціональне поєднання теоретичних знань і практичних дій під час вирішення конкретної проблеми, використовується сукупність проблемних, дослідницьких, практичних методів роботи, за своєю сутністю завжди творчих. У цьому його переваги над іншими видами навчання. Кінцевим результатом проектів з правознавства є текст, художнє зображення, вистава, відеофільм, мультимедійна презентація, макет.

Отже, технологією проектного навчання правознавства є організація навчання правознавства, за якою учні набувають знання, уміння, ставлення та досвід (компетентності) у процесі планування й виконання завдань, спрямованих на створення і презентацію учнем певного продукту.

Література

1. Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: монографія / К.О.Баханов. – Донецьк: ТОВ Юго-Восток, Лтд, 2005. – 384 с.
3. Жадько В. Педагогічна проектна діяльність як основа відродження історичної пам'яті молоді / В.Жадько // Проектна діяльність у ліцеї: компетентнісний потенціал, теорія і практика : наук-метод. посібник / За ред. С.Шевцової, І.Єрмакова та ін. – К.: Департамент, 2008. – 520 с.
4. Загуменное Ю., Шелкович П., Шварц Г. Особистісно зорієнтовані технології в освіті / Ю. Загуменнов, Л. Шелкович, Г. Шварц // Підручник для Директора. -2005. -№9-10. - С 10-24.
5. Ісаєва Г. Метод проектів - ефективна технологія навчання / Г. Ісаєва// Підручник для Директора. - 2005. - № 9-Ю. -С. 4-10.
6. Кальней В.А, Матвеева Т. М. Структура и содержание проектной деятельности: Метод проектов в России и за рубежом / В. А Кальней, Т. М. Матвеева и др. // Стандарты и мониторинг в образовании. - 2004. - № 4 - С. 21 -26.
7. Матяш И. Технологическое образование: методический аспект / Н. Матяш // Народное образование. 2004. - № 8. - С. 106-112.
8. Нікітіна І.П. Науково-дослідницька діяльність учнів. 5-11 кл. / І.П.Нікітіна, Ю.О.Нікітін, В.В.Шеліхова, О.Л.Кожем'яка. – Х.: Основа, 2006. –144 с.
9. Освітні технології: навч.-метод. посібник / О.Пехота, А.КікTENKO, О.Любарська та ін.; за заг. ред. О. Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.
10. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учеб. пособие для пед. вузов и ИПК / Г.К.Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 255 с.
11. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий / Г.К.Селевко : в 2 т. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – Т.1. – 816 с.
12. Сергеев И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся : практ. пос. для работников общеобраз. учреждений. – М.: Аркти, 2004. – 250 с.

13. Тулупова О.В., Орлова И.В. Психолого-педагогические условия формирования проектной деятельности школьников / О.В.Тулупова, Н.В.Орлова // Психология обучения. – 2007. – № 4. – С. 30 – 38.

УДК 94(4) “1908/1909”

БОСНІЙСЬКА КРИЗА 1908-1909 РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Ведмідь Л. П., студентка VI курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Мартиненко В. В.**, кафедра всесвітньої історії

Протягом тривалого періоду Балканський півострів був місцем розгортання багатьох міжнаціональних, міжетнічних, міжрелігійних та міжнародних конфліктів. Виникненню більшості з них сприяло формування цього регіону як цивілізаційної контактної зони, де на перетині трансконтинентальних комунікацій взаємодіяли регіональні системи Сходу та Заходу, Азії та Європи, де співіснували та доповнювали одна одну релігійні доктрини ісламу та християнства, православ'я та католицизму. Саме на периферії регіональних просторів відбуваються події, охарактеризовані деякими дослідниками як процес “зіткнення цивілізацій”.

Однією з периферійних зон, яка опинилася в епіцентрі взаємодії цивілізацій і була постійним джерелом напруги на Балканах, стала Боснія та Герцеговина. Про це свідчать перетворення цього регіону на арену протистояння двох могутніх військово-політичних альянсів – Антанти та Троїстого союзу в ході Боснійської кризи 1908 – 1909 рр.

Через це вивчення даного питання розкриває як аспекти регіональної історії, так і дає можливість в цілому висвітлити проблеми складних процесів міжблокового протистояння на Балканах у 1908-1914 рр.

Метою статті є аналіз вітчизняної, російської та зарубіжної історіографії, що стосується Боснійської кризи та міжнародних відносин поч. ХХ ст.

Історіографія питання досить чисельна. Її складають роботи, авторами яких були політики, вчені та журналісти різних країн. Дослідження даної проблеми можна поділити на чотири етапи: розвідки науковців початку ХХ ст., праці опубліковані в 20-40 рр. ХХ ст., науковий доробок 1950 – 1980 рр., напрацювання істориків кінця ХХ – поч. ХХІ.

Значну увагу дослідженню політики Росії на Балканах приділяли історики Російської імперії, перш за все, С.Горяїнов [11], І.Гешов [9]. У своїх напрацюваннях вони перебільшували вплив російського уряду в цьому регіоні та практично не торкалися питань зовнішньої політики інших держав. Великим недоліком цих робіт є їх фактично описовий характер без глибокого аналізу історичних фактів.

Другий етап (20–40 рр. ХХ ст.) характеризувався публікацією праць, що торкалися лише деяких аспектів європейського протистояння на Балканах та на Сході у кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. Дослідники цього періоду В.Хвостов [25], С.Д.Сказкін [23], Дж.Хофман [28], Е.Хелмрейх [27], Р.Ренкін [30] розглядали вплив британської політики на дії керівництва Росії.

У колективній праці “Історія дипломатії” [13] вперше в радянській історіографії висвітлені характерні риси політики урядів великих держав стосовно національно-визвольної боротьби балканських народів в зазначений період.

Значення боснійської кризи в рамках загальноєвропейського конфлікту початку ХХ ст., визначається рядом факторів. Анексія Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною, проголошення незалежності Болгарії, оголошення про об'єднання Криту з Грецією – ці події жовтня 1908 р., на думку багатьох дослідників послугували відправною точкою кризи, свідчили про початок краху системи відносної стабільності на Балканах, заснованої на вирішенні Східної проблеми Берлінського конгресу 1878 р..

Зацікавленість всіх європейських великих держав у вирішенні питання про долю Османської імперії та її володінь дозволяє розглядати багатьом історикам цього періоду балканський і близькосхідний регіон в якості епіцентру загальноєвропейського конфлікту, де проявлялось різноманіття інтересів європейських держав і, відповідно, відбувалося зіткнення їх інтересів.

Серед досліджень третього періоду (50–80-х рр. ХХ ст.) варто виокремити праці І.Бестужева [2], Ю.Боєва [3], А.Аветяна [1], А.Дж.Тейлора [24], К.Виноградова [6], в яких охарактеризовано причини, хід, етапи Боснійської кризи та міжнародних відносин навколо “порохового погребя Європи”. В роботі І. Галкіна [8] розглянуто еволюцію політики європейських країн на Балканах та на Сході.

І.Кубашвілі [15] на основі аналізу внутрішнього та зовнішнього становища Російської імперії приходять до висновку, що в 1908-1914 рр. Санкт-Петербург намагався відновити свій вплив на Балканах, всупереч Німеччині, але не мав чіткої програми розподілу сфер впливу в регіоні.

У 80 – на поч. 90-х рр. ХХ ст. були опубліковані дослідження О.Ісаєвої [12], Ю.Писарєва [20], М.Кент [29], в яких було проаналізовано ставлення європейських правлячих кіл до визвольної боротьби боснійців та герцеговинців.

Значним внеском історіографії проблеми є досить цікава праця російського історика В.Шеремета [26] в якій розглянуто позиції великих держав у цьому регіоні та їх роль у врегулюванні ситуації, що склалася за допомогою різних засобів та методів (політичного втручання, грошей, зброї).

Серед робіт істориків кінця ХХ – початку ХХІ ст. слід назвати дослідження Г.Кісінджера [14], Д.Новикова [18], Є.Романової [21], Я.Вишнякова [7] в яких переглянуто деякі усталені факти щодо місця боснійсько-герцеговинської проблеми в балканській політиці великих держав.

У фундаментальній колективній праці Н.Васильєвої та В.Гаврилова “Балканский тупик?.. (Историческая судьба Югославии в XX веке)” [5] на основі цікавих фактів, маловідомих документів російських архівів по-новому висвітлено проблеми існування і безпеки балканських держав. Автори книги звертаються до історичної долі Югославії протягом усього ХХ століття, яка тісно переплітається з іншими народами даного регіону.

В українській історіографії слід виокремити публікації сучасних вчених О.Овчаренка та О.Сукушини [19], Б.Гончара [10], К.Русаків [22], Т.Вакалюк [4], О.Машевського [17] в яких на широкій джерельній та історіографічній базі проаналізовано процес виникнення й загострення боснійсько-герцеговинської проблеми в міжнародних відносинах середини ХІХ – початку ХХ ст., а також основний зміст і наслідки Боснійської кризи. Вони наголошують, що криза постала через суперництво Росії, Австро-Угорщини, Сербії та інших держав, які намагалися використати анексію для забезпечення власних інтересів.

Дуже важливою є праця О. Машевського “Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 – початок 1920-х рр..)” [16], який досліджуючи причини та передумови Першої світової війни звернув увагу на проблему Чорноморських проток з огляду на те, що вона була одним з чинників формування та трансформації міжнародних альянсів, зокрема Троїстого союзу та Антанти, протистояння між якими й спричинило цей збройний конфлікт. Крім того, він наголошував на тому, що боротьба великих держав, за контроль над Босфором та Дарданеллами, безпосередньо вплинула на поглиблення суперечностей між Росією та Німеччиною напередодні війни, а також визначення союзницьких уподобань Османської імперії, Болгарії та інших балканських країн.

Підсумовуючи вище сказане, можна зазначити, що дана тема достатньо висвітлена в радянській історіографії, але вона дещо заідеологізована. Щодо зарубіжних праць, то в них більше уваги приділялось загальним питанням міжнародної діяльності на початку ХХ ст., проблемам безпосередньої підготовки та розв'язанню Першої світової війни, зверталась увага на посилення політичної боротьби й дипломатичної активності між європейськими державами, яке об'єктивно перетворювало країни балканського регіону на суб'єкт європейського політичного життя. Характерною ознакою більшої частини зарубіжних досліджень (що особливо відносяться до середини ХХ ст.) можна назвати приховане асоціювання великодержавної політики Російської імперії з політичним режимом Радянського Союзу. Їх стараннями зовнішня політика Росії свідомо набувала рис, що несуть загрозу “зернам демократії і незалежності”, що зароджувалися, на балканському півострові. Таким чином, згідно ряду зарубіжних досліджень зовнішньополітична діяльність Росії на Балканах носила чітко виражений негативний характер. З іншого боку, в цих роботах представлені різноманітні документальні матеріали, що дозволяють вже відомі проблеми і події інтерпретувати, переосмислювати по-новому.

Література

1. Аветян А.С. Германский империализм на Ближнем Востоке. – М., 1966. – 284 с.
2. Бестужев И.В. Борьба в России по вопросам внешней политики 1906-1910. – М., 1961. – 406 с.
3. Боев Ю.А. Ближний Восток во внешней политике Франции. 1898-1914 гг. – К., 1964. – 267 с.
4. Ваколюк Т.О. Балканська політика Росії 1908 – 1913 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 19 с.
5. Васильєва Н., Гаврилов В. Балканский тупик? (Историческая судьба Югославии в XX веке). – М., 2000. – 480 с.;
6. Виноградов К. Б. Боснийский кризис 1908-1909 гг. Пролог первой мировой войны – Л.: ЛГУ, 1964. – 160 с.
7. Вишняков Я.В. Боснийский кризис 1908–1909 гг. и славянский вопрос // Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – № 1. – С. 103–111.

8. Галкин И.С. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912гг. – М., 1960. – 264 с.
9. Гешов И. Балканский союз: Воспоминания и документы. – СПб., 1915. – 124 с.
10. Гончар Б.М. Боснійська криза 1908-09 рр. – К.: “Знання України”, 2004. – 139 с.
11. Горяинов С.С. Босфор и Дарданеллы. Исследование вопроса о проливах по дипломатической переписке, хранящейся в Государственном и С.-Петербургском Главном Архивах.– СПб., 1907. – 234 с.
12. Исаева О.Н. Русская дипломатия о развитии национального вопроса в Македонии (начало XX в.) // Историк и историография. Материалы научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Л.А. Дербова.– Саратов. – 1999. – С. 28 – 42.
13. История дипломатии. – М., 1963, т. 2. – 820 с.
14. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997. – 848 с.
15. Кублашвили И.И. Русско-германские противоречия на Балканах и Ближнем Востоке (1908-1914). – Л., 1964. – 204 с.
16. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). – К., 2010. – 792 с.
17. Машевський О. П. Чорноморські протоки у політиці міжнародних союзів (70-ті рр. XIX ст. – 1918 р.) : Дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Машевський О. П. – К., 2010. – 446 с.
18. Новиков Д.Е. Русские либералы о славянском национальном движении в Восточной Европе и на Балканах (1906-1914 гг.) // Славянский альманах. – М., 2001. – С. 13 – 27.
19. Овчаренко О.І., Сухушина О.В. Джерела й наслідки Боснійської кризи (1908 – 1909 рр.). // Вісн. Черкас. ун-ту, сер. Іст. науки. – 2009. – Вип. 160/161. – С. 180 – 194.
20. Писарев Ю.А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. – М., 1985. – 289 с.
21. Романова Е.В. Путь к войне. Развитие англо-германского конфликта 1898-1914 гг. – М., 2008. – 329 с.
22. Русаков К.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920. Дисс... канд. ист. наук / К.А. Русаков. – Луганск, 2003. – 202 с.
23. Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза. Исследование по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е гг. XIX столетия. – М., 1928. – Т. 1: (1879–1884). – 234 с.
24. Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза. Исследование по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е гг. XIX столетия. – М., 1928. – Т. 1: (1879–1884). – 234 с.
25. Тейлор А.Дж. Борьба за господство в Европе. 1848-1918.– М., 1958. – 643 с.
26. Хвостов В.М. История дипломатии. – М., 1945. – Т.2. – 423 с.
27. Шеремет В. И. Война и бизнес. Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время. – М., 1996. – 214 с.
28. Helmreich E. The diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913. – Cambridge, 1938. – 523 p.
29. Hoffmann J. The Austro-Russian Rivalry in the Balkans. – Chicago, 1940. – 19 p.
30. Kent M. The Great powers and the end of the Ottoman Empire / M. Kent. – London – Boston – Sydney : George Allen and Unwin, 1984. – 237 p.
31. Renkin R. The Inner History of the Balkan Wars. – London, 1930. – Vol. I, II.

УДК 372.893(37.034)

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Владикін О., Покотилова Ю., студенти IV курсу Київського університету імені Бориса Грінченка, **Шафрай А.С.**, студент V курсу історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя

Наукові керівники: д.і.н., проф. **Салата О.О.**, кафедра всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка; к.пед.н., доц. **Желіба О.О.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін НДУ імені Миколи Гоголя

На сучасному етапі розвитку українського суспільства виховання толерантності набуло особливої актуальності. Процеси інтеграції, глобалізації, масові міграції що відбуваються у сучасному світі, приводять до зростання інтенсивності взаємодії різних держав і культур, посилення міжкультурного спілкування. Мобільність населення земної кулі стрімко зростає і

перетворює багато країн в полікультурні співтовариства, гармонійний розвиток яких можливий лише на принципах рівноправ'я і рівноцінності, толерантного ставлення до різних проявів людської і культурної самобутності. Не виключенням є і Україна.

Необхідність обговорення теми толерантності для українського суспільства пов'язана, насамперед, із необхідністю подолання його політичної і соціальної роз'єднаності, а також роз'єднаності на релігійному ґрунті [1]. Поглиблює ситуацію нестабільний стан в суспільно-економічній сфері, що призводить до поглиблення кризи ідентифікації, посилення кризи соціальної дезадаптації та маргіналізації, а як наслідок – прояви агресії, нетерпимості, відкритої ворожнечі [2]. Окрім цього, наша держава ще тільки на шляху формування демократичної держави і громадянського суспільства, що, в свою чергу, неможливо без відповідного виховання молодого покоління як носія гуманістичних цінностей.

Сучасні світові тенденції суттєво вплинули й на завдання шкільної історичної освіти, покликаної допомогти підростаючому поколінню усвідомити власну ідентичність через розуміння історичного процесу в різних його аспектах та з різних перспектив (особистої, національної, світової та ін.) [3, с. 32], а з іншого боку – прийняття ним права інших людей (народів або культур) на існування та самовизначення. Модерне суспільство вимагає підготовки громадян, які не тільки володіють певним необхідним набором знань, умінь і навичок, а й здатні орієнтуватися у полікультурному світі, розуміти його цінності і сенси, взаємодіяти з представниками інших професійних співтовариств, як в рідній країні, так і за її межами. Тому активізується процес пошуку ефективних механізмів виховання дітей у дусі толерантності, поваги до прав і свобод інших людей незалежно від їхньої національної, соціальної приналежності, поглядів, світосприйняття, способів мислення та поведінки [4, с. 54].

Сьогодні, на нашу думку, таку важливу консолідуючу роль у суспільстві може відігравати шкільна історична освіта як важливий елемент загальноосвітнього простору.

У зв'язку з цим, метою нашої статті є визначення ролі історичної освіти у формуванні толерантності учнів середньої загальноосвітньої школи.

Відповідно завданням є висвітлення проблеми виховання толерантності учнів загальноосвітніх середніх шкіл, аналіз ролі історичної освіти у формуванні світоглядних традицій молоді та процесу виховання міжкультурної толерантності, а також визначення ваги особистого прикладу педагога як носія гуманістичних традицій.

Проблеми толерантності в історії в тій чи іншій мірі торкалися Ф.Аквінський, Дж. Локк, Ж.Ж.Руссо, І.Кант, В.Соловйов, М.Періх та ін..

Одним із найвизначніших представників толерантності в XVIII столітті був Вольтер. Часто повторюють вислів: "Я не згоден з тим, що ви говорите, але віддам своє життя, захищаючи ваше право висловити свою думку"[1].

Сьогодні існує кілька різних підходів до тлумачення поняття соціальна толерантність. Одні дослідники розглядають її як поведінкову якість людини: виховане, "терпиме" ставлення до інших, відмінних від тебе людей; інші тлумачать толерантність як світоглядно-філософську рису, притаманну особистості, яка сприймає світ у його багатоманітності і цінує це. Для багатьох пересічних громадян толерантність – це просто байдуже, індиферентне ставлення до "інакших"[1].

Розглянемо визначення, що вживається в офіційній літературі.

У Новій філософській енциклопедії толерантність визначається "як якість, що характеризує ставлення до іншої людини як до рівної і гідної особистості, і виражається у свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше (зовнішність, манера, мова, смаки, спосіб життя, переконання і т.п.). Толерантність передбачає розуміння і діалог з іншим, визнання і повагу його права на відмінність"[5, с. 550]

У громадському та науковому дискурсі знайшла поширення позиція одного з дослідників питань толерантності Владислава Лекторського, який у роботі "Про толерантність, плюралізм і критицизм" [6, с. 44-58], визначає чотири можливі способи розуміння толерантності: толерантність як байдужість, толерантність як неможливість взаєморозуміння, толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог. Останнє розуміння феномену толерантності в цьому вимірі фактично відображає процес знаходження адекватних відповідей на виклики глобалізованого суспільства, про можливість вільного міжкультурного діалогу, змін та формування відповідних політик з боку держави [7].

У словниках термін толерантність найчастіше розглядається як синонім "терпимості" з посиланням на те, що поняття "толерантність" похідне (від лат. *tolerantia* – означає терпимість) [8, с. 634].

Таке розуміння закріплене й у Декларації принципів толерантності, проголошеної й підписаної ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. У першій її статті говориться, що:

1. Толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань.

Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це те, що уможливило досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру.

2. Толерантність – це не поступка, поблажливості чи потурання. Толерантність – це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини.

Толерантність у жодному разі не може бути виправданням посягання на ці основні цінності.

Толерантність повинна виявляти кожна людина, групи людей та держави.

3. Толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії та правопорядку. Толерантність – це поняття, що означає відмову від догматизму і абсолютизму, утвердження норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини [9]

Основоположники педагогіки толерантності О.Асмолов, Б.Гершунський, Ю.Іщенко, О.Клепцова, В.Тишков, П.Степанов дослідили психолого-педагогічні умови виховання толерантності у підлітків та молоді, розробили основні методи і засоби, що сприяють підвищенню ефективності педагогічної роботи по створенню умов для формування толерантної особистості [10].

Проблеми виховання толерантності в українському суспільстві, зокрема безпосередньо у громадян досліджували М.Бабій, Л.Бобовнікова, І.Жадан, П.Кравченко та інші.

М.Бабій у своїх працях піднімає надзвичайно важливе питання толерантності у полі-конфесійному соціумі. Він робить висновок про те, що в сучасному суспільстві надзвичайно важливим стає взаємне визнання суб'єктами міжвіросповідних відносин рівності перед законом кожного, суверенності і свободи; повага права кожного на власне розуміння істини, на свою правду, життєву позицію й цінності; безумовна відмова від монополії на істину, відкритість та повага до інакшого, подолання нетерпимості до "чужого"[11, с. 21-25].

Толерантності взаємовідносин у суспільстві велику увагу приділяє Л.Бобовнікова. У своїх дослідженнях вона зазначає, що у складних життєвих умовах, які постійно змінюються, найкраще орієнтується, приймає рішення, працює людина творча, гнучка, креативна, здатна до генерування та використання нового (нових ідей, задумів, нових підходів, нових рішень). Це людина, "яка володіє певним переліком якостей, а саме рішучістю, вмінням не зупинятися на досягнутому, сміливістю мислення, вмінням бачити за межами того, що бачать сучасники і бачили попередники", і найважливішим у цьому контексті є толерантність взаємовідносин у суспільстві [12, с. 261].

І.Жадан серед основних особистісних чинників, що сприяють формуванню толерантності, виділяє сприйняття суспільного життя як позитивного цілого, розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого, відмова від претензій на абсолютну й остаточну істину, потреба у самовираженні, здатність до відповідальної поведінки, відкритість почуття власної гідності, прагнення до компромісу, осмислений скептицизм тощо [13, с. 184-194].

Толерантність як принцип консолідації вітчизняного соціуму розглядається у працях П.Кравченко, де автор зазначає, щоб подолати шляхи суперечностей у суспільстві важливо мати повне й розгорнуте системне уявлення про толерантність у структурі світоглядних цінностей і соціальних норм цивілізованого суспільства XXI ст. [14, с. 89-103].

Більшість дослідників розглядають толерантність як суспільне явище, але суспільство – це колектив особистостей, окремих людей, і важливо, щоб кожна з них розуміла і приймала толерантність як необхідну норму суспільних відносин.

Середній навчальний заклад – один із перших установ, що впливає на формування людини, охоплюючи один із найважливіших періодів: від дитинства до підліткового віку включно. Саме в цей час відбувається утворення всіх основних життєвих позицій, цінностей та правил поведінки.

Формування толерантного світогляду нового покоління громадян України передбачене основними нормативними освітніми документами ("Закон України "Про освіту", Держаним стандартом освітньої галузі "Суспільствознавство", змістом навчальних програм з предмета).

На засадах толерантності ґрунтується зміст основних міжнародних правових документів ("Загальна декларація прав людини", "Міжнародний пакт про громадянські та політичні права", "Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права", "Конвенція про попередження злочину геноциду", "Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації" та ін.)

Зокрема, в рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи "Про роль середньої школи в підготовці молоді до життя" бачимо такі твердження:

“...майбутнє європейського суспільства залежить від уміння й готовності всіх його членів:

I) визнавати, захищати і сприяти людським цінностям, демократії та правам людини;

II) сприяти європейському співробітництву, демонструвати почуття солідарності з усім світом і працювати заради миру;

III) розуміти і поважати інших, бути терпимими, визнавати право бути різними і боротися проти забобонів;

IV) розв'язувати конфлікти відкрито і демократично..” [15].

“Закон про загальну середню освіту” передбачає подібні завдання загальної освіти, серед яких: виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і націй в яких ми бачимо вимоги виховання школярів в гуманістичному дусі [16].

Відповідно сучасна історична освіта в Україні покликана сприяти: розвитку національної свідомості та загальнолюдських ціннісних орієнтацій; вихованню патріотичних і морально-етичних переконань, причетності до тисячолітньої історії українського народу та культурно-цивілізаційних здобутків людства; прищеплення навичок наукового аналізу, навчання практичних навичок роботи з історичними джерелами і науковою літературою; виробленню умінь застосовувати набуті знання з історії у повсякденній діяльності для орієнтації в суспільно-політичному житті, оцінки суспільних явищ і подій [17, с. 14].

На жаль, у більшості навчальних закладів головний акцент у процесі навчання робиться на засвоєння академічних знань. Часто молоді люди позбавлені відчуття історичної традиції, історичної відповідальності.

Вагомим є також питання історичних шкільних підручників, за якими навчаються діти. У деяких підручниках є елементи, коли так чи інакше учням “вкарбовується” нетерпимість до іншого народу чи культури.

Наведемо такі приклади. Протиставлення католицизму та православ'я, причому перевага надається виключно православію; часто зустрічається слово “ляхи”, а козацтво – це наше все (так написали вчителі); поляки, татари та турки викликають лише негативні емоції, а українці – тільки позитивні. Коли йдеться про росіян, немає прямих указівок на негатив, але в підтексті постійно вони відчуються. Викладання історії, особливо національної, завжди є предметом політичного інтересу або держави, або політичних партій. Часто воно фрагментоване, крім того, на Сході України історію викладають в один спосіб, а на Заході – в інший. І це попри те, що існує загальнонаціональна програма, яка пропагує для всіх однакові вимоги. Тим не менше, є відмінності регіональні та політичні. Деякі речі висвітлюються або однобічно, або неповно, або подаються так, що в учнів виникають погляди нетерпимості, антисемітизму, антиросійські, антипольські, антитатарські настрої. Тобто виникають моменти, коли учні свідомо чи підсвідомо починають відчувати нетерпимість до іншої культури, етносу чи нації. На жаль, це досить часто є частиною шкільного курсу [18].

Тобто ми бачимо, що теорія і практика виховного процесу часто суперечить одна одній.

Процес виховання міжкультурної толерантності – це поетапне, ціннісне перетворення особи учня в процесі пізнання об'єктів реальної історичної дійсності. Перший етап (інформативно-ознайомчий) – підвищення рівня інформованості учнів про суть і змістовні аспекти феномену міжкультурної толерантності, про особливості культурно-історичного процесу. Другий етап (мотиваційний для рефлексії) – формування образу культурного “Я” як представника своєї культурної спільності, а також образу культурного “Іншого” – представника культури іншої етнічної групи, як ціннісного рівнозначного першому, розвиток аксиологічного потенціалу міжкультурного спілкування. Третій етап (організаційно-процесуальний) – розвиток умінь реальної та імітованої міжкультурної взаємодії [19, с. 374].

Учитель історії і права має сформувати толерантне ставлення учнів до історичних подій в історії України, а разом з тим створити толерантне середовище у школі.

При цьому, учитель у процесі роботи з учнями має враховувати особливості та умови життя і розвитку дитини; зіставляти методику викладання з існуючими освітніми завданнями.

Професійна готовність учителя до процесу виховання міжкультурної толерантності учнів має визначальне значення. Навчальний процес і формування світогляду учнів у переважній більшості залежить від особистої позиції та якостей вчителя. Тому він сам має стати носієм ідей та цінностей громадянського суспільства.

Основними критеріями толерантної особистості педагога є: соціальна активність; дивергентність поведінки – здатність нестандартно вирішувати звичайні проблеми; мобільність поведінки – здібність до швидкої зміни стратегії або тактики в освітньо-виховному процесі з урахуванням обставин; емпатія – адекватне уявлення про те, що відбувається у внутрішньому

світі іншої людини; стійкість особи – сформованість соціально-етичних мотивів поведінки вчителя в процесі взаємодії з учнями, колегами і батьками [10].

Він має сам навчитися сприймати багатогранність і різноманітність як невід'ємні якості суспільства; визнавати всіх рівними перед законом, як це передбачено Конституцією України; прагнути знайти спільне, що може об'єднати суспільство в конкретній ситуації; виходити з конфлікту не з позиції сили, а з позиції інтересів і правил [3, 32]

Якісна складова толерантності вчителя виявляється через характер його емоційного ставлення до учасників педагогічної взаємодії і регламентується такими якостями, як: доброзичливість, терпимість, стриманість, щирість, критичність мислення, соціальна гнучкість, самостійність, емпатійність, справедливість, емоційна стабільність, позитивна самооцінка [10].

Окрім цього, толерантність педагога має проявлятися не тільки особистими якостями, а й умілим та виваженим підходом до викладання предмета, адже саме шкільний курс історії завжди мав великий вплив на формування світогляду учнів, на переконання та дії майбутнього покоління.

Однією з умов виховання толерантності є освоєння вчителем певних демократичних механізмів організації навчального процесу і спілкування учнів один із одним і з учителем [20].

Отже, толерантність як особистісна та професійна якість педагога є необхідною і важливою складовою сучасної педагогічної культури.

Найбільш сприятливою для формування толерантності є спільна діяльність із суспільно значущим сенсом, коли розширюються її межі і учні можуть проявити своє особисте ставлення до широкого кола громадян. Для цієї мети можуть бути використані всі види навчальної роботи і робота соціально-гуманітарного циклу, зміст яких сприяє формуванню етичних взаємин між людьми. Ефективність спільної діяльності молодих людей як засобу формування толерантності підвищується, якщо: здійснюється спільне планування, організація і підведення підсумків діяльності, педагогічно доцільний розподіл функцій між учнями в цьому процесі; кожен учасник може реалізувати себе, досягти успіху і в той же час проявити турботу про інших, зробити реальний внесок до загальної справи.

Виховний потенціал спільної діяльності зростає, якщо вона носить творчий характер, і забезпечує: домінування цілей розвитку індивідуальності і реалізації особистості кожного в колективній творчій діяльності; вироблення цінностей, ідеалів у колективі, виходячи з особистих інтересів і потреб; визначення творчих завдань, проблем для вирішення самими школярами; надання можливості кожному обрати те, що відповідає його інтересам і бажанням; створення умов для самовизначення учасниками діяльності своєї ролі, характеру поведінки і форм взаємодії; оцінка результатів, аналіз колективної діяльності з погляду прояву і розвитку кожного, формування його стосунків з учасниками діяльності.

При правильній організації колективна творча діяльність дозволяє захопити молодь загальною справою, зняти наявну міжособову напруженість у відносинах між окремими групами, розкриває кращі сторони, показує достоїнства і проблеми молодих людей, вчить їх знаходити компроміси у процесі колективного планування, обранні засобів реалізації наміченого. Колективний аналіз діяльності формує уміння тактовно, доброзичливо давати оцінки, висловлювати думки про дії інших людей. Колективна творча діяльність, спілкування сприяють формуванню толерантності, якщо молоді люди при цьому набувають досвіду гуманної, партнерської взаємодії з викладачем, своїми однолітками.

У зв'язку з цим, необхідно відмітити, що формування особистості неможливе без створення відповідного середовища, сприятливого для розвитку світоглядних установок школяра. Тому в даному випадку доцільно використовувати комплексний підхід, що полягає в продуктивній взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу: викладачів, адміністрації середньої загальноосвітньої школи, учнів, родини, громадських організацій міста.

Заходи, в яких беруть участь батьки, є прикладом взаємодії двох найважливіших чинників у житті дитини – школи і сім'ї, які об'єднали свої зусилля в навчальному процесі, спрямованому на виховання відкритого, неупередженого ставлення до людей.

Отже, формування толерантності серед шкільної молоді є складним процесом, який залежить від багатьох чинників, як внутрішніх (особистий досвід учня), так і зовнішніх (від позицій і якостей вчителя, до загальних тенденцій розвитку суспільства, в якому учень перебуває). Тому виховання підрастаючого покоління повинно, з одного боку, відповідати потребам суспільства, з іншого – враховувати інтереси особистості як свідомої частини цього суспільства.

Література

1. Лазуріна. Н.П. Толерантність як складова соціальної компетентності [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/2334/1/19-22.pdf>
2. Александрова. О.С. Сутність толерантності в сучасному суспільстві [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_42/Gileya42/F2_doc.pdf

3. Толерантність на уроках історії України: Навчальний план і програма спецкурсу з підвищення кваліфікації вчителів історії / Автори: Н.Г. Сірик, І.І. Якухно та ін. За заг. ред. Л.І. Даниленко, М.В. Мосієнко. – К.; Ж., 2011. – 32 с.
4. Матеріали обласного круглого столу “Психолого-педагогічні аспекти діяльності педагога ПТНЗ в процесі гуманітарної підготовки майбутніх фахівців”/Василина С.І. – Львів, НМЦ ПТО, - 2012 / с. 54
5. Нова філософська енциклопедія: В 4-х т. / Наук. ред. М. С. Ковальова. – М.: Думка, 2001. – Т. 4: Т-Я. - 605с
6. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 44-58.
7. М. Н. Ельникова. Толерантность как фактор гармонизации межэтнических и межконфессиональных отношений [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.sociosfera.com/publication/journal/2013/3083/tolerantnost_kak_faktor_garmonizacii_mezhethnicheskikh_i_mezhkonfessionalnyh_otnoshenij/
8. Словник іншомовних слів. – Київ: Гол. ред. укр. рад. енцикл., 1977. – 789 с.
9. Декларация принципов терпимости. Принята резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtm
10. А.Г. Ремнева. Роль учителя історії у вихованні толерантності в учнів у загальноосвітніх навчальних закладах України [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_27_1/remneva.pdf
11. Бабій М. Проблеми свободи релігії у контексті релігійного багатоманіття в Україні / М. Бабій // Людина і світ. – 2004. – №5. – С. 21-25
12. Бобовнікова Л.О. Толерантність як фактор становлення сучасного українського суспільства / Л.О. Бобовнікова // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія “Філософія”. – Т. 17(56). – 2004. – № 2. – 261 ст.
13. Жадан І.В. Політична освіта як чинник формування суб'єкта політичних ставлень / І.В.Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей. – К. – 2005. – Вип. 10 (13). – С. 184-194
14. Кравченко П. Толерантність як принцип консолідації вітчизняного соціуму / П.Кравченко // Філософські обрії. – К., 2000. – № 3. – С. 89-103.
15. Рекомендація Рада Європи. Комітет міністрів. Рекомендація № R (83) 13. Про роль середньої школи в підготовці молоді до життя [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(83\)13.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(83)13.htm)
16. Закон України " Про загальну середню освіту " від 13.05.1999 № 651-XIV [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/651-14>
17. Концепція гуманістичної освіти України. – К.: Генеза, 1997. – 14 с
18. І.В.Лиховид. Уроки історії – толерантно [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/uroki-istoriyi-tolerantno>
19. Яковенко Н. Вступ до історії /Н.Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 374 с.
20. Е.І.Койкова. Структура та принципи виховання толерантності [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2007_16_2/doc_pdf/Koykova_st.pdf

УДК 930.1 “1945/1952”

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В УМОВАХ ІДЕОЛОГІЧНИХ КАМПАНІЙ 1945-1952 РОКІВ

Горова А. О., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
 Науковий керівник: ст. викл. **Кириленко С. О.**, кафедра історії України та політології

Вивчення історичної науки на всіх етапах її розвитку є одним із найважливіших чинників формування національної свідомості народу. Ми час від часу озираємося в минуле, щоб зробити правильні висновки і не допустити подібного в майбутньому. Саме тому актуальним сьогодні є дослідження розвитку історичної думки УРСР в повоєнний період, на якій негативно позначилися: апогей культу особи Сталіна, агонізація режиму одноособової влади, розгортання воєнно-чекістських операцій та ідеологічних репресій, масовий наступ на український національно-визвольний рух, заборона Української греко-католицької церкви, депортації західноукраїнського населення (членів сімей оунівців, повстанців та їх симпатиків, “куркулів”) та повоєнний голод.

Постійний контроль з боку уряду і безкінечні настанови і погрози сковували діяльність істориків, науковців і літераторів. Не всі змогли знести цей тягар і емігрували за кордон. Історичні праці, підготовлені й видані за межами УРСР, вносили в дослідження історії України багато нового матеріалу, нових наукових положень і висновків. В умовах розбудови незалежної

Української держави вони стали невід'ємною складовою частиною української історичної науки. Проте слід мати на увазі, що ці праці мали неоднаково ґрунтовну джерельну базу й аргументацію, різну спрямованість і науковий рівень. Ряд праць хибували на недостатність історичних джерел, зокрема тих, які зберігалися в архівах Радянської України. Чимало авторів при оцінці історичних подій і фактів не могли позбутися впливу своїх політичних поглядів, зокрема негативного ставлення до сталінського тоталітарного режиму в УРСР, а деякі – й прямого тиску адміністративних структур, які фінансували наукові праці та їх видання. Історики ж які лишилися в Україні не могли в своїх працях висвітлювати реалії повоєнного життя оскільки в їх бік лунали постійні погрози. Вони піддавались ідеологічній кампанії, щоб зберегти життя і роботу. Та й до важливих документів у них також доступу не було. Ось чому в умовах, коли історики України та її діаспори можуть вільно спілкуватися й співпрацювати, слід об'єктивно вивчити й оцінити всі здобутки української історичної науки, зберегти все краще і відкинути наносне, що не витримало перевірки часом.

Насадження теорії і практики сталінізму в історичній науці призвело до її повної ідеологізації та догматизації. Будь-які відхилення від офіційної точки зору розглядалися як ревізіонізм і кваліфікувалися як антирадянська пропаганда. Догматизм і вульгаризація, трактування суспільних процесів набули особливо небезпечного характеру в другій половині 1940-х рр., пов'язаних із глибокою кризою режиму одноособової влади, агонією сталінізму, що нанесло великої шкоди історичній науці, деформувало історичну свідомість значної частини українського суспільства. Публічна критика науковців, що насмілювалися відступити від офіційних оцінок, переслідування і звільнення з роботи, репресії, вилучення праць нагнітали атмосферу страху і непевності, породжували конформізм і пристосування частини істориків, вели до зрощування радянської історіографії з ідеологією тоталітаризму.

Ось чому доцільно зупинитися на ідеологічних репресіях сталінського режиму щодо української історіографії з метою остаточного знищення її національної та державно-патріотичної спрямованості. Влада добре розуміла, що національна культура, національна історіографія живили національно-патріотичну свідомість учасників українського руху опору радянській системі. Тому воєнно-каральні операції проти УПА та націоналістичного підпілля у західних регіонах поєднувалися з ідеологічними репресіями проти української інтелігенції, духовенства, національно свідомої молоді в усій Україні.

Особливо драматичні дні для української науки і культури настали з весни 1947 р., коли Сталін відрядив до України для розправи з націоналістичним підпіллям та провідниками національно-культурного відродження свого вірного соратника Л.Кагановича на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. Цілком очевидно, що в умовах нового спалаху руху опору і національного пробудження був потрібен “досвід” організатора розгрому “хвильовізму” і “шумськізму”, гальмування політики “українізації” у 1920-х рр. З прибуттям до Києва Л.Каганович ініціював цілу низку “вिकривальних” заходів щодо діяльності творчої інтелігенції та істориків. За його вказівкою були підготовлені матеріали про “націоналістичні прояви” у творчості ряду українських письменників, зокрема М.Рильського, Ю.Яновського, І.Сенченка, А.Малишка та ін., підготовлено постанову про роботу Спілки письменників, в якій українські літератори звинувачувалися в тому, що “опинилися на позиціях обивателів, не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру” [12; с. 317].

Як каральну акцію супроти істориків можна розглядати постанову ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР” (серпень 1947 р.). На перший погляд може видаватися парадоксальним, що в ній були піддані ostracizmu праці, створені в роки війни, “Короткий нарис історії України” під редакцією С. Белоусова, К.Гуслистого, М.Петровського, М.Супруненка, Ф.Ястребова, “Нарис історії України” під редакцією К.Гуслистого, Л.Славіна, Ф.Ястребова та перший том “Історії України” під редакцією М. Петровського, “за спроби відродження буржуазно-націоналістичної схеми історії України Грушевського”. У постанові зазначалося, що ці праці складені в антимарксистському дусі і містять грубі політичні помилки та перекучення буржуазно-націоналістичного характеру.

Як основна політична помилка авторів кваліфікувалося те, що вони замість того, щоб викладати історію України у тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів СРСР, пішли по шляху українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів. Далі вказувалося, що Грушевський та інші націоналісти намагалися довести, що Київська Русь була українською державою, а радянські історики не викрили цю фальсифікацію, а також теорію безкласовості і безбуржуазності українського народу в минулому[10; с.80-83].

Нищівна критика “старих” праць відбивала відмову від старого курсу і “утвердження нових акцентів в ідеологічній діяльності партії, її ставленні до національного питання та історичного минулого українського народу. Річ у тому, що більшість авторів розкритикованих праць продов-

жували працювати в Інституті, були залучені до підготовки нових досліджень. Різка критика і “чистка” колективу Інституту мала стати застереженням від дотримання старих підходів до оцінки подій, явищ і осіб української історії, засобом утвердження її нової схеми.

Постанова ЦК КП(б)У, узгоджена з ідеологічним відділом ЦК ВКП(б), мала відверто директивний характер і безпардонно нав'язувала історикам, що треба досліджувати і як оцінювати. “Необхідно було показати, – вказував циркуляр, – що в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни українська буржуазно-націоналістична контрреволюція разом з російськими поміщиками і капіталістами, при активній підтримці інтервентів прагнули повалити радянську владу на Україні, а український народ перетворити на рабів німецьких імперіалістів” [10; с. 83]. Далі ще конкретніше: “показати, що партія більшовиків і її вожді Ленін і Сталін викрили і силами українських робітників та селян, при допомозі робітничого класу всіх народів Радянського Союзу, розгромили українських націоналістів і забезпечили встановлення і зміцнення радянської влади на Україні...” [10; с.84].

Партійна директива намагалася дати відповідь на питання, які причини серйозних помилок і грубих переколючень у працях з історії України. Версія була така: слабкість марксистсько-ленінської підготовки, наявність залишків буржуазно-націоналістичних поглядів у цілому ряду наукових працівників Інституту історії України (на 28-му році більшовицького режиму) і зокрема його директора М.Петровського, який в минулому мав серйозні помилки буржуазно-націоналістичного характеру, не забезпечив боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму в історичній науці, і керівника науково-дослідною роботою по створенню марксистсько-ленінського курсу історії України.

На виконання цієї директиви ЦК КП(б)У було увільнено від обов'язків директора Інституту М. Петровського і призначено на цю посаду Олександра Касименка(1905-1971) – згодом відомого українського історика, дослідника середньовічної історії України, який за рік до цього захистив кандидатську дисертацію “Панська Польща – плацдарм боротьби Антанти проти Радянської Росії”. Його докторська дисертація (1959) була присвячена російсько-українським взаємовідносинам у 1648-1651 рр., опублікована в 1955 р. як монографія. Крім того, О.Касименко – автор науково-популярної праці “Возз'єднання України з Росією і його історичне значення” (1954). На посаді директора Інституту історії України він перебував 17 років, чимало зробивши як для розвитку Інституту, так і радянської історіографії. При ньому було змінено назву провідної установи історичної науки на Інститут історії (1953), побачила світ багатотомна “Історія міст і сіл Української РСР”, за яке він у числі інших істориків був посмертно удостоєний Державної премії СРСР (1976).

Провівши “чистку” колективу Інституту, ідеологічну “проробку” деяких його працівників, для роботи в ньому були залучені вузівські історики: А.Введенський, В.Голобуцький, В.Жебоклицький, С.Королівський, П.Лавров та ін. Головні зусилля відділів Інституту зосереджувалися на першочергову підготовку праць з історії соціалістичного будівництва, взаємозв'язків російського, українського та інших народів СРСР, історії робітничого класу, боротьби проти націоналістичних переколючень історії України. Пріоритетним напрямом роботи стало написання “Короткого курсу історії України” як еталону для всіх інших праць і нормативного підручника для системи освіти. Він мав “викрити антинаукову реакційну теорію українських націоналістів про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому”. Протягом року під керівництвом відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У було підготовлено рукопис короткого курсу, його текст обговорювався на ряді нарад у Москві і Києві із запрошенням науковців з Білорусі й Молдови, передавався на багатократне рецензування. Про хід підготовки рукопису О.Касименко регулярно інформував ЦК КП(б)У, його перших секретарів М.Хрущова (1948), Л.Мельникова (1951). Останній у доповіді на пленумі ЦК у листопаді 1950 р. говорив, що в макеті “Курсу історії Української РСР” виявлені грубі помилки, деякі факти, що відносяться до історії У РСР, подаються у відриві від історії СРСР, автори не врахували “геніальні праці Сталіна з питань мовознавства”, зокрема його вказівок про “полтавсько-київський діалект як основу української національної мови”, непоказали, що ці області були тісно зв'язані з Росією і російською культурою [10; с.153-154]. Далі лідер КП(б)У заявив, що за підручник “Історія Української РСР” відповідає партійна організація України. Отже, тут все ставилося з ніг на голову: відповідальність за наукову працю брала на себе не науково-дослідна установа, а партійна організація, що було характерним для радянського тоталітаризму.

Оскільки рукопис досягнув розмірів двотомника, перший його том вийшов з друку в рік смерті Сталіна (1953) і одразу “морально застарів”. До головних “здобутків” “Курсу історії У РСР” автори і рецензенти відносили: марксистсько-ленінську періодизацію історії України, розкриття класових протиріч всередині українського народу; висвітлення зв'язків українського і російського народів та їх спільної боротьби проти класових ворогів та іноземних загарбників; показ ролі “великих вождів трудящих Леніна і Сталіна, партії більшовиків у революційній боротьбі

українського народу” і т. ін. Отже, замість справжнього наукового аналізу українського історичного процесу книга міфологізувала його партійно-класові оцінки та ідеологічні штампи, які мали стати обов'язковим стандартом для всіх інших досліджень.

Подібний сценарій партійно-ідеологічного контролю за проходженням рукописів був притаманний для переважної більшості праць істориків. Щодо проблематики досліджень, які готувалися в Інституті у 1948-1953 рр., то про неї красномовно говорять самі назви тем: “Перемога ленінсько-сталінської національної політики і утворення української соціалістичної нації”, “Боротьба українського народу проти американо-англо-французьких інтервентів у роки громадянської війни”, “Інтервенціоністська політика американського імперіалізму на Україні в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції”, “Боротьба Радянського Союзу проти використання ООН в якості засобу американської агресії” і т. д. Навіть формулювання самих тем не містили проблеми дослідження, а радше нагадували ідеологічні гасла партійної пропаганди. Таким був і їх зміст. Комуністичною апологетикою були проникнуті публікації, присвячені “віковій дружбі російського і українського народу та їх зв'язків з іншими народами”. Концептуально ці праці об'єднувалися навколо ідеї “старшого брата”, яка випливала з тези Й. Сталіна про особливі заслуги російського народу не тільки у Вітчизняній війні, але й в усій історії. У травні 1945-го “вождь” назвав російський народ найвизначнішим народом СРСР і проголосив тост за великий російський народ. Однією з перших цю ідею реалізувала А.Панкратова в розлогій брошурі “Русский народ – руководящая и вдохновляющая сила советского общества” (1947). Сама постановка такого питання за умов багатонаціонального СРСР провокувала спротив неросійських народів, а тому ідеологи сталінізму намагалися “аргументувати” роль старшого брата. Ця думка пронизувала брошури К. Стецюк “Віковична дружба українського і російського народів” (1950), С. Белоусова “Велика співдружність народів СРСР – джерело сили і могутності радянської соціалістичної держави” (1952), Ф. Шерстюка “Дружба народів СРСР – джерело сили і могутності Радянської держави” (1953) та ін. Під цим кутом зору оцінювалися всі події історії України і Росії, починаючи з княжих часів і особливо з XVII ст. У публікаціях А.Маркевича “Розгром Карла XII” (1946), В. Дядиченка “Мазепа – зрадник українського народу” (1946), “Розгром шведських загарбників на початку XVIII ст.” (1950), А. Козаченка “Полтавська битва” (1949) та інших всіляко прославлялася сила російської зброї, велич допомоги російського народу Україні, геніальність Петра I, викривалося “зрадництво” І. Мазепи і його прихильників.

Всіляко заохочувалися публікації, присвячені критиці “буржуазного націоналізму”. З “легкої руки” Д.Мануїльського до терміна “українські націоналісти” додавалося клеймо: “німецькі, фашистські, гітлерівські”. Такими “епітетами” була проникнута книга В.Варецького “Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу” (1952), В. Руднева “Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції” (1955) та ін. Ця тема супроводжувала всі публікації, присвячені “возз'єднанню” західних областей України, Буковини та Закарпаття з Радянською Україною. Вирізнялися в цьому відношенні монографії І. Богодиста “Революційна боротьба трудящих Західної України (1917-1939 рр.)”, “Боротьба трудящих Галичини за радянську владу в 1918-1920 рр.”, Ф. Шевченка “Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні” (1950) та ін. Великих фізичних і моральних втрат зазнала західноукраїнська інтелігенція, в т. ч. й чимало істориків, які піддавалися ідеологічним і адміністративним гонінням. Партократія влаштовувала справжні судилища над І.Крип'якевичем, М.Кордубою, В.Щуратом та ін., вимагаючи від них “покаяння” за перебування на окупованій території і “співробітництво” з гітлерівцями.

Історична наука використовувалася не тільки як рупор ідеологічної боротьби проти сил українського руху опору під девізом викриття “буржуазно-націоналістичної ідеології”, але й проти “безрідного космополітизму”, низькопоклонства перед буржуазною культурою та іноземщиною. Космополітизм (відсутність радянського патріотизму) ув'язувався з єврейським відродженням, яке розгорталося на тлі відновлення держави Ізраїль, шкідництвом кремлівських лікарів, поширенням сіонізму [12; с. 318].

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що агонія сталінізму, будучи виявом загальної кризи політичної системи тоталітарного суспільства, поглибила кризу історичної науки, яка ще в більшій мірі стала виконувати ідеологічні завдання. Директивне втручання компартійних структур у визначення тематики досліджень, у їх зміст, каральні акції щодо Інституту історії України, перетрушування його керівних і наукових кадрів віддзеркалювало загальні тенденції стагнації системи одноособової влади. Атмосфера страху, доносів створювала сприятливий ґрунт для конформізму і міфологізації історії.

Література

1. Довженко О. Україна в огні. Щоденник. – К., 1990. – 274 с.

2. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки // УІЖ. – 2002. – № 1.
3. П. П. Іванов. Про одного випадкову концепцію // “Правда”. – 1951. – 25 грудня.
4. Державний патріотизм часів пізнього сталінізму// Викладання історії у шкільництві. – 1995. – № 7.
5. О задачах советских историков в борьбе с проявленными буржуазной идеологии; В Академии общественных наук при ЦК ВКП(б)// Вопросы истории. – 1949. – № 2.
6. Леонтьев А. О космополитизме и интернационализме // Новое время. – 1949. 6 апреля. – № 15. – С.10.
7. Александров Г.Ф. Космополитизм – идеология империалистической буржуазии // Вопросы философии. – 1948. – № 3. – С. 184.
8. Против объективизма в исторической науке // Вопросы истории. – 1948. – №2. – С.11.
9. Сталин И. Выступление на приеме 24 мая 1945 г. в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии // Правда. – 1945. – 25 мая.
10. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.). Ч.ІІ: 1944-1956 рр., – К., 1996. – 247 с.
11. Енциклопедія історії України: Т. 3: / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: “Наукова думка”, 2005. – 672 с.
12. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
13. Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920–1950). – Мюнхен, 1957.

УДК 372.832

СУЧАСНА ПРОФІЛІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН: ПРОБЛЕМИ ТА ТРУДНОЩІ

Грищенко Т. М., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Дудка Л. О.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

*Для людини, яка не знає
до якої гавані вона направляється,
жоден вітер не буде подорожним.
Сенека Старший*

Соціально-економічні зміни, що спостерігаються в умовах переходу до ринкових відносин, вимагають нових підходів у формуванні особистості школяра. Дедалі гострішою стає залежність ролі і місця держави в цивілізованому світі від її можливостей у створенні умов для вільного самовизначення громадян, набуття ними доступних знань і професійної майстерності, самореалізації в тій галузі, де найповніше можна проявити свої обдарування. Успішне вирішення цієї проблеми в основному залежить від позитивних результатів процесу формування особистості майбутнього працівника на всіх етапах його шкільного життя.

Метою статті є аналіз організаційних аспектів профілізації суспільствознавчої шкільної освіти, виявлення її недоліків та труднощів на етапі сучасного впровадження.

Організація профільного навчання привертає увагу багатьох науковців. Зокрема, питання професійного самовизначення і професійної орієнтації досліджували такі українські й російські вчені, як О.Вітковська [7], О.Дещенко [7]; проблему вибору профілю вивчали Н.Бібік [8], Н.Л.Липова [1]; теоретико-методологічні засади профільного навчання розробляли Н.Бєлова [1], В.Кизенко [8], Н.Шиян [10]; організаційні аспекти профілізації школи досліджували Т.Гриневич [2], В.Матвієнко [4], Н.Побірченко[6] та ін.

Сучасний стан запровадження профільного навчання у старшій школі в Україні характеризується посиленою увагою до розроблення наукового і навчально-методичного супроводу в рамках забезпечення переходу з 2010 р. на профільне навчання. Зокрема, Міністерство освіти і науки затвердило проект Концепції профільного навчання в школі. Згідно з документом, передбачається чотири типи спеціалізації навчання для учнів 10-11-х класів - природознавчі науки, математика, українська філологія та іноземні мови[3].

Старшокласники можуть обрати будь-який із цих напрямів і зайнятися поглибленим вивченням профільних дисциплін. Школярі вивчатимуть їх за рахунок зменшення кількості базових предметів, число яких скоротиться з 15 до 6.

Згідно з документом, при переході в 10-й клас учні мають обрати профіль подальшого навчання. Для цього буде введено чотири спеціалізації: природознавство, математика, українська філологія та іноземні мови. Так передбачається готувати дітей до майбутньої професійної діяльності[3].

Незалежно від обраного профілю, всі школярі вивчатимуть шість базових предметів – українську мову та літературу, іноземну мову, історію України та всесвітню історію, математику, природознавство, фізичну культуру. На їх вивчення відводиться по три години на тиждень. Слід зазначити, що зараз базових предметів налічується 15.

Решта дисциплін будуть вивчатися поглиблено – по 5-10 год на тиждень. Доповнити вивчення профільних предметів школярам запропонують ще й курсами. А такі предмети, як основи здоров'я, мистецтво чи фінансова грамотність запропонують вивчати факультативно.

Мета концепції, як зазначає один із її авторів, учений секретар Національної академії педагогічних наук України Михайло Бурда, допомогти реалізувати здібності дитини, м'яко адаптувати її до вибору подальшого життєвого шляху. Практична реалізація концепції профільного навчання у 10-11х класах розпочнеться з 1 вересня 2018 року. Концепція – це лише перший крок для створення профільного навчання. Далі – розробка нормативно-правового забезпечення, навчальних планів, програм, підручників, підготовка й перепідготовка кадрів [4].

"Насправді, це нова, уже третя редакція концепції профільного навчання, – запевняє директор Центру освітнього моніторингу Павло Полянський. – Перша редакція була затверджена у 2003 році, вона передбачала дванадцятирічну школу, у тому числі трирічну "старшу" школу. Друга – у 2009 році, вносила певні поправки до попередньої. Третя редакція, яку затвердили 27 серпня 2013 року, – концепція для дворічної "старшої" школи" [4].

Отже, Концепція профільного навчання, що її затвердило Міносвіти, реалізовуватиметься аж з 2018 року. Проте вже відомо багато аспектів цього документа, серед яких, на думку науковців є багато негативних.

У документі немає чіткої відповіді на те, що потрібно зробити, аби кожна українська сільська школа перейшла на профільне навчання. "Концепція не містить бодай якихось загальних натяків, на скільки збільшиться державне фінансування закладів, – зазначає П.Полянський. – Скільки відсотків від бюджету виділять на закупівлю лабораторного обладнання? У документі ні слова про те, чи збільшиться зарплата вчителів, що викладатимуть у старших класах, адже це передбачає вищий рівень знань. Тобто ресурсів не вказано. Ми не розуміємо, як у малокомплектних сільських школах реалізують профільне навчання"[4].

Ризикованою і непродуманою є пропозиція із 2018 року різко "обірвати" більш ніж половину базових предметів, які нині вивчають у школі, і залишити лише шість. Подібні заяви важко назвати фаховими. Україна – єдина країна у світі, де Конституція зобов'язує усіх громадян здобувати повну загальну середню освіту. І раптом більшість предметів хочуть скоротити у дев'ятому класі, незважаючи на те, що їх вивчення передбачено протягом одинадцяти років [3].

Голова Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти Лілія Гриневич зазначає, що ні ідея профільної школи, ні підхід у її реалізації сьогодні не є інноваційним. На її думку, така практика реформування системи шкільної освіти вже стає традиційною – змінити назву, підфарбувати фасад, але не зробити генерального ремонту, обійтися декоративними замість глибинних змін [3].

Україна вже ставала на шлях розвитку профільної освіти, коли переходила на 12-річний термін шкільного навчання. Додатковий рік навчання був необхідний для того, щоб дати можливість дітям вже у школі поглиблено вивчати предмети, які потім стануть у пригоді під час вибору професії. На теренах Європи профільну освіту надає старша школа, навчання в якій триває щонайменше три роки. Проте, аби заощадити на освіті, повернули 11-річку. Тепер намагаються втиснути профільне навчання у два роки. Профільну освіту впроваджувати не можна, не збільшивши обсягу навчальних годин.

Для того, щоб розширити вивчення профільних предметів, доведеться викинути непрофільні. Це може вплинути на звуження загальноосвітньої підготовки та світогляду дітей. У жодній країні Європейського Союзу не передбачено одинадцяти років для здобуття повної загальної середньої освіти та дворічної "старшої" школи [1, с. 103].

У сільській місцевості учні практично не матимуть вибору і змушені будуть навчатися за профілем, який є у їхній школі. Якщо оберуть вищий навчальний заклад за іншим профілем, то у школі не отримають жодної підготовки з предметів, які необхідно буде складати при вступі.

Досвід запровадження профільного навчання показує, що сільська середня загальноосвітня школа найчастіше не може самотужки розв'язати проблему профільного навчання, оскільки виховні й розвивальні можливості більшості сільських шкіл, особливо малокомплектних, обмежені. Цим зумовлена потреба організації у сільській місцевості взаємодії різних

загальноосвітніх навчальних закладів, обміну та спільного використання матеріальних, науково-методичних і кадрових ресурсів [10, с. 204].

Як переконає досвід, загальноосвітні навчальні заклади не завжди мають можливість сповна врахувати всі чинники, які впливають на ефективність добору учнів у профільні класи. Зокрема, мають місце випадки, коли учні з профільних загальноосвітніх предметів мають бали середнього рівня; не завжди заклад може реалізувати запити всіх випускників 9-х класів щодо вибору профілів навчання, оскільки обмежені у фінансуванні і неспроможні утримувати класи з невеликою наповнюваністю, натомість учні не хочуть втрачати класні колективи, до яких звикли, і в яких їм комфортно. Тому не завжди навчання в класах певних профілів знаходить логічне продовження при виборі вищих або професійно-технічних навчальних закладів з метою продовження здобуття освіти і набуття майбутньої професії [9, с. 118].

Щодо проблем розроблення змісту навчання Концепція і навчальні плани, затверджені Міністерством освіти і науки України, передбачили три групи загальноосвітніх предметів: базові; профільні; курси за вибором. У розробленні й запровадженні кожної з цих груп є певні проблеми. Базові загальноосвітні предмети – це обов'язкові для всіх профілів навчання, що є інваріантною складовою змісту загальної середньої освіти і визначаються державним стандартом освіти. Більшість цих предметів одногодинні, що створює ризик поверхового проходження матеріалу, яке перешкоджає компетентнісному засвоєнню і зводиться до формального виконання програми. Таке навчальне навантаження можна вважати малоефективним [3].

Аналіз затверджених програм профільних загальноосвітніх предметів свідчить, що в деяких випадках зміст складено, за суб'єктивними уявленнями розробників, шляхом механічного додавання певних обсягів матеріалу.

Водночас дослідження вчених переконують, що за кількістю одиниць засвоєння зміст профільних загальноосвітніх предметів не повинен надто відрізнятися від базових. Формування профільної компетентності потребує не просто збільшення обсягу навчального матеріалу, а прирощення змісту профільного навчання за певними компонентами – філософським, методологічним, науковознавчим, психологічним і власне профільним [9, с. 118].

Крім того, глибина вивчення змісту навчального матеріалу має визначатись не стільки кількістю виявлених зв'язків між різними об'єктами та явищами, тобто не обсягом опанованої інформації, скільки ступенем самостійності навчальної діяльності учнів, відбором проблем, явищ, процесів, ситуацій, вивчення яких відповідало б запитам учнів і сприяло формуванню учнів як суб'єктів освітньої діяльності. Необхідна також більша спрямованість змісту на професійну діяльність, на формування способу професійного мислення і свідомості. Виникає потреба в спеціальних дослідженнях різних моделей змісту профільних загальноосвітніх предметів, повернення до ідеї варіативності та альтернативності програм [8, с.3].

У практиці загальноосвітніх навчальних закладів в основному викладаються курси за вибором, розроблені вчителями і введені без відповідної експертної оцінки, що інколи призводить до низької якості пропонованого змісту. Відсутнє і навчально-методичне забезпечення для більшості курсів за вибором.

Профілізація потребує застосування і впровадження нових педагогічних підходів до організації навчання, які відображають специфіку, пов'язану з інтересами, схильностями та здібностями учнів до обраного ними предмета.

Таким чином, аналіз результатів профільного навчання засвідчує наявність низки нерозв'язаних проблем, однією з головних яких є розширення вивчення профільних предметів в основному за рахунок скорочення непрофільних. Це може вплинути на звуження загальноосвітньої підготовки та світогляду дітей. Проблемою залишається неналежна кадрова підготовка, низький рівень матеріального та навчально-методичного забезпечення. Експерти вважають, що не можна реалізувати концепцію без додаткового фінансування. Загалом проблема профільного навчання потребує нового погляду щодо можливостей його реалізації в сучасних умовах.

Література

1. Белова Л. Етапи переходу на профільне навчання / Белова Л. // Організація профільного навчання в старшій школі / Упоряд. Н.Мурашко. – К.: Шк. світ, 2007. – 120 с.
2. Гриневич Т. Нове покоління прагне нової школи / Т. Гриневич, Л. Федосєєва // Освіта України. – 7 серпня 2009. – № 57–58. – С. 3.
3. Концепція профільного навчання у старшій школі – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://pedpresa.com.ua/blog/kontseptsiya-profilnoho-navchannya-u-starshij-shkoli.html>
4. Матвієнко В. Допрофільна освіта в сучасній середній школі / В.Матвієнко // Освіта.ш. – 2009. – Режим доступу : http://osvita.ua/school/school_today/3966/

5. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, затверджена Указом Президента України від 25.06.2013 № 344; [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/15828.html>
6. Побірченко Н.А. Формула успіху. Профільне навчання: теорія і практика / Побірченко Н.А. – К.: Вид. дім "Шкільний світ", 2005. – 96 с.
7. Покроєва Л. Структура, моделі профільного навчання. Організація профільного навчання в старшій школі / Покроєва Л. – К.: Шк. світ, 2007. – 120 с.
8. Пустовая Є. Профорієнтація: проблеми, досвід, перспективи / Завуч. – 2003. – № 9. – С. 2-3.
9. Ренькас Б.М. Місце та роль профільного навчання в розвитку сучасних загальноосвітніх шкіл / Б. М. Ренькас // Вісн. Житомир. держ. ун-ту : Педагогічні науки. – 2010. – Вип. 49. – С. 118.
10. Шиян Н.І. Профільне навчання у школах сільської місцевості : теорія і практика / Н.І.Шиян. – Полтава: АСМІ, 2004. – 442 с.
11. Шулікін Д. Іван Вакарчук: масова профільна школа стає реальністю / Дмитро Шулікін // Освіта України. – 28 серпня 2009. – № 63–64.

УДК 94(477.51) "1946 / 1947"

ЕКОНОМІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ 1946 – 1947 РР. ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НІЖИНЦІВ

Даниленко О. А., магістрант історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Страшко Є. М.**, кафедра історії України та політології

Відбудова та розвиток господарства України у повоєнні роки відбувалися в умовах, коли переважна більшість українських земель опинилися у межах однієї держави. Переживши страхіття війни, заплативши за перемогу над загарбниками надзвичайно високу ціну, ніжинці, як й інші громадяни Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі УРСР), сподівалися на докорінні зміни в суспільстві, насамперед на припинення репресій та поліпшення матеріальних умов життя. Однак їх надії не справдилися. Головною метою тоталітарного комуністичного режиму було прагнення до якнайшвидшого відновлення та зміцнення своїх позицій усередині країни та на міжнародній арені. Тому одними з першочергових завдань, що постали перед радянською владою у повоєнні роки – проведення економічних реформ.

Варто відмітити, що питання розвитку повоєнної економіки Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі СРСР) та реформи даного періоду викликають значний інтерес у істориків, серед яких варто виділити дослідження Гальченко С.І. [5], Ковпак Л.В. [8], Демченка Т.П. [7], Рабенчука О.П. [10], а також колективну монографію Барана В.К., Даниленка В.М. [2].

Мета дослідження полягає у розкритті основних аспектів проведення та аналізу наслідків економічних реформ на території УРСР, а зокрема в м. Ніжині, за допомогою залучення архівних даних та спеціалізованої наукової літератури.

Характерною рисою будь-якого суспільства є те, що найважливішим фактором, який визначає якість повсякденного життя кожної особи даного суспільства, полягає у забезпеченні його продуктами харчування. У повоєнні роки в Радянській Україні спостерігалось різке зниження рівня споживання продуктів, через їх значну нестачу, що особливо стало відчутним у кінці 1946 року. 27 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків) (далі ЦК ВКП (б)) ухвалили Постанову "Про економію витрачання хліба в країні", за якою було визнано за необхідне зменшити витрати державних хлібних ресурсів, звузати контингент сільських мешканців, які користувалися державною допомогою, зняти з пайкового забезпечення хлібом у містах і робітничих селищах частину непрацюючих дорослих утриманців та урізати іншим утриманцям норми видачі хліба за картками. Зокрема, під таку "економію" лише у сільській місцевості підпадали 2 млн. 892 тис. 100 осіб, котрих позбавили хлібних карток. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 жовтня 1946 р. "Про здійснення додаткових заходів щодо економії та витрачання хліба" були вжиті відповідні заходи, спрямовані, зокрема, на зменшення постачання хлібом населення. Починаючи з 1 листопада 1946 р., при випіканні хліба в Україні до житнього або пшеничного борошна домішували 40% вівсяного, ячного та кукурудзяного [8, с. 59].

Викорінюючи товарно – грошові відносини і не бажаючи перейти до економічних методів господарювання замість командних, Й.Сталін та його оточення в особистих підсобних господарствах колгоспників вбачали небезпеку, обкладали їх надмірними податками. Кожен

селянський двір мав платити податок на землю, а також постачати державі незалежно від того, посилаючи це йому чи ні, встановлену кількість м'яса, молока, яєць, інших продуктів. Обкладання податком "кожного дерева й куща в садку" колгоспника часто змушувало його вирубувати фруктові дерева, ягідні кущі. Й.Сталін дотримувався поглядів "вторинності", підлеглості аграрного сектору у порівнянні з промисловістю.

Селяни сплачували цю "теорію" своєю надмірною працею, важкими соціально – побутовими умовами, а подекуди й навіть життям. За будь – яких обставин колгоспи мали виконувати обов'язкові поставки сільгосппродукції, особливо – плани хлібозаготівель. Незважаючи на тяжку посуху 1946 р., особливо у південних та східних областях України, обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції не були зменшені. Загальний результат цієї політики – майже 1 мільйон осіб, передовсім колгоспників та членів їх сімей, у найтяжчу зиму 1946–1947 рр. померли від голоду [8, с. 60].

Складне становище виникло взимку 1946–1947 рр. і у містах України, насамперед східних та північних її областей, де на той час значно загострилися продовольчі проблеми. У ряді міст регіону Північного Лівобережжя виникали труднощі із забезпечення населення необхідним продуктом мінімумом, Ніжин був "гарним" тому прикладом. Хоча у самому місті офіційно не було зафіксовано випадків голодної смерті чи дистрофії, про наявну продовольчу кризу дають змогу говорити ряд фактів. Зокрема, важливим чинником низького життєвого рівня населення були чисельні крадіжки. Саме у період продовольчої кризи та голоду в Україні 1946 – 1947 рр., згідно опрацьованих джерельних матеріалів у м. Ніжин збільшується кількість заяв від постраждалих, в яких йдеться про викрадення у них хлібних карток, по яких, власне, й видавався хліб у містах. Викрадали картки в основному на місцевому колгоспному ринку, в громадському транспорті. Наприклад, у жительки м.Ніжин П. було викрадено на колгоспному ринку 3 невикористані хлібні картки, 2 робочі та 1 учнівська. Схожа ситуація сталась й на станції Ніжин – залізничному вокзалі, де в громадянина Н. було викрадено хлібні картки – одна 500г., одна 300г., дві 400г. Влада з розумінням ставилась до таких випадків девіантної поведінки населення, тому при поданні заяви до міліції Виконком міськради на прохання громадян поновлював втрачені картки [3]. Яскравим прикладом того, що продовольча криза у місті існувала було повідомлення Виконкому Міськради про те, що у їдальню № 3 Ніжинторгу продукція завозилась з перебоями, харчування було теж на незадовільному рівні, оскільки страви були не якісними та несмачними, подавались за меншими нормами, а заплановані додаткові обіди впроваджувались за рахунок обважування студентів [4].

Аналізуючи архівні джерельні матеріали та спеціальну історичну літературу з даної проблеми, можна стверджувати, що в м. Ніжині на період голоду в Україні 1946 – 1947 рр. не було офіційно виявлено випадків голодної смерті та дистрофії. У Ніжині існувала продовольча криза, проте за рахунок отримання на підприємствах на організаціях міста продовольчих карток населення мало змогу задовольнити свої найнеобхідніші харчові потреби, хоча й не в повному обсязі.

Обмеженість у найнеобхіднішому стала постійним супутником людей у повсякденному житті повоєнних років. Населення прагнуло стабільності й скасування нормування. Держава також воліла скинути з себе безпосередню відповідальність за недостатнє постачання населення продуктами та промисловими товарами. До скасування карткової системи в СРСР стали готуватися вже наприкінці 1945 р. Здійснити цей захід на практиці планувалося у 1946 – 1947 рр. Обіцянка скасувати карткову систему була озвучена Й.Сталіним в лютому 1946 р., коли він, виступаючи перед виборцями Москви напередодні обрання кандидатів до Верховної Ради СРСР, запевнив громадян у швидкому подоланні наслідків війни. Тоді вождь переконував, що цей захід сприятиме підвищенню добробуту радянських людей. Довгоочікуване скасування карткової систем и на продукти харчування, хліб та промислові товари було задеклароване Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) "Про проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі і промислові товари" від 14 грудня 1947 р. Того ж дня 1947 р. увечері її текст передано по радіо, а наступного дня – опубліковано у центральній та місцевій пресі. Відтепер держава склала з себе безпосередню відповідальність, яка тривала понад 6 років, за постачання населення товарами [5, с.134]. Отже, відбулася подія, унаслідок якої розподільники перетворювалися на магазини, у яких населення мало змогу купувати наявні товари за бажанням і з урахуванням свого фінансового становища. Останнє також багато в чому залежало від держави, оскільки вона залишалася регулятором і обсягу за робітної плати й товарів, що надходили до того чи іншого регіону.

Відомо, що скасування карткової системи відбувалось паралельно з грошовою реформою. Останньою передбачалося ввести в обіг нові "повноцінні" гроші та вилучити з обігу як фальшиві, котрих після війни було чимало, так й "неповноцінні" старі гроші. Грошова реформа почалась з 16 грудня 1947 р. із цього моменту у СРСР припинявся обіг грошей довоєнного зразка. Упродовж

тижня їх обмінювали на нові – з розрахунку 10:1. Пільговому обміну підлягали вклади в ощадкасах до 3 тис. крб. у співвідношенні 1:1. Вищезгадана постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б), текст якої було опубліковано також і в газеті “Радянський Ніжин”, декларувала: “По – перше. Продаж продовольчих та промислових товар і буде проводитись шляхом відкритої торгівлі без карток. По-друге. Впроваджуються єдині роздрібні ціни замість наявних комерційних та пайкових цін. По-третє. Єдині ціни на хліб та крупу встановлюються на більш низькому рівні, ніж нинішні ціни, причому пайкові ціни на хліб знижуються у середньому на 12%, на крупу – на 10 %, а порівняно з нинішніми комерційними цінами знижуються більш як у 2,5 рази. По-четверте. Єдині ціни на інші продовольчі товари в основному зберігаються на рівні діючих пайкових цін. По-п’яте. Єдині ціни на промислові товари встановлюються на дещо підвищеному рівні порівняно з низькими пайковим и цінами, а порівняно з комерційними цінами знижуються у середньому більш як у 3 рази...” Крім того, зазначалось, що обмін грошей мав бути проведений протягом тижня, починаючи з 16 грудня по 22 грудня включно, не підлягала обміну лише розмінна монета, яка залишалась в обігу. У Ніжині діяло 11 пунктів обміну, які працювали з 9 год. ранку до 5 год. 30 хв. ввечора [6].

Обмін грошей не був у повній мірі проведений з урахуванням всіх поставлених завдань, оскільки деяка частина населення не мала змоги дістатись до пунктів обміну. Більшість просто боячись того, що в результаті обміну їм доведеться пред’явити великі суми власних заощаджень, а це зрозуміло викликало б зацікавленість органів міліції та міськпарткому. Не аналізуючи далі зміст постанови, зазначаю лише одне – вона була справді вкрай необхідна й очікувана громадянами. З іншої сторони, це не означало, що скасування карткової системи та грошової реформи остаточно вирішило питання забезпечення населення усім необхідним у повоєнний період.

Після звільнення країни від німецько – фашистських загарбників оновилася перевірена практика щорічної державної позики. Так, станом на 1945 р. було оголошено Четверту державну воєнну позику, призначену на відновлення й розвиток народного господарства СРСР. За позику уряд сподівався одержати 20 млн. крб. Міністр фінансів А. Зверєв звернувся до населення із закликом купувати вільні від податку 20-річні бонди на лікування воєнних ран і швидке відновлення радянського господарства. Як і завжди в радянській державі, звернення до громадян та пропозиції “добровільної” підтримки зрештою вилилися доведенням до кожного міста та села планів, які мали бути виконані будь-що. До того ж чиновницьке прагнення перевиконати план та достроково звітувати примножувало невдоволення громадян [10, с.210]. Загалом, кошти від розміщення державних позик (5 випусків позик відновлення і розвитку народного господарства СРСР 1946 – 1950 рр. і позики розвитку народного господарства СРСР 1951 – 1957 рр.) сприяли відновленню та розвитку радянської економіки.

Найбільшого розмаху підписання позик набуло у 1946 р., коли офіційно було оголошено про випуск Першої позики відновлення народного господарства. В той час популярним став такий короткий вірш:

“Сліди війни ми знищимо,
Загоїмо рани скорій,
Підпискою на позику допоможемо
Любимій Вітчизні своїй” [9].

Приклади примусового підписання на позики непоодинокі. Вражають їхні розміри, які в обов’язковому порядку мали виконувати області: для Чернігівської вони склали по першій позиці відбудову і розвитку народного господарства з травня 1946 р. 56 млн. крб. [7, с. 165].

Втім, усвідомлюючи глибину руйнації народного господарства, багато громадян свідомо й добровільно віддавали свої заощадження на відбудову і краще життя у майбутньому. Так, залізничники ст. Ніжин одними з перших підписались на позику, старший машиніст Фадєєв підписався на 2 тис. крб., молодший машиніст Шкурко підписався на 3-місячний заробіток в 1 тис. 150 крб. Їх ініціативу підтримали також робітники інших підприємств та організацій міста. У Ніжинській пекарні, де протягом 30 хвилин підпискою на позику були охоплені всі робітники пекарні, 23 чоловіка підписались на суму 6, 175 крб. при місячному фонді зарплати – 5, 780 крб. [1]. Проведення Державних позик відбудови й розвитку народного господарства приносили й незначний прибуток населенню. Так, по місту виплати Другої державної позики становили 145 тис. крб., було пред’явлено 2 білети на 25 тис. крб., та 1 на 5 тис. крб. Також активно купувалась грошово – речова лотерея, що виступала, як ще один шанс виграти громадянами великі грошові суми чи побутові речі [11].

Отже, позики для держави становили чистий зиск, що обумовлено, з одного боку, об’єктивним процесом знецінювання грошей (інфляцією), а з іншого – тим, що на час закінчення терміну позики держава оголошувала реконсервацію, тобто продовження первісного терміну позики ще на “якихось” 10 років. Поза тим, важливою функцією позик було зниження

платоспроможності населення. Коли ж у 1980-ті рр. держава розпочала виплачувати свої борги за позиками, то мало того, що більшості позичальників уже не стало, за довгі роки велику кількість облігацій було втрачено, та й за ті, що збереглися, люди одержали копійки.

Приходимо до висновку, що намагання тоталітарної держави оптимізувати продовольче питання шляхом проведення економічних реформ, притаманними їй адміністративно-командними методами, вело до погіршення ситуації, хворобливої залежності від переробників, постачальників, недосконалості монопольної цінової політики та системи реалізації. Щодо проблеми голоду, яка на офіційному рівні замовчувалась, то дослідження повоєнного голоду на Чернігівщині, зокрема на Ніжинщині тільки розпочинається. Ще є багато нез'ясованих конкретних питань, так чи інакше пов'язаних з цією проблемою, тому ключ до розуміння природи післявоєнного голодомору таїться в цілому комплексі причин у складних суспільно – політичних умовах.

Література

1. Антонов М. Одностійність і організованість // Радянський Ніжин. – 1946. – 3 травня
2. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., 1999. – 304 с.
3. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН). – Ф. Р 5293, оп. 1, спр. 85, арк. 120.
4. Там само, арк. 222.
5. Гальченко С.І. Скасування карткової системи в повоєнній Україні // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 132 – 137.
6. Грошова реформа // Радянський Ніжин. – 1947. – 16 грудня.
7. Демченко Т.П. Свідчення про голод 1946 – 1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 13. – С. 161 – 172.
8. Ковпак Л. Голод 1946 – 1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 13. – С. 57 – 64.
9. Нову державну позику // Радянський Ніжин. – 1946. – 12 травня.
10. Рабенчук О.П. Особливості соціальної свідомості та поведінки населення України у повоєнні роки (1946-1953) // Історія (збірка наукових праць) : Збірник праць / - К., 2009. – С. 200 – 215.
11. Фоміна К. Виплата Другої державної позики // Радянський Ніжин. – 1951. – 20 травня.

УДК 94 (477.51) “1941”

БОРЗНЯНЩИНА ЗА КРОК ДО ОКУПАЦІЇ (червень-липень 1941 року)

Данько О. М., студентка ІV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: викл. **Конончук І. М.**, кафедра історії України та політології

Велика Вітчизняна війна залишила глибоку криваву рану, яка для багатьох українців не зажила і до сьогоднішнього дня. Наші бабусі та дідусі пам'ятають ті страшні часи лихоліття, коли стояла проблема виживання української нації взагалі і на боротьбу з фашизмом піднялись всі. Ми повинні пам'ятати про страшні події війни і окупації, бо, якщо забудемо – війна прийде знову в наш дім!

Напередодні Другої світової війни промисловий комплекс СРСР почав виробництво новітніх зразків бойової техніки – танків КВ, Т - 34, літаків МІГ - 3, Як - 1, Пе - 2 гармат, підйоводних човнів. Але тиражувала промисловість озброєння і застарілих зразків. Чисельність армії теж зростала - від січня 1939 по червень 1941 року в Червоній Армії було сформовано 125 нових дивізій, яким надали понад 7 000 танків, 17 700 літаків, до 30 000 гармат, 52 400 мінометів[6;с.35]. Але загалом можна сказати, що армія не була готова до серйозної війни, особливо по новітнім зразкам озброєння.

Мирну працю радянських людей порушив віроломний напад гітлерівської Німеччини 22 червня 1941 року. Як і інші міста України, Борзна активно і патріотично зустріла заклик уряду СРСР гідно зустріти ворога. В перші дні війни 65 чоловік добровільно пішли на фронт. Ті, що залишилися в місті, активно включились в створення оборонних укріплень, а також поповнення фонду оборони [5;с.43]. У всіх колективах проходили мітинги на яких приймалися рішення, щоб кожен робітник, колгоспник і службовець 1 день в місяць працював на користь цього фонду. Крім

того, внесли готівкою: артіль "12 грудня" – 6 500 рублів, "Червоний текстильник" – 5 500 рублів, колгосп "Червона зірка" – 4 000 рублів і 130 цнт хліба [4; с.223].

З наближенням лінії фронту значна частина обладнання підприємств, техніки МТС, колгоспного зерна і худоби було евакуйоване в східні райони держави. За допомогою населення було вивезено практично все, що представляло хоча б якусь цінність для оборонного комплексу.

Реакція на військові дії противника, який спустошував цілі території України, спонукала населення до активної праці, спрямованої на допомогу Радянській армії.

Аналізуючи численні документи даного періоду, можна зробити висновок, що український народ дуже серйозно сприйняв німецьку загрозу окупації і намагався всіма силами допомогти радянській армії у боротьбі з жорстоким і кривавим ворогом. Наприклад, читаємо, що всі 5 бригад Борзенського колгоспу ім. Сталіна розпочали збирання сіна – клеверу. Косовиця клеверу проводиться кінними сінокосарками і працюють вони бездоганно. Молоді сінокосильщики тт. Бакай Василь (у бригаді №1), Шурубуря Іван (у бригаді №3) та Бугай Іван (у бригаді №5) швидко і добре опанували техніку сінокосіння, денні норми виробітку вони виконують на 100 проц.

Визначені для збирання клеверу колгоспники і колгоспниці всіх бригад змагаються за те, щоб всі 140 га клеверу зібрати швидко і без втрат. В даному документі говориться, що трудящі всієї Чернігівської області конкретними справами демонструють свою відданість батьківщині. Колгоспи Березневського району здали в рахунок хлібопоставок 4 000 центнерів зерна з урожаю минулого року. В Козелецькому районі колгоспи імені 16-річчя РСЧА імені Молотова достроково виконали план м'ясопостачання і здали 20 центнерів м'яса в рахунок плану 1942 року[3;с.2]. Колгоспники артілі імені Шевченка Борзенського району достроково внесли 5 500 карбованців за передплату позики. Колгоспники і колгоспниці колгоспу "Розорані межі" по-стахановському взялися за хлібозбирання. На 30 липня по колгоспу скошено ячменю 41 га і зжато жита 42 га. Разом скошено і зжато 83 га, зв'язано і складено в копи 72 га. В цьому ж документі говориться, що в перших рядах активно працюють комуністи та комсомольці. Найкраще йшла робота в бригаді № 2, де бригадиром комсомолець Лисенко Г. Тут косарі Облевацький Г., Лисенко М., Чабак Г. та Нетреба І. на косовиці ячменю щодня виконують денні норми на 150 проц. Їх приклад активно підтримали багато інших працівників.

Жінки в колгоспі також проявили прекрасні зразки трудового ентузіазму [2;2]. На в'язанні жита Остапенко Палажка щодня в'яже по 6 кіп, Сокацька Параска та Заряда Ганна – по 5,5 кіп проти норми 5 кіп. Ланки, які вирощують кок-сагіз в колгоспі "Перебудова" (с. Оленівка) добре вивчили агротехніку каучуконосної культури кок-сагізу і запроваджують на практиці – старанно обробляють і доглядають посіви кок-сагізу, намагаючись досягти максимального збереження майбутнього врожаю. Вже всі ланки зробили по дві прополки кок-сагібу (замість одної згідно норми) та по двоє рихлень міжрядь і нищення бур'янів.

17 червня розпочався збір насіння кок-сагізу. Всі ланки зобов'язалися не втратити жодного грама насіння цієї дорогоцінної культури. Жінки-патріотки своєї батьківщини заявили, що країні потрібний каучук для оборонної промисловості і вони прагнуть докласти всіх зусиль, щоб добитись високого врожаю каучуконосу і цим самим внести частку своєї праці для оборони рідної соціалістичної батьківщини [1, с. 2]. Така ситуація була і в інших регіонах Борзенщини, де вирощували не тільки каучук, але й інші сільськогосподарські культури. Найбільш активно розгортається боротьба за збирання хліба, який дуже потрібний не тільки в армії, але й у тилу. Збирання хліба наші земляки оголосили своїм "місцевим фронтом" і зобов'язались не втратити жодної зернинки.

Активно включились в роботу місцеві піонери. При школах було організовано гуртки по вивченню трактора, автомобіля і сільськогосподарських машин. Щотижня 20 кращих учнів шкіл міста вивчали будову трактора, а потім автомобіля: ходову частину, мотор, призначення окремих частин машини, систему управління машиною і вже провели деяку практичну роботу біля трактора. Піонери заявили, що готові водити машину, бо добре її опанували. Така робота мала на меті у майбутньому опанувати роботу бойового танка і, якщо це буде потрібно, влитись до рядів радянської армії і бити фашистів. В літній час вони працюють біля машин в колгоспах, поступово привчаються до практичної діяльності. Організувалися в такі гуртки для того, щоб оволодіти складними машинами, якими оснащене сільське господарство, а також опанувати техніку, яка допоможе швидше вивчити військову техніку такого плану [1; с. 1]. Даний гурток міста затверджений учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1941 року.

Досить численна група документів про патріотизм і відвагу наших земляків, що добровільно йшли на фронт. Зокрема, Майстат Михайло Якович з міста Борзна так висловлювався з цього приводу: "Сьогодні я йду на фронт. Йду захищати честь, щастя, вільну працю нашого радянського народу. Клянусь перед усією Батьківщиною, перед усім народом, що до кінця буду відданий справі комуністичної партії і радянського уряду. Безпощадно, не шкодуючи сил і, навіть, життя, битиму ненависних фашистів. Високо триматиму в бої честь комуніста. Товариші! Чесно,

самовіддано працюйте в колгоспах, на підприємствах, в артілях і в установах, будьте пильними, як зіницю ока охороняйте державу і військову таємницю. Цим ви допоможете Червоній Армії швидше розбити ворога" [2, с. 2]. Таких клятв добровольців міста та району десятки, а усних виступів і заяв набагато більше. Чоловіки і жінки, діти і старики масово просились на фронт захищати свою землю від ненависного ворога.

Основний тягар війни випав на плечі жіноцтва. Як ми знаємо з історії України, українська жінка завжди була на передньому краї боротьби з ворогами. Не має значення хто це був – монголи, поляки, кримські татари чи шведи, українські жінки доблесно боролися з ними і перемагали! А в тилу жінки взагалі взяли на себе всю роботу будь-якого характеру – як “суто чоловічу”, так і іншу. Як писали в тогочасних газетах: “Жінка в колгоспі – велика сила. Особливо це відчувається тепер, коли багато чоловіків пішли захищати батьківщину. У Забіловському колгоспі “Серп і молот” жінки працюють скиртувальницями, їздовими, бригадирами, вони замінили чоловіків, батьків і братів, які пішли в армію. Рядова колгоспниця Вольницька Оксена Семенівна замінила бригадира городної бригади, який пішов у армію, і прекрасно справляється з цією роботою. Доярка Удовик Марія працює завідуючою молочно-тваринницької ферми [4;с.2] . Вона замінила свого батька, що пішов захищати вітчизну”. Таких фактів було дуже і дуже багато, і не тільки в нашому місті і районі – всюди по території України жінки заявили, що вважають себе мобілізованими на війну і зобов’язались повністю замінити на своїх чоловіків, батьків і дітей, що пішли на війну, на їх робочих місцях. Дуже активно поширився на українській землі рух жінок “працюю за двох”, коли жінка виконувала не тільки свою норму роботи, але й намагалась виконати норму за свого чоловіка чи батька.

Звичайно, доросле населення України намагалось потрапити на фронт, де провадились бойові дії, але не у всіх це виходило. Тоді в Україні поширився рух за створення народного ополчення на випадок підходу ворога близько до своїх домівок. Наші земляки також активно включилися в цю акцію і навіть започаткували рух “весь народ до боротьби з ворогом”. Колгоспи і радгоспи, підприємства і організації, села і міста збирали збори і оголошували себе членами народного ополчення, готовими за будь-яких обставин швидко поповнити діючу армію або ж обороняти рідну землю самостійно.

Наприклад, можна процитувати наступний документ: “У відповідь на заклик вождя народів товариша Сталіна, Президії Верховної Ради Української РСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У колгоспники Борзенського колгоспу імені Шевченка одностайно оголосили себе мобілізованими і вступили всі в народне ополчення. Стахановською роботою в колгоспі, достроковим виконанням всіх державних зобов’язань прагнули прискорити перемогу над фашистськими загарбниками[4;с.2]. На даних зібраннях трудящі самі переглядали норми своєї роботи і добровільно брали на себе зобов’язання виконувати по 2-3 і навіть більше норм одночасно. Ми знаємо, що на багатьох евакуйованих з України заводах підлітки 12-14 років ставили біля станків ящики чи стільці, бо не могли нормально працювати!

Можна було б і далі цитувати численні документи та свідчення про героїзм наших земляків напередодні і на початку війни. Таких свідчень, як письмових так і усних, дуже багато, але головне те, що дійсно весь народ піднявся на захист своєї землі. Останнім часом з’являються праці так званої “сучасної замовної історії”, у яких автори на догоду деяким політикам намагаються викласти “своє бачення історії”. Договорилися навіть до того, що підтримують завоювання німцями України ради встановлення тут “високої німецької цивілізації”. Історики знають, що план “Ост” передбачав винищення українців і перетворення нашої землі у німецькі колонії “для арійців”. Українцям тут місця не було передбачено. Ми повинні чітко це усвідомлювати і розповідати нашим дітям і внукам правдиву історію України.

Загалом цивілізована людина повинна знати, що без знання об’єктивного минулого і правдивої історії неможливе нормальне функціонування сьогодення, а про гарне майбутнє годі і мріяти! Історики повинні давати правдиву історію – лише тоді у нас є можливість чесно дивитись у вічі своїм нащадкам і всьому цивілізованому суспільству.

Література

1. Колгоспник Борзенщини № 79, Середа 25 червня 1941 року
2. Колгоспник Борзенщини № 80, Четвер 26 червня 1941 року
3. Колгоспник Борзенщини № 90, Неділя 13 липня 1941 року
4. История городов и сел УССР. Черниговская область. К. - 1983.
5. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945гг.). К.,1978
6. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні(1939 – 1945рр.). К.,1999.

УДК 94 (430+410) "1916"

ТЕХНІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОРАБЛІВ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА НІМЕЧЧИНИ,

ЩО ЗАГИНУЛИ В ЮТЛАНДСЬКІЙ БИТВІ

Дорошенко О. В., студент IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: викл. **Крапив'янський С. М.**, кафедра всесвітньої історії

Під час вивчення подій Першої світової війни неможливо не звернути увагу на питання військово-морських баталій. Особливе місце тут займає Ютландська битва, яка тривала з 31 травня по 1 червня 1916 р., але стала найбільшою сутичкою лінійних кораблів за весь час їх існування.

Вивченням Ютландської битви на пострадянському просторі займалися такі дослідники, як О.Больних [1, 2], Ф.Збігнев [4], Д.Лихарев [5], К.Пузиревський [6]. Досліджуючи сам бій, вони мало звертали уваги технічним характеристикам кораблів. Але, можливо, саме технічні характеристики і стали причиною їх загибелі.

За два дні загинуло 25 кораблів різних типів, 14 британських та 11 німецьких. Британський флот втратив: "Квін Мері", "Індефатігебл", "Інвінсібл", "Уорріор", "Дифенс", "Блек Принц", "Тіпперері", "Шарк", "Турбулент", "Ардент", "Фортуна", "Номад", "Нестор", "Спарроухенк". Німецькі втрати: "Лютцов", "Поммерн", "Фрауенлоб", "Ельбінг", "Росток", "Вісбаден", "В-48", "В-27", "В-4", "В-29", "С-35".

Лінійний крейсер "Квін Мері" планувався за програмою 1910 р. як третій корабель типу "Лайон". Але його фактично зробили за індивідуальним проектом, конструктори спробували усунути ряд технічних недоліків "Лайона" і посилити корабельне озброєння. Незважаючи на вжиті заходи, він виявився менш досконалим кораблем, ніж "Конго", побудований в Англії раніше для японського флоту. Ця обставина призвела до замовлення лінійного крейсера "Тайгер".

"Квін Мері" заклали 6 березня 1911 р. в Джарроу. Корабель через рік був спущений на воду й остаточно завершений у серпні 1913 р., таким чином він став останнім лінійним крейсером Великої Британії довоєнної побудови. У порівнянні з крейсерами типу "Лайон", "Квін Мері" мав ряд відмінностей. Його довжина сягала 214,4 м, корпус був розширений на 0,15 м до 27,1 м, водотоннажність зросла до 26770 т. Було змінено розташування гармат протимінного калібру, які при цьому отримали броньований захист.

Гармати, встановлені на "Квін Мері", могли стріляти важчим снарядом, ніж "Лайон" - 635 кг проти 567 кг. Верхній броньовий пояс був довший у передній частині корабля, але коротший у кормі. Енергетична установка 75000 к.с., але середня швидкість під час служби фактично була такою ж. І розвивав швидкість 27 вузлів [6, 10].

"Індефатігебл" був крейсером Королівського флоту і головним кораблем цього класу. Його киль заклали 23 лютого 1909 р. на Девенпортській верфі, Крейсер ввели в експлуатацію 24 лютого 1911 р. Його водотоннажність сягала 18800 т, довжина 179 м, ширина 24 м. Міг розвивати швидкість до 26 вузлів. Це була збільшена версія "Інвінсібла" з переглянutoю схемою захисту і додатковою довжиною в середній частині судна, щоб дозволити обом середнім баштам стріляти будь-яким бортом [2, 50].

Лінійний крейсер "Інвінсібл" був значно краще броньований, ніж його попередники класу "Мінотавр". Його загальна довжина – 173 м, а ширина – 23,9 м, водотоннажність сягала 17530 т. Міг розвивати швидкість до 24 вузлів [6, 17].

Судна класу "Інвінсібл" не були офіційно відомі як броненосні крейсери до 1911 року. Саме тоді їх перейменували в лінійні крейсери наказом по Адміралтейству від 24 листопада 1911 року [2, 55].

Броненосний крейсер "Уорріор" замовили як частину військово-морської програми 1903-1904 рр. та побудували в якості першого з чотирьох броненосних крейсерів. Його заклали 5 листопада 1903 р. на Пемброк верфі.

12 грудня 1906 р. було завершено будівництво "Уорріор". Він мав водотоннажність 14700 т, загальну довжину – 154,0 м, ширину – 22,4 м. Загальна потужність двигунів сягала 23 650 к. с. Корабель розвивав швидкість до 26,8 миль / год. [6, 19].

Броненосний крейсер "Дифенс" було теж замовлено в рамках військово-морської програми 1904-1905 рр. у якості останнього з трьох броненосних крейсерів класу "Мінотавр" [4, 87]. Його заклали 22 лютого 1905 р. на Пемброк верфі (Уельс). Він був спущений на воду 27 квітня 1907 р. та введений в експлуатацію 3 лютого 1909 р. На будівництво витратили 1362970 фунтів стерлінгів. "Дифенс" мав водотоннажність 16900 т, загальну довжину – 158,2 м, ширину – 22,7 м. Двигуни мали загальну потужність 27000 к. с. і дозволяли розвинути кораблю максимальну швидкість в 26 миль / год. [6, 21].

Броненосний крейсер "Блек Принц" був закладений 3 червня 1903 р. на верфі Блекуолл, Лондон, спущений на воду лише 8 листопада 1904 р. а завершений 17 березня 1906 р. Водотоннажність становила 12790 т, довжина – 154 м, ширина – 22,4 м. Міг розвивати швидкість до 22,3 вузла.

Спочатку ескадренний міноносець “Тіпперері” споруджувався за замовленням Чилі, але на початку Першої світової війни Королівський флот викупив його. Його водотоннажність 1700 т. Мав довжину 101 м і ширину 9,9 м. Міг розвивати швидкість до 34 вузлів.

Ескадренний міноносець “Шарк” був побудований в 1912 р. суднобудівною компанією “Свен Хантер і Вільгельм Річардсон”. Водотоннажність становила 24500 т, довжина – 81,5 м, ширина – 8 м. Міг розвивати швидкість до 33 вузлів [6, 22-24].

Ескадренний міноносець “Турбулент” заклали суднобудівні компанії “Глід Леслі і Ньюкасл-апон-Тайн” у 1915 р. Був введений в експлуатацію у травні 1916 р. “Турбулент” мав водотоннажність 1098 т, довжину 94 м, ширину 8,6 м. Міг розвивати швидкість до 34,5 вузлів

Ескадренний міноносець “Ардент” був зведений в 1911-1912 рр. суднобудівельною компанією “Вільям Дені і брати” і запущений 8 вересня 1913 р. Водотоннажність становила – 935 т, довжина – 81 м, ширина – 8 м. Міг розвивати швидкість до 34 вузлів

Ескадренний міноносець “Фортуна” закладена в 1911-1912 рр. компанією “Фаерфілд”. 17 березня 1913 р. була введена в експлуатацію. Корабель мав водотоннажність 935 т, довжину 81,5 м, ширину 8,2 м. Розвивав швидкість до 33,5 вузлів.

Ескадренний міноносець “Номад” побудований суднобудівною компанією “Олександр Стефан і сини”, запущений 7 лютого 1916 р. Його замовником стало Адміралтейство Королівського флоту. “Номад” був введений в експлуатацію під командуванням капітан-лейтенанта Павла Уїтфілда, який служив у 13-й флотилії есмінців Великого Флоту. “Номад” мав водотоннажність 1010 т, довжину – 82 м, ширину – 8,3 м. Міг розвивати швидкість до 34 вузлів [4, 96].

Ескадренний міноносець “Нестор” був запущений 9 жовтня 1915 р. Корабель входив до 13-ї флотилії есмінців британського Великого Флоту і мав водотоннажність 1010 т, довжину 82 м, ширину 8,3 м. Міг розвивати швидкість до 34 вузлів.

Німецький лінійний крейсер “Лютцов” було споруджено на Шікхау-верфі в Данцігу, киль закладено у травні 1912 р., а корабель спущено на воду 29 листопада 1913 р. “Лютцов” був зданий в експлуатацію 8 серпня 1915 р. для випробувань і відправлений у Кіль 23 серпня. Там було закінчено його остаточне оснащення. “Лютцова” призначили у I розвідувальну групу. 20 березня він прибув у свій новий блок [6, 42]. По закінченні робіт його водотоннажність становила 27000 т, а довжина – 210 м. Корабель розвивав максимальну швидкість 30,4 миль/год. “Лютцов” був найбільшим і найпотужнішим німецьким лінійним крейсером у той час. [7, 146].

Броненосець “Поммерн” побудовано 22 березня 1904 р. на верфі Вулкан в Щецині. У липні 1907 р. його перевели у Кіль, де на ньому були встановлені основні батареї з чотирьох 280 мм гармат. Його довжина становила 127,6 м, а ширина 22,2 м. Водотоннажність складала 14218 тонн. Корабель був оснащений двигунами потрійного розширення, які оцінювалися в 16000 кінських сил з максимальною швидкістю 21 миля / год. [7, 149].

Легкий крейсер “Фрауенлоб” був споруджений на Везерверфі в Бремені в 1901 р. і спущений на воду 22 березня 1902 р. Його ввели в експлуатацію в Флот відкритого моря 17 лютого 1903 р. Корабель мав довжину 105 м і ширину 12,4 м. Водотоннажність становила 3158 т. Його силова установка складалася з двох двигунів потрійного розширення виробництва АГ Везер. Ця установка давала можливість розвивати швидкість до 29 вузлів. [6, 46]

Легкий крейсер “Ельбінг” було закладено згідно з замовленням ВМФ Росії, як “Адмірал Г.І. Невельської” у 1913 р. 5 серпня 1914 р. ревізований німецьким флотом і перейменований на “Ельбінг”. Його введено в експлуатацію 4 вересня 1915 р. Корабель був 135,3 м завдовжки і мав ширину 13,6 м. Водотоннажність сягала 5252 т. “Ельбінг” міг розвивати швидкість до 28,5 вузлів.

Легкий крейсер “Росток” спорудили на Говалдсвейкверфі у Кілі в 1911 р. Корабель почали експлуатувати 5 лютого 1914 р. Довжина 142,2 м, ширина - 13,7 м, водотоннажність складала 6191 т. “Росток” мав здатність розвивати максимальну швидкість у 29,3 вузли.

Легкий крейсер “Вісбаден” почали будували на верфі Вулкан в Щецині в 1913 р. будівництво закінчилося 20 січня 1915 р., Корабель ввели в експлуатацію 23 серпня 1915 р. після того, як він пройшов ходові випробування [1, 146]. Крейсер був завдовжки 145,3 м і 13,9 м завширшки, водотоннажністю 6601 т. Його максимальна швидкість сягала 28,5 вузлів. [6, 48].

Міноносець “В-48” побудували на верфі Вулкан в Щецині і ввели в експлуатацію в 1915 р. Він мав водотоннажність 750 т, довжину 82,2 м і ширину 8,4 м, мав здатність розвивати швидкість 32 вузла.

Міноносець “В-27” виготовили на верфі Вулкан в Щецині і спустили на воду в 1914 р. Він мав водотоннажність 750 т, довжину 82,2 м і мав здатність розвивати швидкість 32 вузла.

Міноносець “В-4” звели на верфі Вулкан в Щецині і ввели в експлуатацію в 1912 р. Він мав довжину 75,5 м, ширину 7,6 м і мав здатність розвивати швидкість 32 вузла.

Міноносець “В-29” побудували на верфі Вулкан в Щецині, був введений в експлуатацію в 1914 р. Його водотоннажність – 750 т, довжина – 82,2 м і ширина – 8,3 м, міг розвинути швидкість 32,5 вузла.

Міноносець "С-35" був складений на Шікхау-верфі в Данцігу у 1914 р. Він мав водотоннажність 650 т, довжину 82,2 м, ширину 8,3 м, міг розвинути швидкість 32,5 вузла [7, 158].

Отже, при розгляді технічних характеристик кораблів, що загинули під час Ютландської битви, можна відмітити, що британські та німецькі кораблі не мали суттєвих відмінностей. Британські кораблі переважали у швидкості, це давало можливість швидкої зміни бойового строю. Німецькі ж кораблі мали більш товсту броню, що робило їх стійкими до пошкоджень. Виходячи з цього, потрібно відмітити, що в умовах коли бій відбувався на відносно невеликій відстані, кораблі німецького імператорського флоту могли отримати численні попадання і залишатись на плаву. Отож, коли така ситуація склалась під час Ютландської битви британські кораблі тонули від кількох влучань, а німецькі, перебуваючи в меншості, під градом снарядів продовжували вести бій. Тож всього лише незначна, на перший погляд, відмінність в конструкції, спричинила такі трагічні наслідки для британського флоту.

Література

1. Больных О.Г. Величайшее морское сражение Первой Мировой. Ютландский бой. – М.: Эксмо, 2010. – 345с.
2. Больных О.Г. Несостоявшийся Армагеддон // Морские битвы Первой мировой: Схватка гигантов – М.: АСТ, 2000. – 260с.
3. Вильсон Х. Морские операции в мировой войне 1914-1918 гг. – Л., 1954. – 198 с.
4. Збигнев Ф. Ютландия: 1916 г. (пер. с польск.) – М: АСТ, 2003. – 256с.
5. Лихарев Д.В. Адмирал Дэвид Битти и британский флот в первой половине XX века. – Санкт-Петербург, 1997. – 240 с.
6. Пузиревский К.П. Боевые повреждения и гибель кораблей в Ютландском бою: справочное издание. – МКО, 1995. – 68с.
7. Урланис Б.Ц. История военных потерь (XVII-XX ст.). – СПб., 1994. – 193с.

УДК 94 (477) "1652 / 1686"

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ (1652-1686)

Желєзко К. А., студент IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: д.і.н., проф. **Леп'явко С. А.**, кафедра історії України та політології

Вивчення історії українського козацтва завжди привертало увагу багатьох дослідників. Водночас зовнішня політика Запорізької Січі не була об'єктом окремих наукових досліджень. Проте існують окремі згадки про зовнішню політику Січі в документальних джерелах, козацьких літописах та монографічних дослідженнях історії козацтва в цілому. Серед найвагоміших праць присвячених Запорізької Січі, її політиці та кошовим отаманам слід назвати праці наступних авторів: Д.Яворницький [13, 14], Ю. Мицик [9, 10], В.Кривошея [7, 8], В. Станіславський [5] та інших.

Зовнішні відносини Запорізької Січі з Османською імперією та її васалом Кримським ханством упродовж 1652-1686 рр. визначалися наступними чинниками. По-перше – територіальною близькістю запорозьких володінь з землями Кримського ханства; по-друге – традицією союзницьких відносин започаткованих Б. Хмельницьким та запорізьким товариством; по-третє – постійною зовнішньою загрозою нападу з боку татар. Зважаючи на те, що населення України було одним із головних джерел турецько-татарської торгівлі людьми, намагання мати мир з Кримським ханством було одним із головних завдань Запорізької Січі.

Відсутність дипломатичних зв'язків між Січчю та Кримським ханством в цей період пояснювалася тим, що січовики виступали проти союзів гетьманів І.Виговського та Ю.Хмельницького з татарами. Однак, напружені відносини між цими сторонами аж ніяк не заперечували дипломатичні стосунки, а навпаки, сприяли обміну посольствами та листуванню. На початку серпня 1668 р. кошова рада на чолі з отаманом Олександром Урбановичем [8, 382] вирішує відправити до татарської столиці Бахчисараю посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву у П. Дорошенка і віддати її до рук людини, яка б на відміну від нього, враховувала політичні й економічні прагнення запорозьців, і була більш прогнозованою для турецького султана та залежного від нього кримського хана. Така людина знайшлася в особі запорозького писаря Петра Суховієнка (Суховія), якому й доручили очолити посольство до Криму. Прибувши в середині серпня до Бахчисараю, П.Суховієнко уклав військово-політичний договір з кримським

ханом Аділ-Гіреєм. Згідно з його статтями, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів, хан обіцяв надати військову допомогу січовикам. У процесі спілкування козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував стати йому гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, де були зображені “лук з двома стрілами” [12, 95; 7, 157]. Це свідчить про налагодження дипломатичних зносин Запорізької Січі з Кримським ханством, як васала Османської імперії.

Проте, між Чортотлицькою Січчю та Оттоманською Портою існували конфлікти, які не вдавалося залагодити мирним шляхом. На початку 1672 р. Іван Сірка разом із колишнім молдавським господарем Хінкулом завдав військового удару по Молдавії, що була васалом османського султана, й оволодів її столицею – містом Ясси. Тоді ж Хінкул передав йому молдавський престол. Однак, кошовий отаман недовго займаючись молдавськими справами, знову подався на Січ. Поряд з тим, відомо, що молдавський господар видав свою дочку заміж за сина І.Сірка [10, 152].

Варто б заперечити слова Веспасіана Коховського про І.Сірка, що той: “постійно бився з татарами, проти яких мав природну ненависть” [4, 222], оскільки в зносінах між Січчю та Кримським ханством були не лише війни, а й укладалися мирні та торговельні договори. А саме відомо, що 23 вересня 1675 р. кошовий отаман І. Сірка із товариством надіслав листа до Бахчисараю. У листі йшлося про те, що запорожці не бажають воювати з Кримом та прагнуть жити в мирі з ханом. Підкреслюючи, що козацтво готове у разі війни боронити свої права та вольності, отаман наголосував на необхідності мирного співіснування між Січчю та ханством у Північному Причорномор'ї та вирішенні всіх прикордонних зіткнень виключно мирним шляхом. Водночас, у згаданому листі запорожці пропонували для викупу 4 тисячі полонених татар, взятих при їхній спробі захопити Січ у січні 1675 р. “А сума викупу була така: одна тисяча чоловік по сто талярів, друга тисяча по півтора талярів, третя по двісті п'ятдесят талярів, п'ятсот чоловік по п'ятсот талярів, решта п'ятсот чоловік по тисячі шістдесят талярів”. Хан погодився на викуп, проте зібрати таку суму не зміг і тому розплатився навпіл грішми та товарами: тканинами, бавовною, сап'янами кіньми та іншими потрібними війську речами, визначеними по справедливій ціні [2, 192-196].

Означений військовий та дипломатичний конфлікт Запорізької Січі з Кримським ханством викликали занепокоєння в столиці Османської імперії. Намагаючись захистити свого васала, зберегти турецько-татарський контроль в Північному Причорномор'ї та припинити військові рейди запорожців, османський султан Мехмед IV (Мухаммед) (1648-1687) надіслав кошовому товариству листа з вимогою визнати його протекторат. Обурений свавіллям запорожців султан писав: “Я, султан і владика Блискучої Порти, син Мухаммеда, брат Сонця і Місяця, внук і намісник Бога на землі, володар царств Македонського, Вавилонського, Єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, винятковий лицар, ніким непереможний воїн, невідступний хранитель гробу Ісуса Христа, попечитель самого Бога, надія і вітха мусульман, великий захисник християн, повеліваю вам, запорозькі козаки, здатися мені добровільно і без жодного опору, і мене вашими нападами не змушувати перейматись” [11, 98]. Загальна січова рада отримавши листа, відразу відхилила можливість підпорядкування Османській імперії та написала всім відому в історіографії, відповідь, що послугувала ідеєю Іллі Репіну для написання картини “Запорожці пишуть листа турецькому султанку”. Автентичний лист не зберігся. Відомі сучасним історикам його варіації містять образливий зміст та нецензурну лексику, які наклалися на лист впродовж останніх століть.

На нашу думку, дане листування мало місце в історії, але автентичність даного листа-відповіді запорожців варто піддати сумніву. Вочевидь, той вигляд у якому він до нас дійшов є творінням усної народної творчості українського етносу, викликаним ворожим ставленням до “бусурман”.

Весною 1678 р. ширилися чутки, що султан готує нашестя на Україну. Турецькі війська мав очолити візір Асан Мустафа, який мав досвід ратної справи. У зв'язку з цим, до лівобережного гетьмана Івана Самойловича почали надходити доноси відносно І. Сірка, буцімто він потрапив під вплив османського султана і заприятелював із кримським ханом; що він спілкується з ними через обопільних, з тієї та іншої сторони, послів; що він пересилає усі царські грамоти та гетьманські листи султанові і ніби обіцяє йому вийти із підданства московського царя, бо йому, мовляв, достатньо одного заслання до Сибіру, в місто Тобольськ [3, 18-19]. Також подекуди проте, що кошовий отаман підтримує зв'язок з гетьманом Юрієм Хмельницьким через свого посланця Яненка, а той, у свою чергу через Коваленка. Водночас, проосманський гетьман задобрював запорожців грішми і, за султанським указом, усіляким продовольством принадує їх, аби козаки обіцянок своїх дотримували та на Крим не наступали. У дописах йшлося, що запорожці і кошовий направили послом до турків військового осавула Шила, а сам І. Сірко

збирався присягати султану на вірність на річці Інгул. Нарешті повідомляли, що кошовий доручив своїм послам Івану Єненченку й Семену Гречку дійти таємної згоди з Ю. Хмельницьким і висунути перед султаном такі вимоги: віру православну не притіняти, данину та ясиру не брати, вольностей і прав запорозьких не порушувати, старшину турецьку та татарську в українські міста не допускати. Якщо султан визнає такі умови, то І.Сірко, його Ю. Хмельницького визнає та всю Україну під турецьку державу приведе [13, 145]. За свідченням сучасних політологів, зокрема О.Д. Бойка, розтиражована неодноразово повторювана неправда (до якої належать чутки) за певних обставин може кардинально змінити суспільну думку [1, 233]. Тому ми можемо констатувати, що ставлення до І. Сірка з боку Москви та Криму постійно змінювалося.

Але як зазначає Д. Яворницький, найдалекоглядніші з тих, хто розумів кошового отамана та доносив на нього І. Самойловичу, пояснювали такі дії І. Сірка, тим, що він просто водить за носа ворогів, щоб бусурмани передчасно на Січ не напали, він тільки вичікує слушної нагоди щоб над Кримом промисел чинити; і гетьмана сповіщає про всілякі кримські події. І дійсно, 26 січня І. Сірко повідомив І.Самойловича про рух татар на Чигирин. Також відомо, що І.Сірко вів переговори з кримським ханом, щоб визволити з неволі своїх близьких родичів, а також про козаків, захоплених під Ладжином та біля Переволочної. Для цього він пише московському царя листа з проханням відпустити з Москви на Січ Махмета – мурзу білгородської орди для обміну [13, 145-146].

Відомо, що до І.Сірка восени 1678 р. приїжджало посольство від кримського хана з проханням укласти мир на три місяці для викупу полонених і перш за все для розшуку знатного аги Мустафи. Кошовий направив до Криму свого тлумача [14, 365]. Таким чином, варто погодитися з твердженнями Ю. Мицика та В. Станіславського про неправомірність історіографічної оцінки І. Сірка “як фанатичного ворога Кримського ханства”. Джерела свідчать про гнучку дипломатичну діяльність кошового, про його прагнення, зокрема, в останні п’ять років життя налагодити нормальні мирні стосунки з ханством. Таким чином, він продовжував традиції Михайла Дорошенка й Богдана Хмельницького [6, 92].

Ватро б зазначити про те, що є відомості про можливий спільний похід Івана Сірка, татар та поляків на Москву. А саме В.Маслійчук та Ю.Мицик зазначають, що “4 січня 1680р. І.Сірко пише листа до кримського візира, запевняючи, що дружбу запорожців з татарами ніхто вже розірвати не зможе, й висловлює сподівання, що жодних змін щодо майбутнього походу не буде” [10, 68-69].

Проте зі смертю у 1680 р. І. Сірка, зовнішні зносини Запорізької Січі з Османською імперією й її васалами зазнали змін. Причиною цього стало укладання Бахчисарайського договору 1681 р. між Туреччиною та Московським царством. Згідно його статей, запропонованих московським урядом, Запорожжя повинно було залишатися під царською владою, а Низові козаки могли вільно займатися промислами по Дніпру та степових річках до Чорного моря. Проте, султан Мехмед IV не погодився на умови, які стосувалися Січі й домігся прийняття свого варіанта договору, за яким Запорожжя формально підлягало туркам. Поряд з тим, як зауважив Д. Яворницький, запорожці мали власне бачення умов Бахчисарайського договору: “... само собою розуміється, що Запорожжя як було, так і залишається в фактичній залежності від самого себе і в номінальній – від турецького султана” [5, 570].

Черговим міжнародним договором, що торкався Запорізької Січі й впливав на османський вектор її повнішої політики, був Вічний мир 1686 р. між Річчю Посполитою та Московським царством. Шукаючи можливість уникнути загрози від утвореного польсько-московського союзу кіш пішов на чергове примирення з Бахчисараєм. У 1686 р. запорозькі посланці їздили до Криму з клопотанням про забезпечення своїх промислів. І це дало результат, оскільки хан відмінив встановлені раніше податки на полювання та рибальство, а щодо зняття податку з соляних промислів – звернувся до султана. Тоді ж було обговорена можливість участі запорозьких військ спільно з татарськими у війні проти Речі Посполитій. Однак, Запорожжя на такі умови не пристало.

Отже, зовнішні відносини Запорізької Січі з Османською імперією, зокрема з її васалом Кримським ханством займали вагомe місце у міжнародній політиці Запоріжжя. Зокрема, за кошового отамана Олександра Урбановича в 1668 р. відбулася зміна орієнтирів Січі в сторону Османської імперії за для допомоги в боротьбі проти П. Дорошенка. Варто зазначити, що незважаючи на часті військові конфлікти Запоріжжя з османами, в останні п’ять років життя І. Сірка відбулося покращення відносин з Кримським ханством. В свою чергу, підписання Бахчисарайського договору 1681 р. між Османською Портою та Московським царством поставило Січ у ситуацію об’єкта міжнародних відносин.

Література

1. Бойко О.Д. Політичне маніпулювання: навч. посіб. – К.: Академвидав, 2010. – 432 с.

2. Величко С. Літопис у 2 томах. Том II. / За ред. О.В. Мишанич. / Давньоруські та давні українські літописи. – К.: Дніпро, 1991. – 640 с.
3. Железко К.А. “Царською милістю прощені...” До питання повернення української козацької старшини з Сибіру. // Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених. – Вип. VI: у 8-ми част. / Редкол.: чл.-кор. НАНУ, проф. В.Ф. Колесник (голова), доц. О.Ю. Комаренко (заст. голови), І. В. Семеніст (відп. редактор) та ін. – Ч. 1. – К., 2013. – С. 18-19.
4. З хроніки Веспасіана Коховського про Івана Сірка (друга половина XVII ст.). // Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія. – Тернопіль, 2009. – С. 222.
5. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – Т. 1. – 800 с.
6. Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XIV-XIX ст.) / В. Смолій (відповідальний редактор). – К.: Запоріжжя, 1998. – 252 с.
7. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: Вид. дім “Стилос”, 2004. – 391 с.
8. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К.: Стилос, 2009. – 432 с.
9. Маслійчук В., Мицик Ю. Кошовий отаман Іван Сірко. – К., 2007. – 76 с.
10. Мицик Ю. А., Власов В. С. Історія України: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Посіб. для вступників до вищ. навч. закл. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2001. – Ч. I. – 208 с.
11. Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Клію: події і люди української історії – Київ: Фірма “Довіра”, 1993. – 255 с.
12. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713 рр.). – К.: КМ Academia, 2004. – 250 с.
13. Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 190 с.
14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 томах. Т. 2 / Пер. з рос. І.І.Сварника. – Львів: Світ, 1991. – 392.

УДК 94(4) "1740/1780"

СУТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ РЕФОРМ МАРІЇ ТЕРЕЗІЇ

Кательницька Л. В., магістрантка V курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Моціяка П. П.**, кафедра всесвітньої історії

Марія Терезія була старшою дочкою імператора Карла VI та його спадкоємицею. Період її правління став переломним етапом в історії Габсбурзької монархії, який символізував перехід до епохи просвітницького абсолютизму. В цей час розпочалися важливі зміни в усіх сферах життя населення. Активні реформи імператриці заклали міцний фундамент для розбудови розвиненої та могутньої країни.

Період правління Марії Терезії вивчали такі вчені, як М.Карєєв [3], П.Митрофанов [4], А.Мишельєс [6], Е.Цюльнер [9], Я.Шимов [10] та інші. Серед праць українських істориків виділяється дисертація Л.Несух [7], в якій ґрунтовно аналізується урбаріальна реформа імператриці. Але комплексного дослідження різних аспектів діяльності Марії Терезії в нашій країні до сьогодні не здійснено.

Актуальність проблеми, що зумовила вибір теми статті полягає в тому, що період правління Марії Терезії заслуговує на більш детальне вивчення, оскільки дає змогу зрозуміти загальні закономірності подальшого розвитку різних народів монархії. Досвід реформаторської діяльності королеви може слугувати прикладом для нинішнього покоління. На нього варто звернути увагу під час пошуку шляхів розв'язання проблем сучасного державотворення.

Метою даної статті є спроба розкрити основні положення реформ Марії Терезії та визначити їх значення для Габсбурзької монархії.

Перші прогресивні зміни у внутрішньому становищі Габсбурзької монархії можна помітити вже в період війни за Австрійську спадщину. Марія Терезія розпочала з адміністративних реформ, які спочатку не відзначалися продуманою планомірністю. Наприклад, у 1742 р. справи зовнішньої політики передали під управління новоствореної “Надвірної і державної канцелярії”. Для того, щоб забезпечити кращий облік адміністративно-правових, державних грамот та актів, королева створила центральний, державний, придворний і палацовий архіви.

Відбулися в 1740-х рр. зміни в організації системи командування армією, на той час позитивно зарекомендували себе Придворна військова рада та Генеральний військовий

комісаріат. Марія Терезія спробувала врегулювати проблему конфліктів між віденськими придворними службами, угорськими штатами та південноугорськими сербами. Вона наказала створити спеціальне відомство “Придворну депутацію в Банаті, Трансільванії та Іллірії”. Це був початок, а справді важливі реформи вдалося провести тільки після того, як Австрія уклала Аахенський мир [9, 304]. На нашу думку, відомий спеціаліст з історії держави і права Фрідріх Вальтер влучно охарактеризував першу фазу реформ у 1745–1746 рр. як зовнішнє упорядкування, якому не вистачало об’єднуючої наскрізної ідеї.

У 1749 р. розпочалися великі державні реформи. Першою серед них була проведена військова. Стара система комплектування армії, коли до війська входили контингенти, які направлялися за рішенням станових зборів, замінювалася упорядкованим і централізованим набором. Це стало важливим кроком до посилення влади монарха.

Слід зазначити, що вводилася конскрипційна система вербування. Відповідно до неї наймані солдати-іноземці замінювалися рекрутами, які були місцевими жителями. За указом від 8 квітня 1771 р. ця система поширювалася на всі німецькі спадкові землі, крім Тироля. Країна поділялася на 37 округів. Їх очолювали штаб-офіцери. В кожному окрузі проводився перепис, в якому зазначалися всі жителі чоловічої статі й кількість наявної худоби. З метою уникнення плутанини будинки позначалися номерами, що закріплювалися за ними назавжди [4, 112–113].

Радянські історики (Я.Зутіс, О.Вайнштейн, М.Павленко) вважали, що реформа армії мала класовий характер, тому оцінювали її негативно. Свою точку зору вони аргументували тим, що рекрути набиралися з найбідніших громадян. Дворяни, інтелігенція, духовенство, а також купці не відносилися до даної категорії. Від військової повинності звільнявся й багатий селянин, якому надавалося право знайти собі на заміну іншу людину. Кількість офіцерів зростає. Серед них більшість становили дворяни [1, 440].

На нашу думку, військова реформа мала позитивне значення. До 1780-х рр. XVIII ст. чисельність армії становила 278 тис. чоловік. Чиновники спадкових провінцій за новими законами були зобов’язані сплачувати кожного року по 14 млн. гульденів на військові витрати, що на п’ять мільйонів більше, ніж під час правління Карла VI. Для підготовки офіцерських кадрів у Відні відкрили Військову академію.

Імператриця запровадила нововведення в організації податкової системи. У Богемії, Моравії, альпійських провінціях дворяни позбавлялися податкових привілеїв і мали сплачувати внески до державного бюджету. В Угорщині зміни відбувалися повільно та зі значними труднощами.

Важливе значення мала адміністративна реформа, яка спрямовувалася на реорганізацію державного апарату та повинна була сприяти перетворенню габсбурзьких земель на єдину імперію. Марія Терезія намагалася зменшити роль дворян в управлінні країною, обмежити їх вплив сферою землеробства. Ми погоджуємося з думкою Н.Хеншелла, що королева заперечувала не проти існування станового представництва, а проти його зв’язків з придворними інтригами; адже міністри сприяли створенню опозиції в провінційних представництвах для того, щоб перешкодити реалізації планів їх противників [8, 210].

Зміни в адміністративній системі відбувалися як на центральному, так і на обласному рівнях. Керівництво зовнішньою політикою зосередилося в руках Державної канцелярії. В 1749 р. було створено Директорію з державних і фінансових справ. Вона мала політичні та економічні повноваження. Але в 1761 р. фінанси були передані під контроль трьом центральним установам – камер-колегії, “генеральній касі” і “розрахунковій палаті”. При цьому Директорію перейменували в “Придворну чесько-німецьку канцелярію”, яку мав очолювати головний канцлер.

Ще в 1760 р. для об’єднання всіх галузей управління Марія Терезія створила Державну раду. Вона складалася з 6 членів, які розглядали проекти імператорських указів, слідкували за їх виконанням, пропонували заходи, спрямовані на покращення умов життя населення. Адміністративними органами в провінціях спочатку були “представництва і камери”, але в 1763 р. вони замінювалися коронними губернаторствами. В повітах же владу уособлювали “окружні начальники”. До їхніх повноважень належали: нагляд за збиранням податків, громадянським порядком, спостереження за духовенством, захист селян від свавілля поміщиків [4, 111]. Така система управління забезпечувала єдність монархії.

Реформи відбувалися і в сфері судочинства. Марія Терезія оголосила судові функції прерогативою держави. Були розроблені нові Кримінальний і Цивільний кодекси. Прогресивним рішенням стала відміна катувань, яка законодавчо закріплювалася в 1776 р. Смертна кара могла застосовуватися тільки зі згоди імператорської влади. Почали розрізняти два види покарань: одні з метою “відплати і залякування”, а інші були спрямовані на “виправлення і виховання”. Але негативним ми вважаємо те, що в Кримінальному кодексі продовжували залишатися середньовічні параграфи про чаклунство. Це заважало встановленню об’єктивного судочинства.

Крім того, королева змінила церковні порядки. Вона зменшила кількість монастирів, особливо в Ломбардії та Угорщині. Для того, щоб стати монахом, необхідно було мати свідоцтво про вивчення канонічного права. Заборонялося без дозволу світської влади продавати церковну власність. Марія Терезія провела часткову секуляризацію земель монастирів, вигнала єзуїтів із Габсбурзької монархії. Була зменшена кількість церковних свят. Але ні духовенство, ні населення монархії в цілому не задовольняла ця реформа. Наприклад, владі доводилося вимагати, щоб в ті дні, коли раніше відпочивали, люди продовжували будувати будинки, а продавці відкривати лавки [6, 259]. Під час правління Марії Терезії заохочувалася віротерпимість, скасовувалися закони про переслідування протестантів.

На нашу думку, церковна реформа мала поверховий характер, адже влада не прагнула зменшувати вплив духовенства на населення імперії. Церква була могутнім союзником, втрачати якого королева не хотіла.

Ми вважаємо, що однією із найпрогресивніших реформ Марії Терезії виявилася освітня. Королева доцільно міркувала, що новий час і модернізація держави вимагають значної кількості кваліфікованих спеціалістів. Марія Терезія виділяла кошти із державної казни на потреби школи, організовувала підготовку вчителів, складання навчальних програм. Відкривалася велика кількість безкоштовних і загальнодоступних народних шкіл

У 1760 р. з'явилася ще одна центральна державна установа – Придворна комісія освіти й книжної цензури. Під її керівництвом у сільській місцевості відкривалися однокласні школи для народу, де учнів навчали писати, читати, рахувати. Вони називалися “тривіальними”. У містах створювалися трьохкласні “головні школи”. До їх навчальних планів входили такі предмети, як німецька мова, історія, географія і малювання. В столицях різних земель імперії організовувалися “нормальні школи” для підготовки вчителів.

Значно зменшувався вплив католицької церкви на освіту. У резолюції від 28 жовтня 1770 р. Марія Терезія зазначала: “Школа є і залишиться назавжди державною справою” [4, 122]. В 1774 р. Іоганн Ігнац фон Фельбігер розробив шкільний регламент, який згодом набув сили закону. Він передбачав обов'язкове навчання всіх дітей від 6 до 12 років.

З 1775 р. сферу організації вищої освіти регулював “Проект створення гімназій у королівських та імператорських спадкових землях”. Головна увага у вищих навчальних закладах зверталася на вивчення таких предметів, як латинська мова, фізика, геометрія, історія, риторика, поетика. Марія Терезія обмежила самоуправління університетів. Професор перетворився на звичайного чиновника. Він мав читати свій курс, суворо дотримуючись книжного тексту.

На нашу думку, проводячи освітню реформу, Марія Терезія прагнула забезпечити підготовку здібних чиновників, учителів, лікарів, що працювали б в інтересах монархії та забезпечували її подальший розвиток, прогрес. Але, з іншого боку, імператриця використовувала освіту, як вигідний інструмент для того, щоб здійснювати політику онімечення. З цією метою Марія Терезія затвердила декілька указів. Наприклад, в усіх слов'янських провінціях вводилося обов'язкове вивчення німецької мови. Під час влаштування на військові або громадянські посади перевага надавалася німцям.

Оскільки в габсбурзьких землях промисловість була слаборозвиненою, основним платником податків у період правління Марії Терезії залишалися селяни. Королева це розуміла та взяла під свій контроль відносини між поміщиком і кріпаком. Вона прагнула змінити на краще правове становище селян, забезпечити їх землю, зменшити кількість повинностей. Марія Терезія підтвердила це вчинками. Вона активно здійснювала селянську реформу. Адже королева зрозуміла, що, покращивши становище селянства, можна досягти фінансового благополуччя монархії. Марія Терезія говорила, що даний “стан, як найбільш багаточисельний, складає головну опору і силу держави, тому його необхідно поставити міцно на ноги, щоб він міг прогодувати свої сім'ї і сплачувати податки у військовий та мирний періоди” [10, 146].

Указ від 1751 р. забороняв поміщикам відбирати у селян наділи та приєднувати їх до панських земель. Крім того, проводилася система заходів для перетворення чиншовиків у власників. 25 січня 1770 р. був виданий указ, за яким поміщики мали дозволити селянам здійснювати викуп своїх наділів. Встановлювалася договірна ціна на землю. Проте, за підрахунками П.П.Митрофанова, незначна кількість селян скористалася даним правом [4, 118]. Наприклад, у Силезії за 5 років було викуплено всього 239 земельних ділянок, у Моравії за 1770 р. – 433.

Марія Терезія була переконана, що найвигіднішим способом ведення господарства є поділ великих латифундій на дрібні наділи, які мали отримати у власність селяни, заплативши грошовий чинш. Поміщики з цим не погодилися, тому королева запровадила нову систему лише у власних доменах. Але навіть за таких несприятливих обставин ідея Марії Терезії позитивно вплинула на розвиток економіки.

Імператриця виступала проти кріпацтва. Вона ліквідувала його у своїх доменах. На жаль, повністю скасувати кріпосне право Марія Терезія не могла, оскільки вважала, що це буде

несправедливо по відношенню до поміщиків. Але вона намагалася відносини між дворянами-землевласниками й селянами поставити під державний контроль та обмежити експлуатацію кріпаків.

Помітно, що практично на всіх землях Габсбурзької монархії селянські бунти підштовхнули Марію Терезію до обмеження поміщицького свавілля. В Силезії новий “Урбарій” був виданий 6 липня 1771 р., у Чехії та Моравії – 13 серпня 1775 р. Цей закон визначав величину селянського наділу, який залежно від місцевості та якості землі надавався в розмірі від 16 до 40 гольдів (1 гольд – 0,46 га). Обсяг натуральних повинностей кріпака регламентувався. Робочий день мав тривати 10 годин. Але, як і раніше, селяни були зобов’язані працювати “настільки старанно, наскільки дозволяли їм сили”, ходити на панщину зі своїм найкращим інвентарем [5, 543].

На думку Л.Несух, завдяки “Урбарію” вдалося різко збільшити податкові надходження у державну казну, зменшити соціальну напругу. За допомогою цього закону Марія Терезія намагалася подолати спротив феодалів та посилити централізовану владу. Позитивом урбаріальної реформи було те, що вона скорочувала тривалість панщини, зменшувала грошові виплати на користь поміщиків, юридично закріплювала земельні наділи за селянами, що покращувало їх правове становище [7, 13]. Однак “Урбарій” сприяв розшаруванню селянства на багатих і бідних, часто поміщики недотримувалися цього закону.

На кожній із земель Габсбурзької монархії селянська реформа мала свої особливості. Наприклад, у Галичині з 3 червня 1775 р. почав діяти указ, за яким суворо заборонялося примушувати селян купувати поміщицьку продукцію, насамперед це стосувалося горілки. Крім того, скасовувалися грошові штрафи, у святкові дні селянам дозволялося не йти на панщину.

В Угорщині реформа мала більш радикальний характер. У 1766 р. поступово у всіх комітатах були введені урбарії. Якщо селянин виконає всі свої зобов’язання, виплатить державні та поміщицькі борги, то він отримує часткову особисту свободу. Каральна влада сеньйоріального суду обмежувалася. Тепер найсуворішим його вироком вважався арешт на три дні. Селянин отримував наділ, розмір якого залежав від родючості землі, віддаленості від ринкових шляхів. Як зазначає П.П.Митрофанов, господарство складалося із 0,5 десятини присадибної ділянки і 6–19 десятин орних земель. Цей наділ дозволялося розділяти на 2, 4, 8 дворів [5, 547]. Селянин не мав права продавати чи дарувати свою земельну ділянку без дозволу поміщика.

Відповідно до нового “Урбарію” за користування наділом і сервітутами селяни в Угорщині повинні були відпрацювати в середньому 52 (з власною худобою) або 104 дні панщини на рік. Крім того, вони мали сплатити оброк, який становив по одному гульдену “подимного” з кожного двору, дві куриці, два півні, 12 яєць, $\frac{1}{9}$ урожаю зерна. Таким чином, ми погоджуємося з думкою П.П.Митрофанова, що під час правління Марії Терезії угорський селянин був вільним громадянином, який чітко знав свої обов’язки та платив порівняно недорогого [5, 548].

Для того, щоб врегулювати відносини між кріпаками та дворянами-землевласниками, у 1774 р. були створені “урбаріальні комісії”. На більшості земель Габсбурзької монархії, насамперед у Чехії, Моравії, поміщики могли судити селян. Марія Терезія ж передала це право управлінням. Нові закони повністю забороняли такі середньовічні звичаї, за якими кріпаки перед шлюбом мали запитувати дозволу дворянина-землевласника чи повинні були віддавати частину зароблених коштів поміщику. Імператриця суворо стежила за дотриманням правосуддя і обмеженням свавілля дворянства.

Історики по-різному оцінюють значення реформ Марії Терезії.

На думку М.Карєєва, королева не прагнула до здійснення будь-яких нововведень, але вона розуміла, що за “старими принципами” внутрішні справи в її володіннях іти більше не могли. У реформаторській діяльності Марії Терезії зустрічаються риси просвітницького абсолютизму, хоча сама вона ні в якому разі не може вважатися представницею чи прибічницею нових ідей [3, 336].

О.Бадак, М.Войнич, М.Волчок вважають, що просвітницький абсолютизм у Священній Римській імперії проводився в інтересах пануючого класу – дворян, тому реформи мали “косметичний” характер. Влада прагнула ліквідувати лише найбільш очевидні протиріччя феодальної системи для того, щоб остання могла продовжити своє існування [2, 162].

Більшість зарубіжних істориків, навпаки, високо оцінюють діяльність Марії Терезії, зазначаючи, що вона здійснила почесну місію, розробила необхідні для Габсбурзької монархії реформи.

На нашу думку, реформи королеви стали початком переходу суспільства на якісно новий рівень розвитку. Вони були спрямовані на вирішення таких завдань: забезпечення безпеки спадкових володінь Габсбургів; збільшення авторитету Австрії в Європі; повернення Силезії; підтримання єдності імперії; створення міцного соціально-економічного фундаменту політичної могутності держави.

Отже, найважливішими серед реформ Марії Терезії були військова, фінансова, адміністративна, селянська, судова, церковна та освітня. Хоча вони мали суперечливий

характер, але були прогресивним явищем на той час, ознаменували початок зміни порядків, які склалися в імперії протягом багатьох століть, стали поштовхом до модернізації монархії Габсбургів.

Література

1. Всемирная история: В 10 т. – Т. V / Под ред. Я.Я.Зутиса, О.Л.Вайнштейна, Н.И.Павленко и др. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – 762 с.
2. Всемирная история: В 24 т. – Т. 15. Эпоха Просвещения / Под ред. А.Н.Бадак, И.Е.Войнич, Н.М.Волчек и др. – Минск: Харвест, 2003. – 512 с.
3. Кареев Н. История Западной Европы в Новое время / Н.Кареев. – Т. III. История XVIII века – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1904. – 646 с.
4. Митрофанов П.П. История Австрии с древнейших времен до 1792 г. / П.П.Митрофанов. – М., 2003. – 452 с.
5. Митрофанов П.П. Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги (1780–1790) / П.П.Митрофанов. – СПб., 1907. – 784 с.
6. Мишельс А. Секретная история австрийского правительства / А.Мишельс. – СПб.: Типография Д.И.Калиновского, 1861. – 422 с.
7. Несух Л.М. Урбаріальна реформа Марії Терезії в північно-східних слов'янських землях Угорського королівства: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Л.М.Несух. – К., 2011. – 19 с.
8. Хеншелл Н. Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западно-европейской монархии раннего Нового времени / Н.Хеншелл. – СПб.: Алетейя, 2003. – 272 с.
9. Цольнер Е. Історія Австрії / Е.Цольнер. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
10. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Я.Шимов. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 608 с.

УДК 930.2:394

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ “ПОВСЯКДЕННЯ” У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ІСТОРИКІВ

Кириченко Т. О., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Потапенко М. В.**, кафедра історії України та політології

Історія повсякдення – відносно молодий напрям історіописання, що сформувався в II половині ХХ ст. в процесі становлення так званої нової історичної науки. В рамках цього напрямку ведуться дослідження умов життя, праці, відпочинку й побуту, а також факторів формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання переважної більшості населення (“пересічних людей”, “позбавлених голосу”) тієї чи іншої країни в конкретний історичний період. Це історія тих, без кого не могло б бути історії, але хто для дослідників залишився в історії переважно “безіменним” і “мовчазним”.

Вивчення історії повсякденності неможливе без знання умов тогочасного життя, бо хоч буденність і протистоїть офіційній історії та політиці, вона не є позаісторичною. Адже кожна людина (пересічний громадянин чи політичний діяч) “відбивається” у щоденній практиці, в ній вона виявляє свою сутність, в ній вона соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, намірами, талантами [8, 8]. У такий спосіб в повсякденному житті відбувається зародження, розвиток і адаптація політичних ідей і програм, планів і проектів, задумів і мрій. З огляду на це, повсякденність – дійсно “смісловий універсам” (за **А. Шюцом**), крізь який можна зрозуміти людину минулого. Зацікавленість реаліями щоденного життя суспільства зумовлена тим, що повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. На тлі повсякденності відбуваються політичні події, розгортаються особисті долі людей, реалізуються суспільні проекти. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як “природна”, “самоочевидна умова людської діяльності” [5, 318].

З останньої третини ХХ ст. повсякденність набула статусу об'єкту вивчення в різних науках: історії, соціології, філософії, культурології. Втім на сьогодні не існує єдиної концепції повсякденності. Це складно зробити, оскільки щоденність важко піддається аналізу. Вона не має спеціальних (лише їй притаманних) суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-філософських інститутів та критеріїв, що могли б бути виокремлені при її дослідженні. Вона постає як потік конкретних фактів, є перетином різних діяльностей і практик окремої людини і суспільства в цілому.

Однією з проблем у науковому полі вивчення повсякденності є сама дефініція поняття. Повсякденність – це життя в цілому, усі життєві реалії, це буденне, природне середовище; актуальне “тепер” і “тут” буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів.

Людина, з розмаїттям її потреб та інтересів, є вихідним пунктом осмислення історії та культури повсякденності [3, 17–18]. На сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Її предметність видається самозрозумілою, тому більшість авторів, котрі пишуть про повсякдення, не пояснюють свого об'єкту дослідження. Вони ототожнюють її зі звичайним щоденною екзистенцією, способом життя, з тим, що роблять зазвичай люди, з побутом, з приватним життям, непублічною сферою буття тощо, тобто йдеться про різні сторони “життєвого світу” людини.

Свого часу **Ю.Лотман** зауважив, що повсякденне побутове довкілля подібне до повітря: людина помічає його тільки тоді, коли воно псується або його бракує. За його визначенням, повсякденність – це “звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка” [7, 10].

Відома сучасна російська дослідниця приватного і повсякденного життя **Н.Пушкарьова** визначає повсякденність як реальність, що інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісний життєвий світ, який для кожного історичного періоду індивідуальний і ніколи не повториться [9, 14].

На думку **М.Жулєвої**, повсякденність охоплює все те, з чого складається життя людини: її становище, потреби та можливості їх задоволення. До повсякдення вона зараховує також взаємовідносини, вчинки, ідеали, звичаї і традиції, ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, форми комунікації. Поняття і явище повсякденності стосується також “ментальних стереотипів”: думок, переживань, ідеалів, норм, звичок тощо [4, 5].

Головним призначенням повсякденності, на думку вітчизняного культуролога **Я.Куденко**, є турбота про збереження органічного тіла людини і створення йому фізичного і психологічного комфорту, що визначає утилітарно-прагматичний характер даного феномена. Тому повсякденність ним визначається як сфера діяльності, що визначається основним смислом і спрямованістю на “проживання життя”. Таке формулювання дає підстави говорити про повторюваність деяких елементів повсякденних практик в історії [6, 161].

Російська дослідниця **В.Антипіна** теж розглядає повсякденність як “комплекс прагматичних зусиль індивіда, спрямованих на задоволення біологічних, соціальних і духовних потреб та зміну зовнішніх умов існування людини” [1, 8]. Втім цілком очевидно, що неправильно зводити світ повсякденності суто до однозначної спрямованості лише на певну практичну мету. Повсякденність у певному позитивному або негативному плані виходить за межі вузько буденної практики, більше того – насичена багатьма дрібними непотрібними моментами. Саме у повсякденності відбувається синтез “мислительних” і “матеріальних” структур.

Таким чином на сьогодні у вивченні поняття “повсякденність” сформувалися два підходи. Прибічники першого підходу зосереджують увагу на її “елементах повторюваності”. Вони вважають, що саме через повторюваність і відбувається “підпорядкування людей авторитетові” та стабілізація соціальних структур. Прихильники другої теорії навпаки у своїх дослідженнях орієнтуються на виявлення в ній змінного й суперечливого аби через реконструкцію елементів “повсякденності” виявити у який спосіб учасники історичного процесу ставали чи могли стати об'єктами історії, а як – її суб'єктами.

Література

1. Антипина В.А. Повседневная жизнь советских писателей. 1930-1950-е гг. – Москва, 2005.
2. Горобець В.М. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во “Наукова думка”, 2005.
3. Георгиева Т.С. Культура повседневности: В 3-х кн. – Кн. 1. – Москва, 2005.
4. Жулева М.С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929–1941 гг.: Автореф. дис. канд. ист. н. – Курган, 2004.
5. Козлова Н.Н. Повседневность // Современная западная философия: Словарь. – М., 1998.
6. Куденко Я.Н. Повседневность как реалия культурной действительности: Дис. канд. философ. н. – Х., 1998.
7. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства XVIII – начала XIX века. – СПб., 1994.
8. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу(1921–1928 рр.): Колективна монографія/ ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010.
9. Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения повседневности// Этнографическое обозрение. – 2004. – № 1.

МАХНОВСЬКИЙ РУХ: ІСТОРИОГРАФІЯ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Лугинець Ю. М., студент V курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. Іванцова Н. І., кафедра історії України і політології

В історії наймасовішого, найтривалішого, а відтак найпотужнішого повстанського руху в Україні часів громадянської війни, відтворення якої активізувалося в останнє десятиріччя, особливе місце займають проблеми періодизації та історичного значення. Висвітлення цих питань дослідниками сприятиме формуванню цілісної й об'єктивної картини боротьби українського народу за своє національне й соціальне визволення.

Повстанський рух на чолі з Н.І.Махном вирізнявся своєю глибиною і суперечливістю: упродовж усіх трьох років громадянської війни він пережив часи піднесення і спаду, динамічного змістовного збагачення і звуження сфери соціального впливу. Все це спонукало дослідників диференціювати його на етапи та визначити його історичне значення.

Метою статті є проаналізувати сучасну історичну літературу щодо проблем періодизації селянського руху під керівництвом Н.І.Махна, рівень дослідження ходу повстання на різних його етапах, співставити характер тлумачення науковцями історичного значення руху.

На початку 90-х років дослідження історії махновського руху відбувалося під знаком серйозних змін у суспільному розвитку країни, які призвели до розпаду СРСР та ліквідації політичної та ідеологічної монополії Комуністичної партії.

Після набуття Україною незалежності історія махновського руху в першу чергу зацікавила українських істориків, які, спираючись на попередній досвід, прагнули створити вже нову історіографію цієї теми, оцінюючи той чи інший аспект не з класових, а загальнодемократичних та гуманістичних позицій. Показовою в цьому відношенні стала стаття В.Ф.Верстюка "Махновщина: штрихи к истории движения", яка вийшла в 1991 році як вступна частина до першої в пострадянській Україні публікації спогадів, матеріалів, документів з історії махновського руху. Думка дослідника про те, що махновський рух, і в цьому його історичне значення, був не чим іншим як спробою селянства визначити свій власний шлях в революції, заявити про себе як про силу, що прагне вільного демократичного розвитку на основі економічної самостійності селянського господарства [4, 30], стала підвалиною для формування зовсім нового підходу до оцінки значення повстанського руху селян. Він розглядався вже як цілком самодостатнє і самостійне явище в історії революції та громадянської війни в Україні. З висновками В.Ф.Верстюка погоджується московський історик С.С.Волк. Він наполягав на тому, що за складних умов тотального громадянського протистояння селяни під керівництвом Н.І.Махна зайняли абсолютно незалежну позицію, відстоюючи суто селянські інтереси. Відтак махновський рух, нерідко демонструючи рішучі й для багатьох несподівані повороти в своїй історії, насправді був спробою знайти власний, селянський курс у буревії громадянської війни в Україні [4, 9-10].

Продовження конструктивного творчого пошуку знаходимо у двотомному курсі лекцій "Історія України" (Київ, 1992 р.). Зокрема в розділі, присвяченому завершенню громадянської війни, Г.І.Сургай зупиняється на етапі боротьби з Денікіним. Історичне значення махновського руху автор вбачав у тому, що, "послідовно обстоюючи інтереси селян", Н.І. Махно став організатором широкомасштабного повстання демократичних сил, які намагалися розбудувати своє життя на засадах самоврядування [13, 175-176].

Г.І.Сургай розкриває трагічність для махновців етапу боротьби з Врангелем. Він зазначає, зокрема, що кримська група армії на чолі з Каретниковим (10 тис. бійців) виявили себе справжніми героями. Однак після штурму Перекопу махновцям, котрі залишилися в живих, судилася лиха доля: за наказом Троцького та Фрунзе їх розстріляли (і серед них - Каретникова) як "ворогів Радянської республіки і революції"; із 1500 кавалеристів пощастило врятуватися лише 250.

На хвилі нових підходів до оцінки історичного значення махновського руху деякі дослідники звернулися до питання ймовірного зв'язку між повстанською епопеєю махновців та традиціями козацької вольності, які здавна плекалися в регіоні південної України. Так, О.Лазурін, П.Кириленко, А.Григорян стверджували, що махновщина не тільки просторово, а й духовно-генетично наслідувала Запорозьку Січ [9, 8]. Крім того, в 90-х рр. навіть у загальних працях з історії української революції 1917-1921 рр. повстанський рух під проводом Н.І.Махна став розглядатися як вагомий чинник перебігу подій у цілих регіонах України. На цьому, зокрема, наголошував В.Ф.Солдатенко, хоча суто державницький підхід автора до оцінки подій доби національно-визвольних змагань в Україні не дозволив йому приділити належної уваги особливостям селянського руху під проводом Н.І.Махна [12, 541].

Виразною рисою сучасної історіографії повстанського руху стала особлива увага авторів до тих аспектів його розвитку, які тривалий час замовчувались або фальсифікувались. Напевно, найбільші здобутки на ниві розкриття розмаїтої канви подій махновської епопеї на півдні України мають українські дослідники В.М.Волковинський та В.Ф.Верстюк. Ці автори фундаментальних досліджень з історії махновського руху приділяли належну увагу періоду його зародження і поступового розгортання в ході протистояння різним військово-політичним силам в Україні.

Розкрито, наприклад, особливості етапу створення революційної повстанської армії України (махновців). Детально висвітлено зміст Старобільської угоди 2 жовтня 1920 року між махновцями та радянською владою [5, 24], спрямованої проти барона Врангеля, оприлюднено нові факти щодо ролі повстанців у розгромі врангелівських військ. В.Ф.Верстюк, зокрема, наголосив, що в ході боїв за Крим махновці завдали нищівного удару кінноті Барбовича, хоча раніше перемогу над цими білогвардійськими частинами приписували 2 кінній армії. Новим є оприлюднений автором факт, згідно з яким в боях за взяття Кримського півострова загинуло майже 6 тисяч махновців [3, 336].

Ще в 1991 році В.Ф.Верстюк запропонував ґрунтовну періодизацію махновського руху, виділивши дев'ять етапів його розвитку. Критерієм такої градації селянської війни під проводом Н.І.Махна стала насамперед спрямованість дій махновських формувань у контексті почергової зміни в Україні влади та основних військово-політичних сил, які її репрезентували [3, 10-30].

Цікавою особливістю періодизації В.Ф.Верстюка було те, що дослідник виділив етап боротьби окремих груп махновців проти радянської влади вже після втечі Н.І.Махна за кордон, тобто після серпня 1921 року. Цей останній дев'ятий етап історії махновського руху тривав, на думку В.Ф.Верстюка, до кінця 1921 року [3, 30].

Окремої уваги заслуговує дослідження О.В.Тимощука "Анархо-комуністичні формування Н.Махна" (1995) і, зокрема, його ідея що 1917 рік є початком махновського руху. Обґрунтовуючи цю сміливу версію, яка не мала аналогів ані в радянській, ані в західній історіографії, автор зазначав, що саме в той час було створено анархо-комуністичний загін "Чорної гвардії" під проводом Н.І.Махна. Чорногвардійці, підкреслив О.В.Тимощук, одразу вдалися до активних дій. Вони усунули місцеву міліцію та представника олександрівського повітового комісара і в жовтні 1917 року захопили владу, що дозволило розпочати революційні перетворення в Гуляйпільській волості. Крім того, наприкінці 1917 – на початку 1918 року "Чорна гвардія" Н.Махна вже разом з більшовиками Катеринославщини вела боротьбу проти Центральної ради, збройними засобами утверджувала у своїй волості радянську владу [14, 11., 17].

Варто зауважити, що запропоноване розширення хронологічних рамок махновського руху виглядає справді спокусливо з урахуванням того, що його початок збігатиметься в цьому випадку з першою хвилею революційних перетворень в українському селі 1917 року, а є недостатньо обґрунтованим. Навіть один із перших дослідників руху П.Аршинов, який був схильний ідеалізувати махновський рух, зазначав, що в 1917 році дії Н.Махна та його прибічників хоч і мали позитивний відгук в народі, все ж на тлі революційних процесів ще нічим особливим не відрізнялися. У зв'язку з цим тільки в епоху повстанської боротьби з німецько-австрійською окупаційною армією можна було говорити про зародження махновського руху, який став відігравати об'єднуючу роль селянського повстанського руху на півдні України [1, 28, 31,33].

Узагальнюючу картину розвитку махновського руху подав у своєму підручнику "Історія України" відомий історик, професор В.Ю.Король. Повстання під керівництвом Н.І.Махна було, на його думку, складовою селянської війни в Україні, яка, в свою чергу, поступово переростала в громадянську. Його хронологічні рамки охоплюють період з початку 1918 року до серпня 1921 року [2, 221, 226].

В.Ю.Король відзначає ключову роль махновців на завершальному етапі громадянської війни – в ході розгрому Врангеля. У вирішальний момент, пише автор, коли з Турецького валу 200 гармат і 400 кулеметів білих били по наступаючих, у Сиваш увійшли понад 3 тис. махновців. А після виходу в тил військ 15-ї, 52-ї стрілецьких дивізій та групи ради революційних повстанців України (махновців), доля Криму була вирішена [8, 136].

У другому виданні свого підручника (1999 р.) В. Король підтверджує високу оцінку повстанського руху. Авторитет і популярність його учасників серед населення (а повстанці контролювали територію, на якій проживало близько 1,7 млн осіб) були настільки високими, що виступити проти них означало втратити майже все [8, 220].

Подібним чином характеризуючи значення і ролях селянської війни, авторський колектив підручника "История Украины" (Донецьк) дає обриси махновського руху в посткримський період, який тривав зимою 1920 – влітку 1921 року. Протидіючи Радянській владі, повстанці здійснили тоді рейд від Дону до Дністра. Загальне число повстанців в Україні скоротилося зі 100 до 40 тис. чоловік [7, 244, 258, 259].

Закономірно, що в роботі "Історія української державності" (1999 р.) В.П.Шевчук і М.Г.Тараненко розділяють селянський рух на етапи в залежності від ставлення повстанців до Української держави. Хоч національні мотиви й не були домінуючими в повстанських програмах, уряди, які керувалися ними, користувалися різним рівнем довіри наймасовішої соціальної верстви України.

Видання київських вчених "Новітня історія України" – підтверджує основні висновки дослідників 90-х років. Серед них, по-перше: саме Директорія своєю неспроможною внутрішньою політикою "створила в Україні могутній селянсько-постанський рух"; по-друге, це був час найвищого піднесення так званої "махновщини"; махновцям належить визначна роль у боротьбі з Денікіним (1919 р.) та в розгромі військ Врангеля (2 жовтня - 26 листопада 1926 р.) [11, 217, 218, 226].

Дослідницька робота по вивченню історії махновського руху, його періодизації та історичного значення триває. Так, розкриваючи історичне значення селянського повстанського руху на Правобережній Україні у 1919 р., Нестеров О.В. (2001 р.) порівнює його з селянським рухом під керівництвом Н.І.Махна. Автор доводить, що в основі ідеології селянського руху як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні "переважали соціальні чинники, а національні відігравали другорядну роль" [10, 12]. Підкреслюючи історичне значення руху, Нестеров О.В. вказує, що це була "широкомасштабна боротьба, в якій активну участь брали всі прошарки українського селянства" [10, 16-17].

Цікавою особливістю у дослідженні запорізького вченого Чопа В.М. (2002 р.) є виділення періоду існування Гуляйпільської республіки (1917-1920 рр.). Автор досліджує суспільний устрій махновського руху, висвітлює його внутрішню політику, виконання власної політичної програми. Але висновок Чопа, що махновський рух мав шанс на можливість здобути українському народу волю, державність та демократичний лад, виглядає недостатньо обґрунтовано [15, 15].

Новими, цікавими ідеями була наповнена і зарубіжна історіографія. Економічні передумови селянсько-повстанських рухів взагалі і махновського зокрема були ґрунтовно розкриті італійським ученим Андреа Граціані. У своїй праці "Більшовики і селяни в Україні 1918-1919 рр." (1997) автор досліджує процес перерозподілу земель внаслідок формування нових буржуазних відносин в українському селі [6, 28-30, 63, 137]. Італійський історик зупиняється на соціально-психологічних аспектах махновського руху, що дає можливість найповніше розкрити значення повстанського руху під проводом Н.І.Махна.

В історичній літературі періоду української незалежності основними критеріями періодизації руху визнавалися: еволюція соціальної бази повстання; ставлення повстанців до ідеології й практики українського державотворення; орієнтація лідерів руху на інші політичні сили, що виникали або постійно діяли в Україні. Найбільш розробленим є варіант періодизації, побудований на основі останнього критерію, згідно з яким повстанці трічі уклали союз із більшовиками, одного разу з Петлюрою, а в інших ситуаціях орієнтувалися на власні сили.

Встановлено також, що найменш дослідженими є початковий та завершальний (після розгрому військ Врангеля) етапи повстанського руху. При цьому саме вони є ключовими в плані поглибленого осмислення мотивів, соціальної бази та характеру селянської боротьби.

Недостатній рівень вивчення соціальної бази й національної спрямованості руху залишає широкий простір для глибшої диференціації його на відповідні етапи. На сьогодні є очевидним, що угода про спільні дії між повстанською армією та військами Директорії, які виявилися швидкоплинними, є занадто однобічною, а тому недостатньою підставою для висновку про відгородження "махновців" від національної справи і тим більше – від національної ідеї.

В органічному зв'язку з цими проблемами стоїть і наступна - з'ясування історичного значення селянської війни на чолі з Н.І.Махном. Можна визначити протистояння тут двох протилежних позицій: оцінки "махновщини" як деструктивного антинародного за своєю спрямованістю руху, інспірованого куркульством, і демократичного (по суті, а не за гаслами) широкого народного руху, який виявив здатність дестабілізувати всі політичні сили в Україні часів громадянської війни у зв'язку з їхньою неспроможністю збагнути й задовольнити інтереси пролетарських, напівпролетарських та середняцьких елементів міста і села.

Не викликає сумнівів, що повстання на чолі з Н.І. Махном перейшло в одну з найбільших, з точки зору масовості, географії дій, глибини перетворень, впливу на суспільно-політичний устрій і довготривалості селянських воєн в європейській історії. Розгляд її саме в європейському контексті видається перспективним історіософським напрямом.

Література

1. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921) // Аршинов П. История махновского движения (1918-1921); Махно Н. Воспоминания; Дневник Г.А. Кузьменко. – М.: ТЕРРА; "Книжная лавка РТР", 1996. – С. 479 с.

2. Белий Д. Гражданская война и установление Советской власти на Украине. 1917-1921 гг. // Курс лекций по истории Украины. – Донецк, 1995. – 564 с.
3. Верстюк В.Ф. Махновщина: штрихи к истории движения // Нестор Иванович Махно (Воспоминания, материалы и документы). – К.: РИФ "Дзвін", 1991.- 230 с.
4. Волк С.С. Нестор Махно в дни войны и мира // МахноН.И. Воспоминания. /Под. ред. С.С. Волка. - М.: Республика, 1992. – 357 с.
5. Волковинський В.М. Батько Махно. – К.; "Гов. "Знання" Укр., 1992. – 541 с.
6. Грациани А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 гг. Очерк о большевиках, национал-социалистах и крестьянских движениях. – М.: "АИРО-XX", 1997г. – 762 с.
7. История Украины: Учебное пособие / Под общей ред. Р.Д. Ляха. – Донецк, 1999. – 497 с.
8. Король В.Ю. Історія України: навчальний посібник. – К.: Академія, 1995. – 236 с.
9. Лазутин А., Кириченко В., Григорян А. От издателей // Аршинов П. История махновского движения (1918-1921). – Запорожье. Дикое поле, 1995
10. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2001р
11. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев., В.П.Дрожим та ін. – К., 2000. – 836 с.
12. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. - К.: Либідь, 1999.-С. 541. – 976 с.
13. Сургай Г.1. Завершення громадянської війни. Втрата Україною незалежності // Історія України: Курс лекцій. У 2-х томах. Т. 2. – К., 1992. – 395 с.
14. Тимошук О.В. Анархо-комуністичні формування Н. Махна (вересень 1917 – серпень 1921 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 1995.
15. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917-1921рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 2002.

УДК 372.893

РЕГІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ “ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ”

Мазурик О.В., студент V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Желіба О. В.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Історія рідного краю – це відносно молодий навчальний предмет в українських школах. Активне його впровадження в шкільні навчальні плани розпочалося в останні п'ять років. В цей час загальноосвітня школа вступила у смугу переходу до реальної профілізації. А профілізація неможлива без створення відповідного навчально-методичного забезпечення. Одним із кроків на цьому шляху і є створення програми такого спецкурсу. Тому в більшості шкіл історичного профілю Історія рідного краю постає як додатковий курс за рахунок варіативної частини навчального плану. Крім того не варто недооцінювати значний вплив так званого наукового фактору, що проявляється в активному розвитку мікроісторичних досліджень. У цьому плані впровадження самостійних краєзнавчих курсів дає можливість ретранслювати наукові доробки дослідників “малої історії” на рівень шкільного історичного краєзнавства.

Практика вивчення Історії рідного краю поширилася практично всіма регіонами України. Зважаючи на строкатість історичних регіонів України, різну історичну спадщину, незначний досвід викладання, на сьогоднішній день відсутніми є загальні параметри його організації: змістовий, програмний та методичний компоненти. Розробкою програм курсу, його змістовим наповненням займаються переважно вчителі та методисти на місцевому рівні.

На сьогоднішній день найповніше курс Історія рідного краю розроблений дніпропетровськими методистами, які мають вже більш ніж десятирічний досвід його викладання. Дніпропетровськими фахівцями комплексно розроблена програма курсу “Історія рідного краю. Дніпропетровщина” з календарним плануванням та методичними рекомендаціями[3]. Разом з тим вже підготовлено комплекс навчальних підручників з курсу. У програму курсу закладено такі пріоритети:

- 1) вивчення історії рідного краю проводиться паралельно із курсом історії України та відповідно до програми з історії України за певний клас;
- 2) вивчення історії рідного краю відбувається згідно періодизації всесвітньої історії за кожний клас [3].

Таким чином, матеріал програми із історії рідного краю згруповано відповідно до віку учня (тобто по класах) так, як він зазвичай викладається в загальноосвітніх навчальних закладах.

Програма з курсу, яка нараховує 17 годин навчального часу є певною канвою для професійної творчості вчителів у питаннях розробки більш детальних тем (збільшуючи їх до 35/70 годин), враховуючи специфіку кожного регіону, його історію, історію подій, історичних постатей краю та його видатних особистостей.

У пояснювальній записці до програми зазначається, що вчитель повинен творчо підходити до пропонованого матеріалу програми та його розподілу, обов'язково враховуючи особливості історії свого регіону, особливості учнівського колективу, побажань батьків та громадськості. Він може об'єднати вивчення матеріалу кількох тем, запропонувати окремі питання для самостійного вивчення, вносити доповнення і зміни, спрямовані на збагачення змісту предмета

Однак не можна говорити, що дані напрацювання дніпропетровських фахівців стали стандартом для курсу Історія рідного краю в Дніпропетровській області. Більшість шкіл області, спираючись на вищезазначений доробок, розробляють власні програми, власне змістове наповнення курсу, адаптоване вже до певного локального рівня. Типовим прикладом є програма даного курсу розроблена вчителями с. Іванівки, для вивчення в місцевій загальноосвітній школі [11].

Курс "Історія рідного краю. Дніпропетровщина" розроблений для систематичного вивчення в 5-11 класах загальноосвітніх навчальних закладів Дніпропетровської області. Його вивченню відводиться 17 годин кожного навчального року, що складає приблизно 0.5 навчальних годин на тиждень. При побудові програми витримано принципи синхронності вивчення матеріалу з курсами Історії України та Всесвітньої історії, що сприяє інтеграції історичних курсів у єдиний логічно завершений процес вивчення історії, посилює значимість міжпредметних та міжкурсових зв'язків, має сприяти оптимізації сприйняття та розуміння учнями картини історичного минулого особливо з позиції співвіднесення мікро- та макроісторичних процесів [3].

На думку ж самих авторів, така узгодженість у викладанні всесвітньої, вітчизняної та "малої" історії викликана необхідністю формування цілісності історичних знань та уявлень учнівської молоді, дослідження причинно-наслідкових зв'язків, сприйняття історичних знань як світового так і вітчизняного історичного досвіду, який можна і потрібно використовувати у всіх сферах суспільного життя. Саме завдяки такому підходу змінюється мотивація навчання і характер шкільної історичної освіти.

Однак не зважаючи на всі позитиви напрацювань дніпропетровських методистів з прикладу програми "Історія рідного краю" Іванівської загальноосвітньої школи, з'ясуємо про існування кардинально відмінних принципів планування даного курсу. Вчителі цієї школи, опираючись на досвід "старших" колег, виробили власні його програмові параметри. Ними в значній мірі не дотримано принцип синхронності з курсами Історії України та Всесвітньої історії. У цьому плані їхній досвід є доволі актуальним, і багато в чому новаторським. Так як потрібно врахувати, що програма "Історія рідного краю. Дніпропетровщина" є загальною, в змісті курсу зосереджується увага на розкритті загальних тенденцій розвитку дніпропетровського регіону. Програма ж Іванівської школи спеціально адаптована до вивчення головних тенденцій розвитку вже відповідного населеного пункту. Через це цілком позитивним явищем є те, що методисти сільської школи практично випускають з уваги вивчення минулого свого краю в період до виникнення села. Так як багато в чому суперечливими є позиції вищезгаданої навчальної програми, за якої наприклад вивченню стародавньої історії регіону в 6 класі відводиться та ж сама кількість навчальних годин, що й вивченню історії краю в новітній період. Наприклад, вчителі, що викладають даний курс в Чернівецькій області, зазначають про те, що при викладанні стародавньої історії краю матеріал багато в чому дублюється зі змістом паралельного курсу Історії України, дуже часто без регіональних відмінностей. Натомість, вони зазначають, про часову обмеженість курсу в 9-11 класах, коли значно розширюється можливість використання джерел та наукових фактів із історії краю, розгляд як загальних особливостей розвитку регіону, так і конкретних їх виявів на прикладі історії населених пунктів [11].

Подібні суперечності в змісті краєзнавчого курсу спробували усунути луганські методисти. Особливостями програми "Історія рідного краю. Луганщина" є те, що даний курс пропонується вивчати починаючи з сьомого класу, з поступовим збільшенням навчальних годин у кожному наступному класі до 35 год. на рік. Також особлива увага ними відводиться на поєднання елементів географічного, екологічного та літературного краєзнавства, інтегруючи таким чином знання про рідний край у певну систему [2].

В подібному ракурсі історичне краєзнавство вивчається і в Оленівській загальноосвітній школі Дніпропетровської області. В шкільні навчальні плани "Історія рідного краю" також починає включатися з сьомого класу. При цьому зміст курсу в 7-8 класах можна назвати пропедевтичним, загальним. Починаючи з 9-го класу Історія рідного краю починає вивчатися синхронно з курсами

Історії України та Всесвітньої історії, так як саме цим періодом датується заснування села, з'являються перші системні відомості про його розвиток [5].

Згідно навчальної програми краєзнавчого курсу Оленівської школи, як і більшості подібних програм, можемо говорити про існування багаторівневого принципу його організації. Так при аналізі календарного планування Оленівської школи можна прослідкувати кілька логічних підструктур в організації навчального процесу з Історії рідного краю (відповідно до кожної теми): 1) розгляд загальної картини розвитку регіону; 2) вивчення найбільш значимих подій, тенденцій розвитку, що мали місце в регіоні; 3) зменшення об'єкту вивчення – характеристика історичного розвитку території району; 4) розгляд вже безпосередньо історії населеного пункту [5].

Відповідно до даної схеми в 7 класі вивчається своєрідний пропедевтичний курс Історії рідного краю. Об'єктом вивчення є село Оленівка від заснування й до сучасності. На розгляд виносяться найбільш загальні теми, як наприклад “Природно-географічні умови села”, “Архітектурна забудова села”, “Соціально-культурне життя краю” та ін. У 8 класі об'єкт вивчення рідного укрупнюється до масштабів району. Район як адміністративно-територіальна одиниця розділяється на ряд частин відповідно до географічного розташування населених пунктів, кожна з яких розглядається протягом одного уроку. В програмі також пропонується приділити увагу когорті втрачених та неперспективних сіл району. Крім того розглядається соціально-економічний та культурний розвиток краю.

Напротязі 9-го класу вивчаються загальні тенденції історичного розвитку краю в масштабах Дніпропетровщини. Хронологічні виміри курсу екстрапулюються на період з кінця XVIII ст., що відповідає часу заснування населеного пункту Оленівка, й до початку XX ст. Це означає, що Історія рідного краю в 9 класі вивчається синхронно з курсами Історії України та Всесвітньої історії. Саме на прикладі програми для 9 класу яскраво простежується багаторівневість побудови навчального процесу: 1) розгляд загальних тенденцій історичного розвитку Дніпропетровщини (12 год.); 2) розгляд історії району (1 год.); 3) історія с.Оленівка (1 год.) Непропорційність навчального часу виділеного на вивчення історії краю на різних рівнях пояснюється скупістю відомостей про розвиток села та району у відповідний період, а також важливістю детального висвітлення важливих подій у розвитку Дніпропетровщини того часу. Як приклад, значимість теми “Сумне катеринославське повстання” та ін.

Аналогічним способом побудована навчальна програма курсу й на 10-11 класи. В порівнянні з 9 класом збільшується питома вага вивчення історії населеного пункту. Особливо актуальними для детального розгляду є специфічні для Дніпропетровщини, які лише в загальних рисах згадуються в рамках курсу Історії України. Як приклад, тема “Нестор Махно та його селянська армія”. Крім того, як зазначає Лобанова С.В., “специфікою викладання історії в старших класах є перенесення акценту у навчальному процесі на самостійне засвоєння і вивчення учнями матеріалу з вітчизняної і всесвітньої історії під керівництвом і з допомогою вчителя”. Зважаючи на це закономірною є вимога щодо розроблення кожним учнем чи групою учнів річного науково-дослідного проекту з краєнавчої тематики [5].

В подібному ракурсі Історія рідного краю викладається і в деяких школах Запорізької та Івано-Франківської областей. Такий спосіб побудови навчального процесу дає змогу вибудувати краєзнавчий курс як до певної міри змістовно стандартизовану систему, логічно вмонтувати “історію власної вулиці в історію свого населеного пункту, історію ж свого населеного пункту в історію регіону”. При цьому, використавши можливість застосування міжпредметних зв'язків – історію регіону відобразити в контексті розвитку держави, а історію держави – в контексті світової історії.

Однак, аналізуючи програми такого роду, можна спрогнозувати й деякі недоречності у їх практичному застосуванні. На наш погляд, вони ведуть до теоретизації матеріалу, що вивчається, його відокремленості від оточуючої школярів дійсності. Так для деталізації минулого власного населеного пункту, активної дослідницької діяльності учнів відчуватиметься брак навчального часу. На наш погляд, приблизно третина часу відводиться на вивчення тенденцій розвитку регіону, які частково дублюватимуть інформацію з паралельного курсу Історії України. Тобто, ми можемо запропонувати змінити пропорцію змісту курсу в бік збільшення годин на вивчення історії населеного пункту.

На противагу вище окресленим програмам, в школах Житомирщини активно практикується протилежний підхід до вивчення Історії рідного краю. Так, основним об'єктом вивчення у них стає історія певного населеного пункту, і лише за відсутності необхідного обсягу інформації про його минуле на певному етапі розвитку об'єкт розширюється, включаючи територію сусідніх населених пунктів чи то всього регіону. При такому способі організації курсу постає проблема інформаційного заповнення історичного періоду до виникнення населеного пункту, адже хронологічно зміст курсу відповідає курсу Історії України й викладається синхронно з ним в 5-11 класах [2].

Найповніше зміст курсів Історія рідного краю та особливості їх організації прослідковуються при аналізі існуючих навчальних підручників та посібників з даного курсу. Однак, на сьогоднішній день методичне забезпечення є основною проблемою шкільних краєзнавчих курсів у всіх без виключення регіонах України. Її специфікою, що утруднює вирішення проблеми, є неможливість уніфікації навчальних програм та навчально-методичних комплексів на всеукраїнському чи регіональному рівнях. Кожен населений пункт має свою унікальну історію, і тому її вивчення в школі не підлягає загальним програмам та підручникам, що існують, а потребує власного літописання. Але переважна більшість шкіл поки що не в змозі уніфікувати локальну історію в межах адаптованого для шкільної програми посібника. На думку фахівців, це пояснюється такими факторами: по-перше, це відносна “молодість” окремого шкільного краєзнавчого курсу, по-друге, проблеми матеріального характеру при виданні посібників (через, що вчителі часто обмежуються електронним варіантом краєзнавчого довідника) й по-третє, низька науково-методична кваліфікація та краєзнавча компетентність вчителів історії чи інших вчителів, що можуть викладати цей курс, подекуди низький рівень їх зацікавленості.

Але не зважаючи на вищезазначені ускладнення, на сьогодні ведеться активна робота зі створення належного методичного забезпечення Історії рідного краю на різних рівнях. Показовими прикладами цього є комплексні методичні доробки з даного курсу регіонального рівня, створені в Дніпропетровській, Запорізькій та Полтавській областях. Шкільні навчальні курси з історії цих регіонів забезпечені навчальними програмами, посібниками та ін.

Вдалий поступ шкільного краєзнавства Дніпропетровщини гідно підтримують та активно розвивають їх географічні сусіди Запоріжжя.

У 2005 році в Запорізькій області було прийнято рішення ввести до курсу шкільної програми предмет “Історія рідного краю”. За написання підручників для нього взявся відомий український історик, доктор наук, академік Ф.Г.Турченко. Сьогодні такі посібники видано для учнів з третього по одинадцятий клас, а історія Запорізького краю вивчається в усіх школах області [2].

Особливо широко автори висвітлюють такі періоди історії Запорізького краю як козацька доба, історія Запоріжжя в роки імперської модернізації кінця XIX – початку XX ст., зосереджуючи свою увагу на розвитку виробничої інфраструктури головного міста краю – Олександрівська (згодом Запоріжжя) та радянський період історії, особливо такі його складові як індустріалізація, колективізація, перебудовчі процеси. Крім більш широкого розгляду цих тем, у порівнянні з іншими, у змісті підручників, свідченням їх популярності є те, що в рекомендованому переліку тем науково-дослідних завдань з Історії рідного краю, наведеному в підручнику за 11 клас, близько 60 % конкретизують вищезазначені аспекти [2].

Слід зазначити про значні успіхи в науково-дослідній роботі. Наприклад, в рамках шкільного краєзнавчого курсу запорізькими учнями досліджено маловідомі сторінки з діяльності в Олександрівську міського пасажирського транспорту на початку XX ст. Крім цього заслуговує на увагу реалізація програми по дослідженню проблематики Голодомору 1932-33 рр., збір та систематизація спогадів очевидців.

Зважаючи на плідні результати краєзнавчих досліджень школярів, в найближчій перспективі запорізькі освітяни планують видання окремих збірників учнівських робіт з Історії рідного краю, збільшення числа наукових конференцій історико-краєзнавчого характеру за участю школярів.

Значно розширилися можливості з вивчення минулого Полтавщини із запровадженням курсу “Історія Полтавщини”, розробленого завдяки титанічній праці його автора – заслуженого вчителя України О.А.Білоуська.

Творча група вчителів історії Полтавського району, використавши кращий досвід з цього питання, розробила курс “Історія рідного краю. Полтавщина”. До складу навчального комплексу курсу належать навчальні посібники: підручник “Історія рідного краю (вступ до історії Полтавщини)”, “Зошит для учня з історії рідного краю” та методичний посібник для вчителя. У посібнику не представлено уроки узагальнення та тематичного оцінювання. Для проведення цих уроків автори радять скористатися відповідними завданнями підручника та зошита для учня, використати місцевий матеріал. Програмою також передбачені резервні години, які можна використати для проведення екскурсій, для більш детального вивчення окремих тем чи місцевого матеріалу, уроків-вистав, концертів, виставок, звітів, конкурсів [1].

Для належного вивчення історії Дніпропетровщини в школах регіону зусиллями Недосежіної Т.В., Братаніча Б.В., Романенка М.І. та інших фахівців також розроблено комплекс підручників “Історія рідного краю. Дніпропетровщина” для 5–11 класів. В них детально висвітлюються головні тенденції історичного розвитку регіону від появи першої людини й до початку XXI ст. [2]

Особливу увагу автори підручників звертають на розгляд деяких специфічних, характерних саме для Катеринославського краю подій, процесів. Як наприклад, Нестор Махно: анархія на Катеринославщині чи детальний розгляд головних промислових об'єктів регіону.

Підручники збагачені яскравим ілюстративним матеріалом. В кінці кожного параграфа розроблено завдання для самостійної роботи учнів, тести, кросворди, ребуси та ін.

Зважаючи на важливе значення в краєзнавчому курсі індивідуальної науково-дослідної роботи школярів, автори підручників з історії Дніпропетровщини особливу увагу звертають на роботу з джерелами. Тому після кожного тематичного блоку наводяться уривки джерел адаптовані до сприйняття учнями з запитаннями та завданнями до них. Крім того короткі уривки з джерел є обов'язковим атрибутом змісту багатьох параграфів. Найбільш активно використовуються спогади очевидців тих чи інших подій та уривки з офіційних документів.

Дані посібники слугують основним джерелом вивчення історії Дніпропетровщини в школах регіону. Однак в ряді шкіл велика увага звертається на вивчення локальної історії населених пунктів. В цьому аспекті актуальним стає досвід вчительки Лобанової С. В. Оленівської школи, яка використовує так званий багаторівневий спосіб викладання курсу. До практики його застосування звертається переважна більшість шкіл області, де впроваджується Історія рідного краю. Лобанова С. В., використовуючи дану програму, пропонує колегам створювати своєрідні методичні комплекси в придатак вищезазначених навчальних підручників "Історія рідного краю. Дніпропетровщина". Наведемо їх приклад з досвіду Оленівської школи: "Магдалинівщина: короткий нарис історії краю" (до вивчення історії рідного краю на рівні району), "Історія села Оленівки" (на рівні населеного пункту), для вивчення історії краю на рівні дніпропетровського регіону використовується комплекс вищезазначених підручників. Крім цього розроблено перелік актуальних тем науково-дослідницької діяльності школярів [5].

В деяких українських школах зусиллями місцевих фахівців-ентузіастів створюються та впроваджуються в навчальний процес посібники та підручники з історії населених пунктів, призначені для вивчення в рамках шкільного курсу Історія рідного краю. Одним з прикладів цього є видання в 2003 році своєрідного довідника з історії с.Саджавки, адаптованого для вивчення в школі.

Навчальний посібник "Саджавка: історія рідного села" побудований на основі синхронно-тематичного зв'язку з основним курсом історії України та спецкурсом для шкіл Прикарпаття "Історія рідного краю". Він адресований перш за все учням 7-11 класів Саджавської ЗОШ, які вивчають систематичний курс історії України [9].

Під час проведення краєзнавчих уроків з допомогою посібника "Саджавка: історія рідного села" можна організувати самостійну роботу учнів з текстами окремих першоджерел, історичних документів, свідчень очевидців, народною творчістю. Для цього виділено окремі рубрики в кінці кожного розділу – "Документи розповідають...", "Історична хрестоматія", Історія села у спогадах очевидців", "Пісні, легенди і перекази рідного краю" та ін.

З метою сприяння закріпленню нової інформації, самоперевірки та формування навичок пошуково-дослідницької роботи школярам пропонуються "Запитання і завдання для краєзнавчого пошуку", якими закінчується кожна тема посібника.

Матеріал навчального посібника тісно пов'язаний із змістом експозиції шкільного історико-краєзнавчого музею. Він містить ряд завдань, що передбачають самостійну роботу дітей в музеї для проведення міні-досліджень, поглибленого ознайомлення з побутовими та етнографічними особливостями рідного села, історією власного родоvodu, визначними людьми села.

Посібник "Саджавка: історія рідного села" зможуть використати у навчально-виховному процесі не лише вчителі історії, а й географії, правознавства, української мови і літератури, керівники краєзнавчих факультативів, гуртків і курсів за вибором, класні керівники та всі педагоги школи, яких цікавить краєзнавча робота.

Щодо пропорції у висвітленні різних хронологічних етапів у змісті посібника, то слід зауважити, що близько половини його обсягу складає період від початку Другої Світової війни й до сучасності. Через брак відомостей про минуле села в дорадянський період, що багато в чому обумовлено специфікою історичного розвитку регіону, його історія розглядається доволі побіжно. Переважно в контекст загальних тенденцій поступу регіону автори намагаються вмонтувати деякі відомі події з життя населеного пункту.

Заслуговує на увагу стиль трактування авторами даного підручника актуальних та доволі спекулятивних тем в межах ХХ ст., як, наприклад, Друга Світова війна чи радянська територія. В цьому ракурсі вони намагаються комплексно висвітлити характер суспільно-політичного життя, залучаючи як позитивні так і негативні їх сторони. Однак не наголошуючи на них, залишаючи місце для роздумів школярів.

При розгляді новітньої історії села особливої уваги заслуговує рубрика "Історія села у спогадах очевидців", завдяки яким багато в чому вона й написана. В цьому плані, наприклад, читаючи спогади своїх батьків, дідусів чи бабусь, особливо активізується пізнавальна активність школярів, формуються їх патріотичні почуття. Крім того при написанні посібника використовуються розповіді очевидців, учасників подій. Наприклад, в розділі про соціально-економічний

розвиток села фігурує розповідь декількох осіб: про особливості організації діяльності колгоспів вміщена розповідь голови одного із колгоспів села; про характерні риси домашніх господарств періоду розповідає вчителька-пенсіонерка [9].

Як показує практика, ефективність такого підходу до організації краєзнавчого курсу в Саджавській школі є доволі високою. За спостереженнями вчителів значно підвищився пізнавальний інтерес учнів до історії, покращилося її цілісне сприйняття, свідченням чого стала тенденція до покращення навчальної успішності з історичних предметів. Також свідченням високої актуальності творчого доробку сільських вчителів, закріпленого вже більш ніж десятирічною практикою активного викладання курсу, є те, що школа стала провідною базою для проведення учнівських та учительських конференцій регіонального рівня, постійний інтерес до досвіду вчителів-новаторів їхніх колег з багатьох шкіл як області так і в цілому держави.

У ході дослідження дійшли висновків про нерівномірність у темпах впровадження курсу в шкільні навчальні програми в різних регіонах України.

“Піонерами” у практиці викладання самостійного історико-краєзнавчого курсу стали Дніпропетровські освітяни, перші уроки з якого були проведені в школах області в 2000 році. Активно підтримали вдалий почин дніпропетровців школи Запорізької та Полтавської області. В даних регіонах шкільне історичне краєзнавство мало найбільшу динаміку свого розвитку. Свідченням чого стала розробка навчально-методичних комплексів з курсу, цілісне заповнення його змістової частини. Як результат – активне поширення практики викладання курсу в ряді шкіл, що уможливило появу різнопланових підходів до його організації, сприяло активізації краєзнавчих розвідок.

На порядок пізніше Історія рідного краю як самостійний шкільний предмет почала культивуватися в освітньому просторі Західної України. Триває вироблення власного підходу до його організації. Прикладом чого є унікальний доробок Саджавських вчителів. Основною проблемою в розробці курсу в регіоні є складність у дослідженні його минулого в дорадянський період.

Література

1. Історія рідного краю (Вступ до історії Полтавщини) // http://osvitapoltava.ucoz.ua/metodichnij_posibnik5_kl.ist-poltavshhini.doc
2. Історія рідного краю. Електронні версії підручників // <http://varlakov.at.ua/load/>
3. Історія рідного краю. Дніпропетровщина // <http://varlakov.at.ua/load/>
4. Історія чернівецької області (шкільний курс). Програма спецкурсу за вибором для профільної школи // http://svoippo.edu.ua/files/1st_Cher_prof.doc
5. Лобанова С. Програма інтегрованого курсу “Історія рідного краю. Дніпропетровщина” / С.Лобанова // <http://olenivka.dnepredu.com/uk/site/programa-integrovanogo-ku.html>
6. Ляшенко Ю. Спецкурс “Наш край – Дніпропетровщина”. Календарно-поурочне планування / Ю.Ляшенко // <http://lib.convdocs.org/docs/index-39483.html?page=25>
7. Пометун О.І. Методика навчання історії в школі / О.І.Пометун, Г.О.Фрейман. – К.: Генеза, 2005. – 328 с.
8. Програма курсу “Історія рідного краю. Дніпропетровщина” // www.doippo.dp.ua/attachments/063
9. Саджавка: історія рідного села // <http://uchil.net/?set=referat&mc=16&cm=1296>
10. Шкільна програма навчання історії // www.history.vn.ua/school.html
11. Шмейтер С. Історія рідного краю: нові можливості викладання в школі / С.Шмейтер, Ф.Бондар // <http://www.library-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=8913>

УДК 94(477.51) “18/19”

ДО ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ МІСЬКОГО ТРАНСПОРТУ В НИЖИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Мазурик О. В., магістрант історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Кривобок О. П.**, кафедра історії України та політології

Межа ХІХ – ХХ ст. ознаменувалась прискоренням темпів модернізації інфраструктури міст у Російській імперії. Головною передумовою міського розвитку в цей час були стрімкі темпи розширення міського простору у зв'язку з активізацією соціально-економічних процесів, бурхливим розвитком виробничої сфери. Саме цього часу набули поширення електричне освітлення, телефонний та телеграфний зв'язок, міський транспорт тощо.

Висвітлення питання розвитку міського транспорту є актуальним насамперед завдяки тому, що допомагає нам пролити світло на різні аспекти розвитку Ніжина в цей час: економічний стан міста, соціальну структуру населення, комунальне господарство, повсякденне життя городян та ін.

Як відомо, станом на другу половину ХХ ст., Ніжин як значний торговельний осередок поступово втрачав статус “великого міста” особливо на фоні промислових центрів, які від реформ 60-х років отримали значний імпульс для свого розвитку. Таким чином Ніжин не мав належного промислового потенціалу як найголовнішого чинника модернізації міст і тому його розвиток значно відставав від інших більш розвинених міст.

В даній розвідці ми спробуємо проілюструвати еволюцію ніжинського транспорту на протязі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. єдиним засобом внутрішньоміського транспортного сполучення в Ніжині, як і в усіх інших середніх містах імперії, були візничі екіпажі. Вулицями Ніжина рухалися кінні екіпажі на кшталт сьгоднішніх таксі – *“сани, фаєтони, криті дрожки”*, що одночасно могли перевозити декілька пасажирів [5, арк. 10]. Між собою вони відрізнялися лише облаштуванням візка: в дрозці він був критим, а в фаєтоні – відкритим [10].

Діяльність візників регламентувалась міськими управами, які розробляли правила відповідно до загальнодержавних положень, прийнятих у 1887 році. Згідно з цими положеннями візником могла стати особа віком від 18 років *“обладающий физической возможностью к тому и не лишенный судом права заниматься предпринимательством”*. Зазначалося, що візники мали рухатися обережно й не дуже швидко. Заборонялося *“ездить вскачь и вперегонку, а также обгонять экипажи (когда от этого происходит стеснение) и ездить по тротуарам”*. Екіпажі мали триматися правої сторони [10].

З архівних матеріалів Ніжина відомо, що міська влада здійснювала чіткий контроль за діяльністю перевізників, накладаючи за порушення встановлених правил штрафні санкції: *“за неостановку по требованию полиции – штраф 500 рублей или же лишение воли на 5 месяцев”* [2, арк. 37]. Чітко було регламентовано й місця, в яких візники мали зупинятися, чекаючи пасажирів: *“Легковые извозчики становятся в биржвь следующих местах: а) На Соборной площади; б) На площади против Сквера, около дома Юффи; в) На Спасской улице у дома Ткача; г) На ярмарочной площади”* [2, арк. 27]. У нічний час повинні чергувати половина перевізників. Здійснювалися також пільгові перевезення пасажирів, які компенсувалися за рахунок міського бюджету. До числа таких входили перевезення на прохання міліції, транспортування хворих, мертвих. Заборонялося возити по місту хуліганів, п'яних (їх треба було відразу відвезти додому або в найближче відділення поліції) [2, арк. 27-30].

З положень 1887 року простежується механізм утворення нових суб'єктів візничої справи. Бажаючи займатися даним промислом достатньо було письмового звернення в міську управу, яка вирішувала питання про надання особі відповідного посвідчення. Отримавши його візник мав приписатися до однієї з існуючих в місті стоянок, внести відповідний платіж за промисел. Після чого він отримував спеціальний номер, який мав кріпитися на спеціально відведеному місці [10].

Незважаючи на збільшення об'єму пасажироперевезень та як результат цього розширення транспортної системи, користування послугами перевізників було “не по кишені” більшості міських жителів. З архівних даних відомо, що в Ніжині, не дивлячись на поступове підвищення потреби у перевезеннях, зростання попиту гальмувалося зависокою для пересічного ніжинця такою: за *“часовую езду от 30 до 50 коп.”* [2, арк.30]. Це було дорого для того щоб звичайні робітники систематично могли користуватися послугами. Для підтвердження наведемо деякі цифри: заробітної плати мало кваліфікованого працівника Ніжинської електростанції могло вистачити лише на те, щоб 15-20 днів добиратися до місця роботи і звідти додому на “таксі” [8, с.100]. Багатша ж частина населення Ніжина: чиновники, торговельна верхівка та інші категорії заможного населення в переважній більшості не потребували послуг “таксистів”, будучи забезпеченими власним чи службовим кінним транспортом.

З огляду на вищевикладене послугами візників у Ніжині здебільшого користувалися дрібні торговці, представники інтелігенції, кваліфіковані робітники. Крім того частими були замовлення приватних організацій, які бронювали кінні екіпажі на весь день. У таких випадках діяли наступні розцінки: *“за дневную езду от 10 утра к 12 ночи 2 рубля 50 копеек”* [2, арк. 31]. Часто вони підвищувалися в залежності від погодних умов. Так за *“дневную езду”* в умовах дощу й бездоріжжя встановлювалась такса від 3 до 4 крб. [2, арк.31]

Для порівняння міська влада Олександрівська (сучасне Запоріжжя) після ретельного ознайомлення з досвідом сусідніх міст у 1912 році затвердила свою таксу, яка мало в чому відрізнялася від ніжинських цін: проїзд по маршруту від центру до вокзалу коштував – 30 або 40 коп. (в залежності від виду екіпажу); від центру й до заводу Копа – відповідно 20 і 30 коп. У нічний

час та в умовах бездоріжжя ціни підвищувалися на 10 коп.[10] Дешевше городяни могли проїхати лише на екіпажах селян, які приїжджали до міста на заробітки, працюючи часто нелегально.

В більшості високорозвинених міст імперії в кінці XIX ст. на підмогу візничим екіпажам, які на той час вже вичерпали свій потенціал, почали впроваджувати кінні трамваї.

Конструкція екіпажу конки найчастіше являла собою закриту платформу на колесах, поставлену на рейки. Вагони зазвичай вміщували близько двадцяти пасажирів. Так, у Києві всі вагони були однотипними, маючи 16 сидячих і 8 стоячих місць [7]. Місця для сидіння найчастіше розташовувались упоперек кузова на всю його ширину. Вхід до кожного відділення і на майданчики був лише з двох боків, для чого вздовж усього кузова встановили суцільні сходинки. Вагон мав механічне колісно-колодке гальмо з гвинтовим приводом. Освітлювався вагон трьома-чотирма гасовими лампами. У літньому варіанті від дощу і сонячних променів пасажирів мало захищати невелике найчастіше шкіряне накриття. Зимовий тип екіпажу являв собою повністю закритий варіант вагончика. З бокових сторін влаштовувались спеціальні підніжки, якими підіймалися пасажири й рухався кондуктор [9].

Згідно з загальноімперськими правилами конкам дозволялося рухатися зі швидкістю до 10 верств за годину. Але насправді, як з'ясуємо на прикладі Харкова, в середньому екіпажі розвивали швидкість 6 верств за годину. Так, аби доїхати від центральної частини міста до вокзалу, потрібно було 40-45 хвилин влітку і півтори години взимку. В більшості великих міст на маршрутах були обладнані зупинки у вигляді невеликих будиночків. Вони облаштовувалися годинниками та розкладом руху [6].

Впровадження в міські транспортні системи кінних трамваїв на деякий час сприяло вирішенню проблем внутріміської мобільності городян. Однак в значній мірі це було характерним для великих міст з високою діловою активністю жителів. В менш розвинених містах складалась парадоксальна ситуація, коли з однієї сторони, вже існуючі транспортні засоби явно застаріли, не задовольняючи в повній мірі транспортні потреби, а з іншої – можливості міської казни не дозволяли самостійно впровадити модерніші види транспорту, як конка чи електричний трамвай. Варіант із залученням приватних інвестицій також не був актуальним, так як інвестори не бачили вигоди у співпраці з малорозвиненими містами.

Одним з таких міст був Ніжин. Зважаючи на утопічність планів міської влади влаштувати на ніжинських вулицях електричний трамвай, вирішальним для розвитку транспортної інфраструктури міста стало рішення 30 вересня 1915 року Ради Всеросійського Земського Союзу про будівництво військово-польової залізної дороги. Дорога була призначена для перевезення поранених від залізничної станції до міських лікарень. У вільний від таких перевезень час конка мала перевозити по маршруту від міського госпіталю через Гоголівську вулицю до Вокзалу пасажирів за відповідну плату, що визначалася кількістю пройдених зупинок. Для влаштування шляху було придбано устаткування Путивльського (7 вагонеток) і Дебальцовського заводів (10 вагонеток). Взимку 1915 року кінний трамвай розпочав рух ніжинськими вулицями, перевозячи поранених, пасажирів і вантажі за маршрутом Вокзал – Госпіталь, здійснюючи на ньому ряд передбачених уставом зупинок [4, арк. 25]. Коли наступила демобілізація постало питання про передачу конки Всеросійським Земським Союзом у відання Ніжинського міського самоуправління. 19 березня 1917 року відбулась офіційна її передача. Вона здійснювалась безкоштовно. У власність міста перейшло 7 верств шляху шириною 2,3 сажні з усім устаткуванням: 30 вагонеток (10 з них абсолютно нових, а інші потребували ремонту). Міська влада довго роздумувала над тим чи варто брати об'єкт у своє відання, і після довгих розрахунків було вирішено прийняти конку. Планувалося, що вона буде приносити стабільні прибутки. За розрахунком витрати на експлуатацію об'єкта, які мали бути близько 70 крб. в день, планували покрити перевозячи за день 200 – 250 пасажирів за тарифом 25-30 коп. за один рейс. Не враховувалися при цьому державні дотації на перевезення хворих, поранених, а також кошти, отримані від перевезення вантажів (постійно відбувалися перевезення дров, різних товарів) [3, арк. 17-19].

У перші місяці роботи щоденно трамвай робив 18 рейсів від Гоголівської вулиці до вокзалу *“пуская в ход вагоны и соединяя их попарно. Каждый проезд регулировался двумя лошадьми и двумя людьми. Лошади работают по 6 часов в сутки...”* [3, арк. 19].

Попри всі обнадійливі розрахунки міської влади, прибутковим даний об'єкт для міста так і не став. Влітку 1918 р., через рік після переходу конки у міську власність, *“Ніжинська військово-польова залізниця”* перестала здійснювати перевезення за встановленим маршрутом через численні технічні несправності, для усунення яких у місцевому бюджеті бракувало коштів. Влітку 1918 року відбувалася переписка влади міста із підприємцем із м.Миколаїв щодо передачі в оренду рухомого складу конки *“для заготовки дров і шахтових стачок для городських і військових нужд”*, натомість Ніжину пропонували *“в залог 1000 десятин в Полтавской губернии”*[1, арк. 23-27]. Існує значна імовірність того, що конку було передано в користування цьому підприємцю, адже з даного моменту архівні відомості про неї перериваються.

Розглядаючи комунальне господарство середніх міст Наддніпрянської України, слід сказати, що трамвайне сполучення не стало невід'ємною його складовою частиною. Відомо лише про окремі одиничні випадки діяльності трамваїв на вулицях такого роду міст. Незначний промислово-фінансовий потенціал не давав можливості міським управам навіть збудувати потужну електростанцію, не кажучи вже про електричний трамвай. Відсутність перспективи продуктивної співпраці з містом відлякувала інвесторів. Більшість із них, прибуваючи на запрошення міської влади для обговорення умов співпраці, після детального аналізу перспектив своєї діяльності не виходили на подальший зв'язок із міською владою.

Прикладом на підтвердження вищесказаного були плани ніжинської влади щодо впровадження на вулицях міста електричної тяги. Проект улаштування електричного трамвая пропонувався у переговорах міської влади з концесіонером Е.А.Калиною, який займався будівництвом у Ніжині електростанції. Але досвід перших років експлуатації показав збитковість останньої. Через відсталість технічного оснащення електростанція не могла забезпечити місто навіть електричним освітленням. Тому плани влаштування електричного трамвая за таких умов відійшли у минуле [8, с.98-101].

Слід підсумувати, що для Ніжина як і решти невеликих міст без належного промислово-фінансового потенціалу, період першої чверті ХХ ст. був лише часом початку електрифікації. Зважаючи на це, закономірно, що на початку ХХ ст. транспортна інфраструктура даного типу міст була представлена насамперед мережами кінних трамваїв та широким асортиментом послуг, які пропонували візники.

Література

1. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі - НВ ДАЧО). Ф.340, оп. 1, спр. 861, 39 арк
2. НВ ДАЧО Ф. 340, оп. 1, спр. 893, 41 арк.
3. НВ ДАЧО Ф. 340, оп. 1, спр. 897, 90 арк.
4. НВ ДАЧО Ф. 340, оп. 1, спр. 900, 79 арк.
5. НВ ДАЧО Ф. 340, оп. 1, спр. 901, 67 арк.
6. Говоруха О. Одесский трамвай / О. Говоруха. // [http://www. Omnibus.ru /N10.2002/ page5.html#n](http://www.Omnibus.ru/N10.2002/page5.html#n)
7. История возникновения трамвая, принцип работы трамвая // [http:// forexaw. com/TERMs/Industry/](http://forexaw.com/TERMs/Industry/)
8. Мазурик О.В. Ніжинська електростанція в 1914-1918 рр./ Мазурик О.В., Кошмар В.С. // Ніжинська старовина. – 2010. – № 7. – С.98-101.
9. Трамвай // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
10. Чайка О.В. Городской транспорт в Александровске в начале ХХ века / О.В. Чайка // <http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=> УДК 94 (477) "15/17": 2

ОСОБЛИВОСТІ ВІРУВАНЬ ЗАПОРОЖСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – XVIII СТ.

Марусечко О. М., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д.і.н., проф. **Леп'яко С. А.**, кафедра історії України та політології

Все частіше видатні історики сьогодення звертаються до питань, пов'язаних з одним із найунікальніших феноменів в історії – запорозьким козацтвом, що протягом кількох століть відігравало провідну роль у всіх сферах історичного буття народу, взявши на себе найважливіші завдання, що стояли перед українською нацією, будучи провідною силою в їх здійсненні. В більшості всі праці, присвячені даній темі, торкаються питань пов'язаних з військовими кампаніями запорожців та місцем і роллю видатних постатей в державотворчих процесах. Водночас, малодослідженими залишаються проблеми пов'язані з релігійним світотосприйняттям козаків. Сучасні науковці лише частково торкаються даної проблеми, спираючись на джерельні свідчення, археологічні матеріали та працю Д.Яворницького "Історія запорозьких козаків" (СПб., 1888). Серед них: О.Апанович "Розповіді про запорозьких козаків" (К., 1991), Т.Каляндрук "Таємниці бойових мистецтв України" (Львів., 2997), Л. Косенко "Козаки. Лицарський орден України: Факти. Міфи" (Х., 2007); та інші.

У даній статті робиться спроба охарактеризувати світогляд та православні звичаї козаків, що мали місце на Запорозькій Січі, адже віра була невід'ємною складовою їхнього непростого життя.

Л.Косенко у своїй роботі зазначає, що відмінною рисою характеру запорозьких козаків була глибока релігійність, яка пояснюється складом їхнього життя: ніщо, кажуть, так не розвиває в людині релігійних почуттів, як постійна війна [5, 503]. "Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму

називають руською, дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса", – згадував Боплан [1, 31]. Їхні пости були частими та суворими, оскільки сповідуючі утримувалися не лише від м'яса, але також від масла, молока, сиру, яєць та навіть від риби, і харчувалися тільки капустою, буряками, грибами та іншими овочами. Серед них спостерігались і такі побожні, що споживали лише хліб та воду, за винятком субот і неділь. Вживати алкоголь під час посту не заборонялось. П'єр Шевальє зазначав: "Усе це не означає, що московити не напиваються часто у піст, бо вірять, так само як і поляки, що пиття, яке б надмірно воно не було, посту не ламає" [7, 51-52]. Загалом на Запорозжжі січові звичаї тісно переплелися із християнською обрядовістю, й витворилася своєрідна козацько-православна культура. Як і решта українців, козаки постували чотири рази на рік під час основних християнських постів – Петрівського, Успенського, Пилипівського і Великого. Після останнього за козацьким звичаєм годилося розговоритися пасками й крашанками, інколи й вареними раками. Особливо благочестиві козаки перед Великим (Пасхальним) постом відправлялися на Сирному тижні на прощу до монастирів і там проводили увесь піст за черничим статутом. Цікавим є той факт, що козацька звичаєво-правова культура чітко субординувалася із православним календарем, і тому запорожці під Великий піст вводили мораторій на страту злочинців [3, 139].

Керуючись релігійними почуттями, козаки не підтримували контактів з представниками інших релігійних течій, в тому числі й сект. За тривалий час існування запорозької спільноти в її середовищі не було ані розкольників, ані адептів єретичних вчень. Врешті тут проглядається не тільки велика релігійність запорожців, а й певний практичний смисл. Одностайність у вірності православної вірі, обов'язковість її прийняття для новоприбульців, що раніше сповідували іншу віру, сприяли згуртованості січового товариства, виступали одним із елементів військової дисципліни у козацькому середовищі [5, 508].

Деякі із запорозьких козаків, вирішивши відійти від мирського життя і присвятити себе служінню Богові, йшли в степи і ліси, віддалені від населених місць. Там вони будували невеликі скити і ставили ікони. Звичайно, що такі пустельники не мали духовного сану, і служили Богові згідно власному розумінню. Таке явище отримало назву "дикого поповства", бо, за висловом ченця Леоніда, "запорозькі козаки, що мешкають в степах, по зимівникам, самі собою робились нелюдьми, часто бувають і попами" [2, 454]. Запорозькі козаки двічі на рік у мирний час вирушали пішки "на прощу", тобто вклонялися святим місцям у монастирі. Першого разу восени, у вересні й жовтні, після звичних літніх занять – рибальства, скотарства, овочівництва й мисливства, другого разу – перед постом на масницю. Часто побожні паломники залишалися у святих обителях на весь піст аж до Пасхи і протягом цього часу сповідалися й причащалися. Святість чернечого життя й усвідомлення всієї марноти власного життя в Січі змушували багатьох козаків назавжди залишатися в цих монастирях і навіть іти у відомі монастирі далеких країн.

Постійні відвідування богослужінь та різних молебнів запорозькими козаками, особливо людьми старшого віку, багаті пожертвування монастирям, а особливо незліченні жертви та різноманітні внески, здійснювані запорозькими козаками в монастирі, січові та парафіяльні церкви грошима, книгами, церковним одягом, посудом, іконами, хоругвами, плащаницями, хрестами, прикрасами з дорогоцінних металів та коштовного каміння, а також іншими цінними предметами свідчить про релігійну налаштованість запорозької військової спільноти [8, 193-194]. У козаків прийнято було перед смертю заповідати церкві частину свого майна на "помин козацької душі". Так само було заведено після завершення військових походів ділити свої трофеї на три частини і першу частину "від кожного меча й весла" віддавати монастирям і церквам свого та чужих країв [5, С.513].

Дослідники констатують, що до церкви козаки заходили зі зброєю, стаючи згідно з традиційно заведеним порядком (для старшини та осіб похилого віку було відведено спеціальні "бокуни"), вислуховували богослужіння, а під час читання Євангелія стояли струнко, тримаючись за ефес шаблі, яку годилося трохи виїняти із піхов, що символізувало рішучість у захисті християнства й освячення зброї. Культове ставлення до зброї надавало козацьким церковним звичаям військового забарвлення. Зокрема, на Водохреще, Великдень та Покрову у козаків було заведено стріляти з гармат і мушкетів, а під час хрещення хлопчиків у купіль додавали трохи пороху [3, 139].

Кожна справа у козаків починалася з молитви. Так, наприклад, виступаючи в похід, запорожці просили когось із старих дідів-запорозьців, котрі залишалися на Січі, молитися за їхню душу в час походу. Адже усім було відоме старе козацьке прислів'я: "Чоловік стріляє, а Бог кулі носить", тобто життя і смерть козака залежить від Божої Волі. Якщо козак був хорошої поведінки, за нього охоче молилися, коли ж він відзначався поганою вдачею, зневажав товариство, то ніхто не хотів брати обов'язок молитися за його душу, і то був знак, що він має загинути під час походу [4, 171-172]. Всі козаки мали натільний хрест та образи з зображенням Покрови пресвятої

Богородиці, Миколи Чудотворця. Вони вірили у рятівну силу цих ікон в часи походів та битв [8, 196].

Відданість запорозьких козаків православної вірі базувалася виключно на емоційній, а не на інтелектуальній основі. Вони абсолютно не заглиблювалися в богословські тонкощі, але відчували глибоку повагу до людей, які зналися на святому письмі і тлумачили його. Більшого значення запорожці надавали безпосередній вірі, яка ґрунтувалася на почуттях, а не на розумі. Саме цим пояснюється недодержання запорозькими козаками церковних канонів, як правило, в екстремальних ситуаціях. Наприклад, багато разів дивлячись у вічі неминучій смерті під час походів по Чорному морю і не маючи поряд із собою священика, який міг би відпускати гріхи, вони могли сповідуватися безпосередньо Богу, самому бурхливому морю та своєму кошовому отаманові. Подібні обставини часто викликали звинувачення на адресу запорозьких козаків у безвір'ї та байдужості до релігії. Незважаючи на набожність запорозьких козаків, їхні відносини з церковними установами та духовенством далеко не завжди були ідеалістичними. Адже траплялися випадки пограбування запорожцями православних храмів і недовіри до духовних осіб [5, 513].

Запорозькі козаки особливої ваги надавали поховальному ритуалу, що пояснюється постійним співіснуванням поряд зі смертю, щоденною небезпекою загинути від руки ворога. Кожен запорожець повинен був звикнути до думки про неминучість переходу до потойбічного життя. Відповідно до цього, особливого значення набували проводи до нього бойових товаришів, що мали на меті достойно вшанувати небіжчиків. Померлих ховали у повному козацькому вбранні: жупані, черкесці, сап'янцях, шапці та при зброї; в труну часом ставили карафку горілки й череп'яну люльку, приказуючи при цьому: "А нумо, товариші, поставим йому пляшку горілки, бо покійничок любив-таки її!" [8, 191]. Існують народні легенди, згідно з якими запорожці насипали над небіжчиками високі могили, землю для яких носили шапками. Насправді, відомо багато козацьких кладовищ, розташованих на рівній площині з невеликими могилками. Керуючись православними традиціями, запорожці клали померлих у випростаному стані на спині головою на захід, а отже, обличчям на схід. Для цього є достатні теологічні пояснення: по-перше, могила Христа була зорієнтована па схід; по-друге, на сході знаходиться вирій; по-третє, друге пришествя Ісуса відбудеться саме зі сходу. Як це не дивно, але зафіксовано випадки не зовсім чіткого дотримання православних канонів. На Чигиринському цвинтарі деякі поховання були орієнтовані па південний захід, а у більшості небіжчиків одна рука була покладена па плече, а інша – на грудях чи на животі [6, 98]. Фольклорні джерела свідчать про особливу роль у поховальному обряді коня. Від бойового коня часто залежало козацьке життя, тому не випадково він у народних переказах називається "братом", "товаришем". Після смерті запорожця, особливо отамана, його коня вели за тілом хазяїна до могили. Можливо, цей звичай є відголосом тих часів, коли воїна ховали разом з конем для супроводу у потойбічному житті. Важливою структурною частиною поховального ритуалу запорожців було встановлення кам'яного хреста над могилою, нерідко витесаного самим покійником ще за життя, на хресті робили відповідний напис. За народними переказами, над могилою запорожця встановлювався спис з червоним або білим прапором, що мав символізувати духовну та тілесну чистоту загиблого "лицаря". Відбувалися також ритуали поминок та тризни, що ведуть своє існування із прадавніх часів [6, 100].

Отже, особливостями вірувань запорозьких козаків були: по-перше, однастайність запорожців у вірності православної вірі; по-друге, у світогляді була присутня віра в прикмети, за-бобони; по-третє, віддаючи перевагу не суворому дотриманню православної обрядовості, а щирій вірі в Бога, запорозькі козаки створили досить своєрідні традиції проведення християнських свят і обрядів, виконання обов'язків, ставлення до духовних осіб, релігійних споруд, ікон тощо.

Література

1. Боплан де Гійом Левассер Опис України / Пер. з фр. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк. – К.: Наук. думка, 1990. – 209 с.
2. Горяга О.В. Релігійне світосприйняття українського козацтва та реалізація ним релігійних норм у XVIII ст. // Актуальні проблеми політики. – 2013. – № 48. – С. 449-460.
3. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій, О.А.Бачинська та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – Т. 2. – 724с.
4. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв. – Львів.: ЛА "Піраміда", 2007. – 304с.
5. Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. – Х.: ВД "Школа", 2007. – 576 с.
6. Старік О. До питання поховальної обрядності запорозького козацтва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д.Я.Телегін. – К.: НДКП "часи козацькі", 2006. – № 15. – С. 98 – 101.

7. Шевальє П'єр Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю.Назаренко. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.

8. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І.І.Сварника. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1.- 319 с.

УДК УДК 551.582 (477.51)

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ПУБЛІЧНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА УЧНІВ ПРОФІЛЬНИХ КЛАСІВ

Онопрійко М. П., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.юр.н., доц. **О. С. Дудченко**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

*Крапля добуває камінь не силою,
а частим падінням,
так людина стає вченою не силою,
а частим читанням.
Овідій*

На сучасному етапі становлення України як демократичної, соціальної, правової держави однією з важливих проблем суспільства є правова освіта населення. У сучасних умовах сьогодення правова освіта в нашій країні є одним з найважливіших чинників розвитку особистості та громадянського суспільства та демократичної правової держави, умовою правосвідомості кожного громадянина.

Під час вивчення в профільних класів публічних галузей права, ефективним методом роботи являється вирішення юридичних ситуацій (задач). Адже це дозволяє проаналізувати правові норми різних галузей права, предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації публічних (державних, суспільних) інтересів. Дане регулювання відбувається за допомогою переважно імперативного методу регулювання.[1, 263-265]

При вирішенні певних проблем у питаннях захисту публічного інтересу має воля органів державної влади, яка, головним завданням перед собою має захист інтересів особи і суспільства в цілому. Тому такій меті і підпорядковується побудова галузей публічного права. Своїми засобами, дана галузь створює соціальні умови правопорядку, за наявності яких громадянин може почувати себе захищеним і мати можливість реалізувати власні інтереси.

Запропонована методика використання правових задач та ситуацій на уроках правознавства, що широко використовується у різних країнах, передбачає використання права як основного інструменту для вирішення суспільних проблем. Вона спрямована на отримання знань і навичок, які є необхідними для ефективного соціального функціонування. Все це потребує посиленої практичної активності та спрямованості навчання правознавства у загальноосвітніх школах.

Навчання основ правознавства із спрямуванням на формування правових ціннісних орієнтацій учня потребує розв'язання на теоретичному та практичному рівнях низки проблем: наукового обґрунтування, розробки та апробації певної кількості додаткового матеріалу який підходить до даної теми по змісту предмету, поєднання можливостей змісту "Правознавства" з необхідними новими методами і формами вивчення публічних галузей права на конкретних уроках, їх ефективного запровадження у практику школи та активного використання та вирішення правових задач і ситуацій.

Отже, характеристикою відповідних теоретичних засад організації процесу навчання в психолого-педагогічному, дидактичному й методичному аспектах виступають розв'язання проблем формування ціннісних орієнтацій учнів у процесі навчання "Правознавства" [3, 6-7].

Соціальна цінність норм публічного права полягає саме в тому, що створюючи певні психологічні установки, вони формують стан суспільної рівноваги. Таким чином, норми права значною мірою впливають на поведінку людей.

Реальний перехід нашої держави до верховенства права в усіх сферах суспільного життя вимагає високої правової культури громадян. Все починається зі шкільного курсу правознавства: як виховання правової свідомості, так і правової культури, та вмінням використовувати юридичні знання у різних життєвих ситуаціях.

У Законі України "Про освіту" сказано, що освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Одне з провідних місць у вихованні і освіченні громадян сучасності і майбутнього належить саме правознавству, як

суспільній дисципліні, яка формує громадську позицію кожного громадянина окремо і громадське суспільство держави в цілому.

Але складність юридичної термінології та правничих текстів, перенасиченість підручників і посібників з правознавства з великою кількістю термінів, значні обсяги програм за мінімальної кількості навчальних годин ускладнюють процес набуття школярами правових знань. Саме через це встановлюються мотивація та бажання вивчати правові дисципліни. Вивчення і усвідомлення цих проблем є необхідним кроком для кожного вчителя з точки зору пошуку та використання інноваційних способів та методів навчання правознавства.

Наявність у фондах шкіл України підручників та посібників є необхідною умовою для поглибленого вивчення правових дисциплін. Знання учнів можуть бути тільки тоді міцними, коли вони зможуть застосовувати їх на практиці. Для цього потрібно якомога більше працювати з дидактичними матеріалами, яких на даний час явно не вистачає, особливо для тих школярів які вивчають правознавство у профільних класах.

Одним з таких інноваційних методів, що дозволяє учням більш детально оволодіти правовими знаннями та вмінням їх використовувати, є вирішення дидактичних задач (ситуацій) на уроках правознавства.

Отже, одне з основних завдань на уроках правознавства – це вироблення в школярів умінь та навичок застосовувати здобуті теоретичні знання на практиці. Найбільш ефективним засобом є розв'язування учнями правових задач, що дає можливість не тільки перевіряти рівень засвоєння старшокласниками теоретичного матеріалу, а й виявляти прогалини у знаннях, щоб вчасно усунути їх. Розв'язування задач сприяє засвоєнню навчального матеріалу на якісно вищому рівні, створює умови для вироблення умінь та навичок застосовувати аналоги закону та аналогії права, виробляє навички критичного мислення. Найбільш важливим елементом у процесі розв'язування задач є те, що школярі мають можливість відстежити взаємодію правових норм у конкретних юридичних ситуаціях, можуть навчитися сприймати право як систему, а не як механічний набір правових норм. Розв'язування правових задач, зокрема задач публічних галузей права, є надзвичайно дієвим засобом систематизації правових знань, що є особливо важливим елементом, який поглиблено вивчають у правознавстві. Отже, доречно наголосити на тому, що дидактичні ситуації слід розв'язувати не тільки на уроках, а й на факультативних заняттях. Їх можна пропонувати як завдання на олімпіади міського, (районного) та обласного рівня, оскільки одна така задача несе в собі можливість перевірити знання учнів одразу з кількох галузей права.

Педагогічна діяльність педагога-викладача характеризується різновидом правових робіт за складом учасником подій, їх віком, часом, видами діяльності, місцем проведення. Важко виділити щось спільне для цих педагогічних явищ. Водночас у виховному та освітньому процесі існує поняття "ситуація", у якому, як у фокусі, відображується рівень професійної підготовки педагогів – викладачів, й найрізноманітніші аспекти діяльності учнів.[1,264-266]

Прикладом правознавчої ситуації можна проглянути частину уроку запропонованою учителем у вигляді розв'язання правознавчих питань у вигляді рольової гри на тему: "*Конституційні права та обов'язки людини та громадянина в Україні*".

Для того щоб учні глибше усвідомили дію принципів правового статусу громадян України, набули початкового досвіду у практичному застосуванні знань, учитель організовує рольову гру. Він об'єднує учнів у групи 3-4 осіб, пропонує кожній групі проблему щодо дотримання реальних прав у суспільстві та їхніх прав і гарантій. За 5 хв. учасники кожної з груп повинні придумати і розіграти ситуацію, яку обов'язково мають завершити словами, що розкривають суть обраної проблеми.

Поміркуйте

➤ Як можна трактувати вислів філософа Р.Емерсона: "Моя свобода розмахувати руками завершується там, де починається ніс мого ближнього"?

➤ Наведіть приклади зі шкільного життя, які підтверджують необхідність поєднання ваших прав і обов'язків.

Важливим елементом взаємодії держави і особи виступають конституційні обов'язки. Вони визначені у статтях 65 і 68 Конституції України (учні повинні вголос прочитати зміст обов'язків). У реальному житті доволі часто трапляються:

А) конфлікт прав.

Наприклад: Ви бажаєте послухати гучну музику після повернення з гуртку на який ви ходите, маючи право на дозвілля, а ваш дідусь у цей час ліг спати після нічної зміни на заводі.

Б) конфлікт прав і обов'язків.

Наприклад: вам хочеться затриматись у свого найкращого друга (подруги) ввечері, але, щоб не хвилювалися батьки, ви зобов'язані прийти додому вчасно. За цих обставин важливо знайти шляхи розв'язання конфлікту. Із цією метою вдамося до методу "Акваріум".

Після проведення аналізу різноманітних понять таких педагогічних явищ, як "педагогічна ситуація", "навчальна ситуація", "проблемна ситуація", а також більш звужених понять "суб'єктно орієнтована навчальна ситуація" у рамках технології особистісно орієнтованого навчання, "ситуація учіння - навчання" у рамках мислєдїяльнїсного пїдходу, ситуація спїльної продуктивної дїяльностї викладача та учнїв показав, що в науково-педагогїчній лїтературї поняття "дидактична ситуація" є досить неоднозначна.

Так, поняття "навчальна ситуація" науковцї пов'язують із такими педагогїчними ситуацїями, якї зумовлюють процес засвоєння знань, умїнь та навичок. Тобто до поняття "навчальна ситуація" включено як ситуацїї несподїванї, спонтаннї, якї необхідно розв'язувати миттєво в ходї педагогїчної дїяльностї, так і тї, якї можуть бути заздалегїдь запланованими педагогом для вирїшення поставлених завдань. Саме останнїй вид навчальних ситуацїй можна назвати дидактичними, тобто такими, якї виникають у навчальному процесї не випадково, а свїдомо сконструйованї та реалїзованї викладачем для досягнення певної дидактичної мети.

У бїльшостї наукових дослїджень намітилися два основних пїдходи до розумїння сутностї дидактичної ситуацїї: структурно-функцїональний та динамїчний. Структурно-функцїональний розглядає ситуацїю як сукупнїсть конкретних дидактичних умов, і суб'єктивних та об'єктивних факторїв, що зумовлюють спїльну дїяльнїсть викладача та тих, хто навчається як клїтинку педагогїчного процесу, що вбирає в себе всї компоненти педагогїчного процесу, зовнїшнї і внутрїшнї фактори його протїкання.

Проте, не можна забувати, що дидактичнї ситуацїї, на вїдмїну вїд усїх їнших ситуацїй освїтнього процесу, є продуктами свїдомої, цїлеспрямованої, науково-обгрунтованої дїяльностї, а взаємодїя її суб'єктїв складається неприродним чином, а органїзована спеціальна пїд керївництвом викладача. Досягнення мети дидактичної ситуацїї завждї вимагає вїд викладача приїняття професїйно правильного рїшення, пов'язаного із розробкою певної стратегїї його педагогїчної дїяльностї, тому становить найважливїшу ознаку його професїйної майстерностї.

Незважаючи на велику кїлькїсть класифїкацїй дидактичних ситуацїй треба вїдзначити, що жодна з них не задовольняє практичних потреб викладача в процесї його проектувальної дїяльностї, пїд час якої вїн стикається з проблемою переходу вїд задуму до його практичної реалїзацїї та оцїнки її результатїв .

Отже, дидактична ситуація є зумовленою цїлями навчального процесу, сукупнїстю послїдовних навчально-пїзнавальних або навчально-виробничих дїй учнїв (студентїв) у системї дидактичних умов, обставин та зв'язкїв, спеціальнї органїзованих і керованих викладачем з метою розвитку учнїв та формування в них навчальних і професїйних знань, умїнь, навичок та особистїсних якостей майбутнього фахївця.

В юридичнїй ситуацїї доцїльно видїлити мету в основї якої закладено сприймання знань, якї є органїзацїєю первинного ознайомлення учнїв із навчальним матерїалом, органїзацїя його розумїння та запам'ятовування.

Саме в таких юридичних ситуацїях формується перше враження школярїв вїд навчальної їнформацїї, яке на довго залишиться в його свїдомостї, стаючи невід'ємною ланкою засвоєння знань, рушїйною силою цього процесу. Перцептивнї дїї та рухи, якї здїйснює учень пїд час сприймання навчального матерїалу, сприяють виникненню в нього образу дослїджувальної структурної одиницї навчального матерїалу, тобто уявлення зберїгаються й вїдтворюються у свїдомостї безпосереднього впливу самих предметїв і явищ на органи почуттїв.

Також можна видїлити один із типїв юридичних ситуацїй таких як: предметно-практичних ситуацїй, де характерне включення навчального матерїалу в активну практичну дїяльнїсть учнїв з метою закрїплення, повторення систематизацїї, узагальнення, доповнення та поглиблення засвоєних знань. Вїдповїдно, основною вимогою до предметно-практичних юридичних ситуацїй є органїзацїя викладачем таких варїативних умов, завдань, ситуацїй, у яких увага учнїв зосереджена на найбільш складнїй для засвоєння частинї матерїалу, що активїзує їхню самостїйну, пошукову дїяльнїсть.

Наприклад юридична ситуація: Олексїй та Анна пїсля реєстрацїї шлюбу мешкали в квартирї, яку наймав чоловик за угодою майнового найму. Другою стороною угоди був ПЕС. Через два роки квартири була приватизована. Олексїй вирїшив подарувати свою частку квартири, але нотарїус вїдмовився посвїдчити дану угоду. Що необхідно було зробити подружжю, щоб угоду було посвїдчено? Своєю думкою обгрунтуйте.

Також прикладом юридичної задачї може виступати такий приклад: Максим, якому 16 рокїв, за час лїтнїх канїкул в школї влаштувався на роботу вантажником, час роботи в якого становить 36 годин на добу. Проаналїзуйте дану ситуацїю? Чи вїдповїдає кїлькїсть годин законодавству по якому працює хлопець?

Отже, моделювання юридичних ситуацїй (задач) в процесї вивчення публїчних галузей права здїйснюється з метою забезпечення навчального процесу надїйним, зворотним зв'язком,

який реалізується через навчальну, творчу та практичну діяльність учнів, закріпленням того чи іншого навчального матеріалу через призму розв'язання юридичних ситуацій на основі законодавчої бази. Найціннішим моментом у навчальному процесі учні мають можливість відстежити дію правових норм у конкретних юридичних ситуаціях, а це, формує усталене уявлення про право як ефективний регулятор суспільних відносин.

Література

1. Пишко О.Л. Аналіз і розв'язання правових ситуацій на уроках з практичного курсу правознавства як засіб формування правових умінь дев'ятикласників // Права людини та громадянина в Україні: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Ніжин, 16 листопада 2012 року / упорядник О.С.Дудченко. – Ніжин : ПП Лисенко, 2012. – 262–266.
2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>.
3. Жидкова Н.М. Формування предметних умінь із правознавства в учнів 9-10 класів: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Н.М.Жидкова; Інститут педагогіки НАПН України. – К., 2012. – 23 с.

УДК 94 (410) “1884 – 1921”

БРИТАНСЬКА ІМПЕРІЯ В 1884–1921 РОКАХ

Павленко Д. Д., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Мартиненко В. В.**, кафедра всесвітньої історії

В даний час вивчення та аналіз феномену імперії стає одним з пріоритетних напрямків в історичній науці. Еволюція Британської імперії – одного з найбільших державних утворень Нового часу – є багатограним і неоднозначним процесом, який породжує полеміку в сучасній історичній науці. Найбільше дискусій виникає навколо питання трансформації Британської імперії від федералізму до деволюції. Проблема мирної еволюції державних утворень є актуальною за теперішніх політичних, економічних та соціальних умов. Історичний досвід Великої Британії може бути використаний в наш час країнами для мирного врегулювання міжнаціональних конфліктів, які все частіше постають та потребують свого нагального вирішення.

Вище названа тема має солідний за своїм об'ємом історіографічний доробок. Науковці в різні часи та в різних країнах намагалися висвітлити та об'єктивно пояснити ті глибокі проте поступові процеси, що привели від федералізму до деволюції Британської імперії. Перші роботи, у яких висвітлювався розвиток відносин домініонів з метрополією на рубежі XIX – XX століть з'явилися в Канаді і Великої Британії безпосередньо у розглянутий період. Д.Сілі у своїй роботі “Розширення Англії” наполягав на необхідності зміни існуючої конституції, щоб уникнути знищення Імперії [1, 60]. По-справжньому революційною стала монографія А.Дьюї. Аналізуючи відносини метрополії і домініонів, А.Дьюї виділив три рівні: колоніальний, імперіалістичний і націоналістичний. Сенс імперської політики вчений вбачив у встановленні партнерства всіх частин Імперії [2, 15]. Канадський історик Р.Даусон у своїй роботі виклав конституційний розвиток Імперії, при якому Британська Співдружність націй була природним і неминучим результатом імперської еволюції, що відбувалася під впливом зростання національної самосвідомості. Багато своїх робіт присвятив британській історії австралійський історик У.Хенкока. Говорячи про еволюцію імперських відносин У.Хенкока зазначає, про існування двох світів - старого “світу британської переваги” і нового – “світу рівності та партнерства” домініонів і метрополії, і лише мудрість уряду Великої Британії дозволила уникнути війни і зберегти Імперію як єдину державу. У роки Другої світової війни з'явилося кілька нових робіт із зазначеної проблеми. Серед них слід виокремити монографії Г. Нойендорф, Л.Кертиса. В цілому концепції авторів виявилися близькі до тих, яких дотримувалася У. Хенкока. У середині 1990-х років вийшла у світ монографія британського історика М.Берджеса “Імперська традиція федералізму” [2, 16]. Вчений характеризував період 1800-1920-х рр. як час конституційних реформ. Російська історіографія представлена невеликим колом досліджень з вище окресленої проблеми. Одним з перших до даної теми звернувся А. Веснін, який аналізував, головним чином, торгово-економічні відносини всередині Імперії. Не зважаючи на значну кількість наукових робіт все ж комплексного дослідження, присвяченого вивченню трансформації політики британського уряду від федералізму до деволюції, від підпорядкування колоній до надання прав домініонам в історіографії все ще немає.

Спершу доцільно розібратися з понятійним апаратом даного питання. Центральними поняттями є “федералізм” та “деволюція”. Поняття “федералізм” має два значення. По-перше,

воно позначає взаємини між різними урядовими рівнями, по-друге поєднання самоврядування та правління через конституційну співпрацю у владі на основі децентралізації. За характеристикою професора Є.Полякової, федералізм в Британії – це ідейно-політична течія, спрямована на збереження цілісності, єдності Імперії. На погляд вченого, сам термін “імперський федералізм” не цілком коректний, оскільки федерація передбачає рівність суб’єктів, їх партнерські відносини, а імперський інститут передбачає домінування в державі певної частини населення. Використання даного терміну було джерелом для суперечок в середині британської інтелігенції. Термін “деволюція” – у конституційно-правовій практиці Великої Британії та деяких інших країн означає передачу (делегування) центральними урядовими органами частини своїх повноважень органам влади адміністративно – територіальних одиниць. При цьому уряд зберігає відповідальність за основні напрямки політики та законодавства у всіх сферах. Розрізняються законодавча деволюція (передача права видавати закони з деяких питань) і адміністративна деволюція (передача права проводити в життя закони і політику, встановлені центром). В історичній літературі досить часто поняття “федералізм” замінювалося “імперіалізм” чи “союз”; а “деволюція” поняттями “розпад Імперії”, “деколонізація” або “децентралізація”. Хоча дані поняття не є синонімами, мова все ж йде про одних і тих же процесах, що відбувалися в Британській імперії наприкінці XIX – початку XX ст .

Умовно імперську політику 1884 – 1921 рр. можна розділити на три етапи.

Перший етап (1884–1907 рр.) Характеризується спочатку сплеском федералістських настроїв у Великій Британії. У цей час як ніколи була популярна імперська ідея. Причому, чіткого поняття, що повинна представляти собою федерація в цей час ще не склалося. Проекти створення федерації варіювалися від економічного й політичного союзів до військового або митного [3, 44]. Об’єднуючим для прихильників федералізму залишалося прагнення британських і колоніальних політиків до перегляду існуючих імперських відносин, до централізації, до посилення імперських зв’язків. Тим часом, вираз подібних ідей було різним .

Саме в цей час вперше була скликана колоніальна конференція 1887 р., куди були запрошені представники всіх самоврядних колоній. В результаті прийнятої резолюції виник новий інститут імперських відносин. Час міністерства Джозефа Чемберлена – це кульмінація популярності ідей федералістів. Теоретичні напрацювання 80-х рр. прихильники Чемберлена намагалися здійснити на практиці [5, 45]. Зокрема, була складена конституція колоніальних зустрічей, уряд метрополії активно підтримував і розвивав імперську колоніальну політику, були відхилені всі спроби провести Ірландську гомруль. У цей час з’являється і інший напрямок імперської політики – деволюція, яка виражалася в прагненні кабінету Гладстона провести Біль про самоврядування в Ірландії. Обидві спроби Гладстона здійснити політику деволюції були провалені федералістами. З 1907 року і до початку Першої світової війни можна говорити про початок другого етапу розвитку імперських відносин [6, 53]. У цей час відбувається падіння популярності ідей федералізму, одночасно посилюється теорія деволюції, пов’язана з ослабленням позицій центру і посиленням автономії домініону. Об’єктивними причинами падіння престижу імперського союзу можна назвати зростання національної самосвідомості людей. Третій етап розвитку імперської ідеї охарактеризувався переходом британського уряду до стратегії деволюції [7, 5].

Отже, з наданням ряду колоній самоврядування Імперія починала набувати інший вигляд. Зростаюча самостійність домініонів ставила перед британською владою питання про необхідність перегляду відносин, що склалися між колоніями і метрополією, та розробці їх нових форм відносин, а саме: змін у самій структурі політичного управління. Існували різні пропозиції щодо створення економічного, військового і політичного союзу, але нарівні з прихильниками федералізму були політики, які виступали за створення національних незалежних держав [8, 13]. Перехід від тактики федералізму до деволюції в Британській імперії протікав мирним шляхом. Кожен етап взаємин метрополії і домініонів був закріплений конституційно, спочатку на колоніальних, а потім на імперських конференціях. У результаті змін політики федералізму до деволюції, відбулася трансформація всього комплексу зв’язків з метрополією, в ході якої витіснялися елементи традиційного колоніалізму і замість них затверджувалися принципи рівності та партнерства.

Література

1. Васильєв О. Військово-морська політика Великобританії і позиція домініонів напередодні першої світової війни // Вісник ЛДУ. Серія: Історія, мова , література. – Вип. 1. – Ленінград. - 1983. - С. 86.
2. Кукушкін В. Канада і еволюція імперських відносин наприкінці XIX - початку XX ст. Перм. – 1994. - С.229 .
3. Сілі Д. Розширення Англії. – СПб. : Видавництво О.Н.Попової. – 1903. - С.423.
4. Сухоруков А. Британську Співдружність націй: минуле і сьогодення // Нова і новітня історія. – 2006. – № 5. – С. 75.

5. Узнародов І. Ірландське питання в англійській політиці в 1905 – 1911 // Шемрок: ірландські дослідження (історія, політика, культура). – Воронеж. – 2002. – №2. – С. 35.
6. Федотов Г. Доля імперій. Публікація, передмова та примітки М. Галахтіна // “Прапор”. – 1992. – № 34. – С.194.
7. Філіппов А. Спостерігач імперії. (Імперія як поняття соціології та політична проблема) // Питання соціології. Т.1. – 1992. – № 1. – С.92.
8. Яковенко І. Від Імперії до національної держави (Спроба концептуалізації процесу) // “Поліс”. – 1996. – № 6. – С.128.

УДК 94(477)“15/17”

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБОРУ ТА ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЖСЬКОЇ СІЧІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – XVIII ст.

Помазан М. Б., магістрант історико-юридичного факультету
Науковий керівник: д.і.н., проф. **Леп'явко С. А.**, кафедра історії України та політології

Зростання інтересу до козакознавчої проблематики на сучасному етапі супроводжується появою новітніх досліджень з історії українського козацтва. Історики-дослідники висвітлюють різні проблеми українського лицарства: походження, звичаї, побут, діяльність гетьманів, полководців, військові кампанії, роль і місце козаків в українському державотворенні тощо. Однак, мало-дослідженим лишається питання щодо формування складу січового товариства, системи бойової підготовки козаків. Вивчення даної проблеми може розкрити деякі звичаї та секрети військової майстерності козаків, а також посилити інтерес до детального дослідження та поступового відродження певних звичаїв і традицій, елементів військового виховання. Це буде корисним для сучасного українського суспільства, зокрема, при підготовці фахівців силових структур, для виховання здорового покоління молоді, його патріотизму.

Дана стаття є спробою на основі історіографічної літератури та джерельних свідчень висвітлити особливості відбору та підготовки особового складу війська запорозької січі у другій пол. XVI - XVIII ст.

Значний матеріал з питань поповнення особового складу та бойової підготовки запорозьких козаків ми можемо знайти у працях: А. Скальковського “Історія Нової Січі чи останнього коша запорозького” (Одеса, 1846) та відомого українського історика, дослідника козащини Д.Яворницького “Історія запорозьких козаків” (Спб., 1888). Крім архівних документів, Д.І.Яворницький використав документальні збірки, мемуари та щоденники, дані топографії, археології, численний фольклорний матеріал, слогади старожилів. Важливий фактологічний матеріал містять сучасні праці: Мицика Ю., Плохія С., Стороженка І. “Як козаки воювали” (К., 1991), Л.Косенка “Козаки. “Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі” (Х., 2007), О.Середюка, “Лицарі Сонця” (Луцьк, 2008), Т.Каляндрук “Таємниці бойових мистецтв України” (2007), В. Пилата “Бойовий гопак” (Львів, 1999) та ін. Так зокрема: Т.Каляндрук у праці “Таємниці бойових мистецтв України”, виданій у Львові у 2007 році зосереджує увагу на систему бойової підготовки (рукопашний бій, бойові танці тощо), яка існувала у запорозьців. Деякі фрагментарні відомості з питань бойової підготовки ми можемо знайти у спогадах іноземців, які відвідували території де проживали козаки і були свідками подій: Альберто Віміна, П'єр Шевальє, Гійом Левассер де Боплан, та інші.

Скупість інформації з питання військових вправ у джерельній базі можна пояснити тим, що запорозьці втаємничували заходи по підготовці воїнів.

На Січі протягом всього існування товариства поставала проблема поповнення його складу новими козаками. Багато помирили від старості, хвороб, гинули у боях. І хоча навколо фортеці завжди було багато людей, які виконували різноманітні функції, це могли бути майстри, які щось лагодили, просто найманці котрі наймалися на різноманітну роботу, торговці, шинкарі, іноземці, джури тощо, але не всі ці люди були членами січового товариства [15, 167]. До Січі потрапляли люди різноманітних національностей, з різним рівнем військової підготовки. Дослідник Віталій Щербак пояснює зростання і поновлення складу козацтва такими чинниками: поступом колонізації на Подніпров'я, як державної, так і народної, посиленням соціального гноблення, поширення ідеї набуття “козацьких вольностей” серед широких соціальних верств населення [14, 57].

Тарас Каляндрук у своїй книзі “Таємниці бойових мистецтв України” відмічає, що на Січ потрапляли такі типи людей:

1) люди котрі володіли бойовими мистецтвами – городові козаки, шляхта, колишні солдати, тощо. Ці люди пройшовши певні випробування, відразу записувались до певних куренів і могли брати участь у походах;

2) люди, які менше володіли або зовсім не володіли бойовими мистецтвами – селяни, ремісники, визволені невольники. Вони під керівництвом досвідчених у військовій справі козаків протягом певного періоду часу освоювали козацькі бойові мистецтва, проходили випробування, і лише тоді ставали справжніми козаками.

3) особи, яких козаки завозили на Січ, зокрема, своїх дітей та сиріт з усєї України, які в січовій школі поряд з іншими науками вивчали з дитячих років військово мистецтво. На Січі їх називали “молодиками” та змалечку навчали верховій їзді, стрільбі з луків, метанню списів, гартуванню в хоробрості [5, 188-189].

За даними Д. Яворницького до січі приймали всіх бажаючих за умови, що претендент православної віри, не жонатий, знає руську мову [15, 152].

Відповідно до норм ініціації, які існували на Січі, для становища молодиків як лімінальних істот була характерна приниженість. Це виявлялося в тому, що вони виконували роль слуг при козацькій старшині та старших козаках, будучи зброєносцями й пажами, як це свого часу мало місце серед давньоруських дружинників та європейського рицарства. А. Скальковський повідомляє, що “при кошовому, при головних старшинах в Січі і в походах знаходились завжди від 30 до 50 молодиків, тобто вельми молодих, до куренів записаних козаків, котрі виконували при них посаду хлопців (пажів) і готувалися таким чином до козацького звання. Крім того, не тільки при старшині, але й при всякому старому козакові був молодик (часто їх діти і племінники, що прийшли з ними, або до них у Запорозжя)” [13, 123]. Тут ясно проглядається аналогія в становищі молодиків у запорожців і молодших отроків у давньоруських дружинників, яких звали “кощеями”, тобто теж рабами, і які займали в дружинах таке саме становище, що й молодики в Січі [4, 29].

З новачків всіляко глузували, січовики називали молодиків “синками”, незважаючи на їхній вік, а ті, у відповідь, мали звати запорожців, навіть молодих, “батьками”. Об’єктом глузувань слугували риси характеру, фізичні якості й зовнішній вигляд новачків, що відбивалося в прізвиськах, які давали їм козаки. За свідченням старого запорожця Микити Коржа, козаки мали таку звичку до глузувань, що “від найменшого випадку, вчинку, ходи або каліцтва, зараз же давали людині прізвисько, котре назавжди залишалося при ній. Так, хто з необачності спалить... курінь, чи зимівник, того називали Палієм, а хто готує їжу або розкладає вогонь над водою, тому давали ім’я Паливоди. Хто ходить зігнувшись від природи або за звичкою, той Горбач (або Горб), якщо хто худий, блідий і слабкий, той Гнида. Якщо хто, проти звичаю запорозького, не любить мамалиги чи тетері – найголовніших страв козацтва - і варить собі кашу, того звать Кашкою тощо [15, 129].

Термін “молодикування” на початку XVII ст., як свідчить П.І.Старовольський, дорівнював трьом рокам. За даними Мирослава Поповича цей термін складав сім років [11, 162]. На думку автора статті (М. П.) термін “молодикування” у першій половині XVII ст. був три роки, але з часом він зріс до семи років, що було пов’язано з зростанням господарської діяльності козацтва, що тягло за собою брак робочій силі. За час перебування в молодиках новаки проходили курс навчання військовій справі та засвоювали звичаї і традиції січового товариства. Навчання військовій справі, яке сполучалося зі службою пажів і слуг, було суворою школою, під час якої ініціанти зазнавали важких фізичних і моральних випробувань. За час перебування в молодиках новаки проходили курс навчання військовій справі та засвоювали звичаї і традиції січового товариства [4, 24].

К.Рондо зазначав, що до звання лицаря допускаються в козацькому товаристві тільки дуже сильні й добре збудовані. Випробування, яким піддавали ініціантів під час такого іспиту, були досить різноманітними. За переказами, посвячуваний мусив з’їсти борщ з перцем. Крім цього, він, випивши кварту оковитої, повинен пройти по перекинутій між скелями на березі Дніпра колоді і не зірватися у воду. Одним із головних випробувань, як засвідчують сучасники, зокрема Гійом Левассер де Боплан, було подолання човном усіх порогів на Дніпрі проти течії [1, 71]. На завершення випробувань, як доводять фольклорні матеріали, кандидат у запорожці мусив, сівши на необ’їждженого коня (“дикого лошака”) обличчям до хвоста, без сідла й вуздечки проскакати полем і повернутися, не впавши на землю [3, 57-58]. Крім того, впродовж усього періоду перебування у молодиках ініціанта перевіряли на винахідливість, здатність не втрачати самовладання у складних обставинах. Дуже багато молодиків не проходили випробування і так і не ставали членами січового товариства. Інколи вони гинули під час випробувань. Ті молодці, які не стали членами спільноти дуже часто ішли з січі і заводили своє господарство поряд. Якщо ініціанти успішно проходили всі випробування, їх допускали до участі в морському поході на турків. І лише після цього вони могли повноправними членами січового товариства [6, 248].

Також слід зазначити, що вступаючи до товариства новобранець відрікався від родинного життя. Посвячення в запорожці передбачало присягу на вірність січовому товариству. Потім новий запорожець, у супроводі когось із товаришів куреня, до якого він поступав, з'являвся до курінного отамана і просив прийняти до товариства. При цьому в пізній період існування Січі він хрестився й кланявся іконам. Отаман, після церемонії привітання, просив обрядової згоди у кухаря на прийняття новачка. Після цього новий козак, як пише А.Чайковський, “вкуплявся” до куреня, платячи певну суму грошей кухареві. Для прийняття новачка до січового товариства кілька козаків мали за нього поручитися. Остаточо затверджував його прийом і посвячення в козаки кошовий отаман.

Коли ж хтось із січовиків з якоїсь причини вирішував покинути товариство, він міг піти з Січі нікого не повідомляючи, аналогічно тому, як ніхто не питав його, звідки він прибув на Січ. У більшості непомітно йшов із Січі й козак, якому вдалося дожити до старості. Зазвичай, він ставав ченцем одного з монастирів, найчастіше Межигірського під Києвом [4, 26-27].

Постійна загроза з усіх сторін потребувала від козаків постійно бути у формі і напоготові, тому товариство постійно тренувалося і удосконалювало вміння пов'язані з військовою справою. Про існування потужної системи козацького вишколу є багато історичних свідчень. Як доводить Еріх Лясота, посол австрійського імператора, козаки з молодих років вправляються у військовому мистецтві [7, 72]. Те саме свідчить Альберто Віміна: “Козаки не вивчають ніяких наук, крім військової” [2, 66].

Воїни з кожного куреня за загальним сигналом вставали до схід сонця і йшли на річку купатись. Купалися завжди, незважаючи на пори року, тобто і взимку. Після цього сідали за стіл в курені снідати. Після сніданку розпочинали бойову підготовку. Сюди входили різноманітні вправи. Кожен воїн повинен був досконало знати свої дії під час тієї чи іншої ситуації та відпрацьовувати їх до автоматизму. Адже в бою, де втрата лічених секунд могла коштувати життя десяткам чи сотням людей, від вишколу війська залежало дуже багато. Так, перетягування воза на швидкість давало змогу в бою блискавично побудувати знаменитий козацький табір, перетягування линви ставало у пригоді у морських походах, коли треба було швидко підняти чи опустити вітрила на чайках, бій на колоді давав змогу впевнено почувати себе при штурмах ворожих мурів, метання списа, бій на шаблях до першої крові, стрільба з лука чи вогнепальної зброї без посередньо використовувалися в бою. При чому ці змагання проводилися в екстремальних умовах: дощ, сніг, сонце, у болоті, лісі. Практикувалися і спеціальні нічні змагання [9, 98-99]. Так, католицький священик А.Віміна, що побував на Україні в 1650 р., записав: “Мені траплялося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців” [2, 66]. З цих слів можна зробити висновок, що постійні тренування не проходили дарма.

Невід'ємними елементами військової підготовки запорожців була боротьба на руках – армреслінг, тільки вони боролися лежа. Крім того, в козаків була боротьба на ногах, коли суперники, лежачи спиною на землі, піднявши ногу, намагалися захопити нею ногу супротивника та перевернути його. Були також присутні кулачні бої між куренями “лава на лаву”. Іноді такі тренування закінчувались навіть убивствами. Для розвитку сили рук використовували затвердлий бджолиний віск, який розминали у долонях. За мість сучасних гир – гарматні ядра.

Козаками була розроблена досконала система володіння холодною зброєю. Щоденно козаки проводили навчальні бої – “ширмування” на шаблях, сокирах, ціпах тощо або змішано, наприклад, у одній руці тримаючи шаблю в іншій келеп. Під час таких ширмувань запорожці підключали і ноги, також у таких тренуваннях використовувались коні і декілька суперників. Для розвитку швидкості удару та спритності у володінні шаблею, під час вправ на шаблі одягали масивні дерев'яні або залізні піхви, які виконували функції обважнювачів. Шаблю одягнутою у такі піхви, козак мусив відбивати підкинуті в гору дрібні монети, кинуті в нього камінці чи пущені з лука у нього затуплені стріли. Для розвитку сили удару козаки кінно і пішо рубали лозу, снопи з очерету. Також тренувалися на спеціальних глиняних та дерев'яних “бабах”, одягнутих у панцири і шоломи узяті з убитих ворогів. У результаті таких тренувань козак міг одним ударом розрубати закутого у панцир ворожого лицаря [5, 210-212].

На Запорізькій Січі, аж до її остаточного знищення, існувала традиція вивчення бойового мистецтва у танцях. Володимир Пилат, дослідник бойового мистецтва українського козацтва, автор монографії “Бойовий Гопак” стверджує, що танець – це комплекс закодованих рухів. Про це дуже добре знали в давнину. Платон відзначав, що танці легіонерів нагадують захисні рухи, стрибки назад та вбоки, а також елементи наступу. Військові стратеги Греції розглядали танці як маневри, бо спеціальні рухи могли об'єднувати ціле військо в єдину одиницю Вони виконували функцію своєрідних тренувальних наборів бойових рухів і прийомів [12, 158].

Козаки теж виконували різноманітні танці. У таких давніх військових танцях, як “Гопак”, “Козачок”, “Аркан”, “Метелиця” чітко простежуються зв'язки бойових прийомів подібні до “ката” у карате. Володимир Пилат виділяє в гопаку надзвичайно ефективну систему відходів від

супротивника, а також різноманітні способи боротьби ногами, як на землі так і в повітрі. До них належать: “повзунці” – способи ведення боротьби ногами проти нижньої частини тіла; “тинки” – способи враження середньої частини тіла суперника та техніка враження на верхньому рівні, яка базується на ударах ногами в стрибку у повітрі. Тут і “розніжка” – удар у стрибку обома ногами в сторони; “щупак” – удар обома ногами вперед; “пістоль” – удар однією ногою у стрибку в сторону і багато інших. Є тут і багато рухів для рук, які імітують блоки удари. Усі ці прийоми обов’язково використовувались у двобоях [10, 93].

За висновками дослідників бойового гопака, цей танець має елементи двобою, які за своєю складністю перевищують арсенал східних систем єдиноборств по вдосконаленню людини. Мистецьке володіння технікою бойового гопака дозволяло козаку проявити зусилля під час контакту із супротивником ударами (лише руками) більше як 280 - 380 кг. Бойовий гопак – це така система дій козака, що застосовувалась як проти одного, так і двох трьох і більше супротивників. Відомо, що в Запорізькій Січі постійно відбувалися герці з різноманітним кількісним складом учасників: один проти одного, два проти двох, один проти двох і більше [12, 160].

Отже, відбір та підготовка особового складу війська запорозького мала свої особливості: по-перше претендент мусив бути православним, не жонатим, знати “руську мову”; по-друге кандидат на звання запорожця мусив пройти довгий кількарічний процес ініціації, яка включала в себе складну щоденну бойову підготовку, моральні та фізичні випробування; по-третє виконати ризуючи своїм життя надскладне завдання яке ставило перед ним січове товариство. Такі умови вступу та підготовки майбутніх козаків до січового товариства залишало запорозьке лицарство не переможною силою протягом століть, яке вражало своїми бойовими якостями, адже у їх складі були найкращі, умілі, загартовані фізично і морально воїни, які не знали ні болю, ні жалю до своїх ворогів.

Література

1. Боплан де Гійом Левассер Опис України / Пер. з фр. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк. – К.: Наук. думка, 1990. – 209 с.
2. Віміна Альберто Реляція про походження та звичаї козаків / Пер. з італ. К. Константинович // Київська старовина. – 1999. - № 5. – С. 64-69.
3. Григорьев – Наш. Історія України в народних думках та піснях: Для серед, та ст. шк. віку /Худож. В.І.Лопата; [Упоряд. іл. А.П.Демиденко].– К.: Веселка, 1993.– 271 с.
4. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій, О.А.Бачинська та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – Т. 2. 724с.
5. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2007. – 304 с.
6. Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. – Х.: Школа, 2007. – 576 с.
7. Лясота Ерих Дневник // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 1. – 182 с.
8. Миронюк О. Козацький звичай побратимства і мовні засоби його опису // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д.Я.Телегін. – К.: НДКП “Часи козацькі”, - 2002. - № 11. – С. 230 – 233.
9. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво / Ю.А.Мицик, С.М.Плохий, І.С.Стороженко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 301 с.
10. Пилат В. Бойовий Гопак. – Львів: “Лотос”, 1999. – 179 с.
11. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: “Артек”, 1998. – 728 с.
12. Середюк О. Лицарі сонця: історичний нарис. – Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2008. – 476 с.
13. Скальковський Апполон Олександрович Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ : Січ, 1994 . – 678 с.
14. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 2000. – 300 с.
15. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І.І.Сварника. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

УДК 94 (477)“1658-1659”

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНА (НА ПРИКЛАДІ ГРИГОРІЯ ГУЛЯНИЦЬКОГО)

Пулинець К. М., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Луняк Є. М.**, кафедра історії України та політології

XVII століття відбилосся на тогочасній Україні важкими подіями – добою “Руїни”, сутнісною ознакою якої став загальний занепад і криза української державності, що призвело до трагедії, до територіального розчленування держави, яку протягом тривалого часу намагалися створити і зберегти. Цей важкий період супроводжувався боротьбою старшинських угруповань за гетьманську булаву, нахабним втручанням сусідніх держав в українські справи, занепадом національно-визвольних ідей, величезними людськими жертвами та матеріальними руйнуваннями [1, 76].

Яскраві постаті цього періоду залишаться назавжди на сторінках історії, такі як Богдан Хмельницький, Іван Виговський – гетьманів України, які боролися за славетне майбутнє держави. Немале значення мали і їх прибічники, діяльність яких справила велике значення на перебіг військових подій. Навіть починаючи зі звичайних козаків і закінчуючи козацькою старшиною.

Важливого значення з початку XVII ст. набуває посада наказного гетьмана. Це була особа, що тимчасово обіймала посаду гетьмана. Його обирала чи призначала Генеральна старшина, як правило, зі свого складу в разі смерті чи тривалої відсутності гетьмана. Але слід врахувати і те, що найчастіше наказного гетьмана призначали з полковників, це було важливо і у випадку очолення у поході козацького війська, коли гетьман залишався у своїй резиденції. Можна сказати, що і статус наказного гетьмана був найчастіше закріплений документом, тому що призначення його оформлялося універсалом, а з 20-х років XVIII ст. – царським указом.

Розглянемо правовий статус наказного гетьмана на прикладі ніжинського полковника Григорія Гуляницького, одного із найяскравіших діячів військово-політичного життя України другої половини XVII ст.

Гуляницькі належали до православної малоземельної волинської “шляхетської дрібноти”. Їхнім родовим осідком було село Гуляники. Перша згадка про цей рід датується 1516 р. Дрібне землеволодіння штовхало Гуляницьких на службу шукати засобів на прожиття: служити на панських та князівських дворах, в судово-адміністративному апараті. За думкою українського історика Наталії Яковенко, загальна кількість членів цього роду приголомшує. З середовища Гуляницьких вийшло кілька луцьких помічників, писарів, представників бюрократичного апарату, діловодів тодішньої Речі Посполитої. Канцелярія ж у ті роки виконувала роль осередку публічного життя певного регіону. Є думка, що Гуляницький працював чиновником, і саме з канцелярського досвіду засвоїв характерне для його листів уміння переконувати, наголос на любові до Вітчизни і риторичку про захист прав і вольностей, котру так любила козацька старшина.

Як і багато інших представників православної шляхти, чимало Гуляницьких підтримало повстання Богдана Хмельницького. Вже пізніше, у 1658 р. ніжинський полковник Григорій Гуляницький гордо промовить царським воєводам: “Будучи під владою королів польських і великих князів литовських, за права і вольності свої ми все стояли і з неволі ми освободились так само й вам кривд і грабежу не подаруємо” [4].

Повертаючись до самого початку його становлення, як людини відомої у військових колах, можна відмітити, що волинський шляхтич Григорій Гуляницький робив свою військову кар’єру на полях битв визвольної війни. Мав гарну репутацію як офіцер, брав участь у багатьох боях у складі Чернігівського полку, воював у корпусі Івана Золотаренка в Білорусії. Його наполегливість та старанність не минула ока Богдана Хмельницького. Незадовго до смерті Хмельницький в 1656 р. призначає Григорія Гуляницького ніжинським полковником. Це була досить важлива посада, бо Ніжинський полк у ті часи адміністрував величезну територію від Стародуба (нині Брянська область) і Глухова (нині Сумщина) до Носівки (нині райцентр на Чернігівщині) [2, 12].

Очолюючи цей, один із найзначніших адміністративних полків, Гуляницький, який раніше не дуже втручався у політичні справи, тепер уже не міг стояти поза ними. Після смерті Богдана Хмельницького йому довелося вибирати одного з поміж багатьох претендентів на булаву, і хоч-не-хоч втягуватися у громадянську війну. І він обрав стати на бік Івана Виговського.

Виговський доручив Гуляницькому охороняти північно-східний кордон, біля якого стояло московське військо. В цей час була підписана у вересні 1658 р. Гадяцька угода про створення нової Речі Посполитої трьох народів, де українці мали увійти в союзну державу, як рівні полякам і литовцям, у Велике Князівство Руське. В складанні пунктів Гадяцької угоди брав участь і Гуляницький. Але вона виявилася великою ілюзією й не мала подальших політичних наслідків [3, 313].

Продумана військова тактика та хист Григорія Гуляницького допомогли розбити військо Івана Донця, які вторгнулися в Україну. Ніжинський полковник вже в цей час був тимчасово призначений сіверським гетьманом. Своє занепокоєння військовою ситуацією Гуляницький яскраво описує у листах до наказного ніжинського полковника Григорія Кобилецького. З цих листів наказного гетьмана можна побачити як постать з авторитарними нахилами, і яскравим промовцем. “Москва наступає безбожна із свавільниками, де нікому не норовять, все вогнем та мечем розоряють, церкви Божі палять та монастирі, священників та ченців і черниць без всякого милосердя вбивають, а понад те над паніями добрими, дівками та дівицями гвалт чинять, груди

ріжуть й малим дітям не спускають, очі вилуплюють й гірше за поган..." – пише наказний гетьман у 1658 р., й закликає, щоб Кобилецький зганяв усю волость до ніжинської фортеці, а хто не хоче – того "каратигорлом" [4, 10].

Таким чином, можна зробити висновок, що посада наказного гетьмана відігравала значну роль в політичному житті тодішньої української держави. Наказний гетьман мав значний вплив формування ідей серед козаків, що давало йому можливість завойовувати їх прихильність. Гуляницький, який підтримував політичну думку таких діячів як Хмельницький та Виговський, продовжував їхню політику.

Література

1. Ростовська О., Железко Р. Події 1657 – 1663 рр. на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні / О. В. Ростовська, Р. А. Железко // Ніжинська старовина. – Вип. 9 (12) – К., 2010. – С. 75-85.
2. Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали. Випуск 1. – Ніжин, 1994. – 24 с.
3. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський – борець проти Московії / Ю. А. Мицик // Українська козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. Керівник проекту, автор-упорядник В. Недляк. – К.: "Емма", 2007. – С. 312-316.
4. bbc.co.uk / Володимир Маслійчук. Григорій Гуляницький – той, хто забезпечив перемогу під Конотопом/ – 2013. – 12 с.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У ЛІВОНСЬКІЙ ВІЙНІ

Ребенок В. В., магістрант історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Страшко Є. М.**, кафедра історії України та політології

У сучасних умовах значно зріс дослідницький інтерес до проблеми історії формування міждержавних відносин України з її сусідами. Для розуміння міжнародного становища нашої країни важливою константою є зовнішньополітична діяльність українського козацтва другої половини XVI ст. Через суперечливість і неоднозначність відносин українського козацтва з Росією у зазначений період, дана проблематика у різний час була, фактично, забороненою для істориків, а тому на сьогодні є маловивченою, а отже, актуальною. Ігноруючи складні моменти історії козацького періоду, неможливо об'єктивно відтворити історію України, Росії та Польщі XVI - першої третини XVII ст.

Автор даної статті ставить за мету проаналізувати мотиви, якими керувалися козаки, погоджуючись на участь у Лівонській війні, систематизувати хронологію збройних сутичок, визначити внесок козацтва у дану війну, об'єктивно використовуючи джерела та історичні доробки вчених.

Про участь українських козаків у Лівонській війні вже в другій половині XVI ст. повідомляв у своєму щоденнику Ф.Євлашевський[12] та пізніше у другій половині XVII ст. Ф.Софонович у своїй "Хроніці"[15].

Одним із перших істориків, хто в контексті вивчення історії України звернув увагу на участь українських козаків у Лівонській війні, був Д.Бантиш-Каменський. У "Истории Малой России" [1] вчений зібрав багато фактичного матеріалу, але не проаналізував його критично. Участь українських козаків у Лівонській війні він трактував з суб'єктивно-оціночних позицій проімперського характеру.

Пізніше до даної теми в своїх роботах зверталися: М.Максимович [13], М.Костомаров [8], Д.Яворницький [17], О.Єфименко [6], М.Грушевський [5]. Введення ними в науковий обіг великого об'єму архівних документів помітно полегшило висвітлення нашого питання.

Серед радянських істориків, при вивченні історії козацтва, нашої теми торкалися: Б.Голобуцький [4], І.Крип'якевич [9].

В сучасній українській історіографії тема участі українських козаків у Лівонській війні 1559-1581 рр. знайшла відображення у наукових доробках С.Леп'явки [10], В.Щербака [16], В.Брехуненка [2], В.Гайди [3].

Уже на початку міжнародної діяльності українського козацтва у XVI ст. чітко вимальовуються його основні напрями взаємовідносин, пріоритети яких час від часу змінювалися, залежно як від геополітичної ситуації навколо України, так і від проблем її внутрішнього життя.

До 1540-х років роль козацтва була незначною, натомість воно не відіграло самостійної ролі у прикордонних справах. З середини XVI ст. розпочалися походи козаків на турецькі міста, а у 80-х роках XVI ст. козаки вже вважалися самостійною і могутньою військово-політичною силою.

На початку встановлення контактів із Москвою українські козаки дивилися на неї через призму власних інтересів. У їхній свідомості військова служба російському цареві нічим не відрізнялася від служби іншим сусіднім володарям, що вважалося аналогом "лицарських послуг". Українські козаки прихильно використовували можливість отримати від царя жалування за свої "заслуги" проти татар, особливо платню, котру у Варшаві нерідко доводилося у прямому сенсі вибивати. Але, незважаючи на загравання та приховані плани московського уряду, вони чітко усвідомлювали свою приналежність до Речі Посполитої. Це підтверджується участю українських козаків у всіх війнах з Московією, які вели у XVI ст. Польща та Литва, а з 1569 року - Річ Посполита.

Першою такою війною, до якої українських козаків було залучено письмовим зверненням великого князя Сигізмунда Августа, стала Лівонська війна (1558-1581 рр.). Формально вона велася за землі Лівонського ордену, але, по суті, йшлося про продовження суперництва Литви (пізніше Речі Посполитої) та Москви за політичне домінування на Півночі та Сході Європи. У цій війні козацькі загони охороняли укріплення, вели розвідку, здійснювали рейди у глиб території противника. Запорозькі козаки, насамперед, згадуються у козацьких реєстрах як постійні та активні учасники литовсько-московського військового протистояння, а також як частина збройних сил Великого князівства Литовського [10, с.68].

Проаналізуємо детальніше участь і роль українських козаків у Лівонській війні, що в 60-х роках XVI ст. переросла в континентальну. Стара система загальної військової повинності бояр-шляхтичів виявилася неефективною, і тоді в уряді Великого князя Литовського Сигізмунда Августа виникла ідея використати у війні козаків. Сприяло цьому й те, що тогочасні литовські

гетьмани Г.Ходкевич і Р.Сангушко походили з українських земель й самі козакували у молодості. Скрізь були розіслані спеціальні листи, в яких старост заохочували до вербування козаків, за відповідне грошове утримання. Це був перший урядовий документ з якого розпочалося регулярне залучення козацтва до державної служби. Козакам почали виплачувати по 10 злотих на рік, крім цього їм видавали сукно. 1578 р. у зв'язку із Лівонською війною, оплату козакам було збільшено до 15 злотих на рік, ще й сукно на кафтан [10,с.174].

Перша військова перемога українських козаків у Лівонській війні відбулася у 1562 р., коли вони у складі польсько-литовського загону під командуванням остерського та чорнобильського старости Ф.Кмити розбили московське військо під Черніговом й захопили його. Після цього козаки завдали нищівної поразки загонам князя Мещерського і вирушили далі до міста Стародуб, перемігши по дорозі ще два заони московитів. У 1563 р. козаки під керівництвом отамана М.Вишневецького, двоюрідного брата Д.Вишневецького, захопили Новгород-Сіверський та Почеп, взявши у полон багато бранців і здобичі. Влітку 1567 р. козацькі підрозділи у складі загонів князів К.Вишневецького, Я.Збараського та Р.Сангушка біля озера Суші розгромили московське військо. Запорозькі козаки отримали також серію перемог під Вітебськом, Улою, Кривиною, Леплі, Дріси, а Московії було завдано збитків близько 40 тис. рублів [2,с.14].

Козацькі заони діяли на півночі Білорусі до Вітебська, а надалі навіть у Лівонії. Вони несли сторожову службу, добре зарекомендували себе у розвідці та будівництві укріплень. Джерела зберегли імена деяких козацьких ротмістрів: Б.Телиці, І.Олізаровича, Б.Косича, Г.Оскерка, С.Бірулі [2,с.10].

У 1568 р. в ході Лівонської війни настав короткий період затишшя, щоправда, без підписання мирного договору, оскільки жодна із сторін не відмовилася від своїх намірів. У 1569 р. Велике князівство Литовське об'єдналося, згідно Люблінської унії, з Польським королівством і була утворена Річ Посполита. Всього ж у військових діях 1562-1569 рр. проти Московії взяли участь понад тисячу українських козаків, їх вписали до реєстру. Це стало початком визнання козаків як "людей лицарських". Реєстровці користувалися привілеями, які підносили їхнє правове і суспільне становище над іншими козаками.

Останній етап Лівонської війни тривав з 1579 р. по 1581 р., який ще називають Московською або Інфляндською війною. Козаки, як піддані Речі Посполитої, активно відгукнулися на заклик взяти участь у військових операціях, сподіваючись, що за це король пізніше збільшить кількість реєстрових козаків. Вже під кінець 1578 р. у різних місцях бойових дій козаків налічувалося понад півтори тисячі [2, с.12].

Новообраний король С. Баторій змінив частково тактику військових дій у Прибалтиці, він вирішив відрізати Московію від Прибалтики по лінії Полоцьк-Псков. З 1579 р. по 1581 р. було проведено три військові компанії. Перша із них відбулася у 1579 р. і результатом її 29 серпня стало звільнення від московитів міста Полоцька, облога якого тривала довго і була дуже важкою. Один з волонтерів зумів підпалити дерев'яну стіну полоцького укріплення, так що вогонь розповсюдився по місту, знищивши значну частину міських укріплень. Тільки наступного дня гарнізон Полоцька здався [11, с.18]. "Під Полоцьком були "козаки Низові", очевидно не реєстрові, під проводом Матвія Самоватого і Миколая, – зазначав М.Грушевський [5, с.163]. Королівське військо у Полоцьку здобуло велику кількість зброї.

Одночасно із облогою Полоцька військові дії велися під Туровлем. Козаки на чолі з Мартином Курою двічі штурмували місто і тільки за другим разом замок був захоплений. Успішному штурму замка сприяло те, що на озброєнні у козаків були гармати. Частина військ під командуванням подільського воєводи М.Мелецького та брацлавського воєводи Я.Збараського вирушила до замку Сокіл, який був захоплений після важких боїв. Перша військова компанія 1579 р. закінчилася взяттям замку Суша.

Разом з королівським військом козацькі заони діяли на Смоленщині, зокрема, один з них під орудою оршанського та остерського старости Ф.Кмити та інших козацьких ватажків: "славний Филон Кмита 100 конних і 500 піших, Борис Жаба 300 піших, Гаврило Боруля 500, Голубок 100, Корнило Перевальський 100, Федор Кошевич 100 і т. д.", – констатував М. Грушевський [5, с.163]. Козацькі заони на Смоленщині спалили до двох тисяч сіл.

У кінці 1579 р. київський воєвода князь Костянтин Острозький з сином Янушем та князем М.Вишневецьким вирушили у похід на Сіверщину, маючи в своєму підпорядкуванні кілька тисяч козаків. Через відсутність в достатній кількості гармат і піхоти, К.Острозький не наважився штурмувати добре укріплене місто Чернігів. "Князь Острозький, воєвода київський, Чернігова добував", – зазначається в Острозькому літописі [14, с.381]. Військо вирушило на Стародуб і Почеп, де взяли в полон 3 тис. чол. та відігнали худоби 10 тис. голів [2, с.13].

Отже, військові дії проводилися по всій лінії східного кордону Речі Посполитої і Московії. Взимку 1579-1580 рр. вони здебільшого велися пасивно, хоча в них теж приймали участь козаки, зокрема, полоцькі козаки, під керівництвом Ф.Сука взяли замок Нішарди.

Друга військова компанія розпочалася у 1580 р. Епіцентр бойових дій перемістився із Полоцька до Великих Лук – стратегічно важливого укріплення між Смоленськом і Псковом. На підступах до Великих Лук, завдяки козакам Гаврила Бірулі, були здобуті укріплені замки Веліж та Усвята. До того ж під Веліжем козаки вщент розгромили один із московських загонів.

У серпні 1580 р. королівське військо вирушило до Великих Лук, попереду йшли козацькі загопи отамана Сверговського та ротмістрів-Димка, Бірулі. Розпочалася облога міста. Польсько-литовському воїну вдалося підпалити дерев'яні укріплення, гарнізон здався. Однак від пожежі підірвався порохований склад і загинуло дуже багато людей з обох сторін.

Неподалік від Великих Лук, під Торопцем, стався ще один великий бій, у якому князь Януш Збараський розбив московитів. Загопи оршанського старости Филона Кмити, які нараховували близько двох тисяч чоловік, нанесли поразку восьмитисячному московському війську. Надалі ж змушені були з боями відступити перед переважаючими силами противника.

Південніше від Ф.Кмити діяли козаки на чолі з поручиком Яном Оршанським. Вони спалили кілька міст і замків Сіверщини, дійшли до Стародуба та повернулися з великою здобиччю [11, с.21].

У жовтні 1580 р. козаки брали активну участь у здобутті укріпленої фортеці Заволоч. Взимку 1580–1581 рр. прикордонна війна тривала. Ф. Кмита вирушив із загоном до Старої Руси, а козаки Курчі і Голубка спалили Холм. До Московщини відправилися у рейд козаки Радзивілла.

Розпочалися переговори між московськими та польськими дипломатами, але результатів не дали. Москва погоджувалася віддати більшу частину Інфлянт, окрім східної, а Стефан Баторій висував категоричну вимогу – уступити Інфлянти повністю.

Влітку 1581 р. козаки зайняли Красногородок, звідки дошкуляли московітам [2, с.16]. Королівське військо здобуло Воронеж і наприкінці серпня підійшло до Пскова. Розпочалася зтяжна облога. Одним з найактивніших захисників Пскова був козацький отаман Михайло Черкашанин, який ще задовго до війни перейшов на службу до московського царя. Він загинув, захищаючи місто. Добре укріплений, оточений кількома рядами кам'яних мурів Псков взяти штурмом було майже неможливо. Тому було вирішено перейти до тривалої облоги.

Одночасно із діями польського війська на півночі загопи волонтерів здійснювали самовільні рейди на Московію по всій лінії східних кордонів Речі Посполитої. Ходив у такий похід зі своїми козаками й Михайло Вишневецький, київський каштелян. Козаки здобули штурмом замок Трубчевськ і спалили його, при цьому було знищено декілька тисяч чоловік. Московські воєводи прилеглих замків – Путівля, Брянська, Орла, Стародуба, із поспіхом зібраним військом, намагалися наздогнати і розгромити загопи М.Вишневецького, але самі були розбиті козаками, загинуло півтори тисячі московських воїнів. М.Вишневецький із козаками повернулися у межі Речі Посполитої.

Ще більший рейд по московських землях здійснили син віленського воєводи Радзивілл і Филон Кмита, загопи яких налічували до семи тисяч чоловік. Вони вирушили вглиб Московії з наміром дати битву Івану Грозному. Зпустошуючи на своєму шляху околиці, польсько-литовське військо у пошуках царя пройшло Ржев і зупинилося у верхів'ях Волги. Московські війська уникали відкритих сутичок, а тільки влаштовували невеликі засідки. Згодом, польсько-литовське військо рушило до Старої Руси, звідти – до Пскова. Окремі ж козацькі загопи залишилися на території Московії і продовжували нападами тероризувати ворога.

Добре укріплений Псков, незважаючи на постійні штурми, вистояв. Проте, це не особливо вплинуло на перебіг війни – Москва прогнала її і стратегічно, і геополітично. У листопаді 1581 р. розпочався активний переговорний процес, який закінчився у січні 1582 р. підписанням миру. Козаки виконували під час переговорів важливу службу супроводу послів і гінців, займалися розвідкою тощо. Окремі ж козацькі загопи на свій власний розсуд, без відома командування, продовжували рейди-набіги за московські кордони.

Під час війни з Московією, крім загонів реєстрових козаків, у боях брали участь близько чотирьох тисяч низових козаків [7, с.77]. Серед їх ватажків відзначилися Іван Новельський, Корній Перевальський, Гаврило Біруля, Костянтин Величко, Борис Жаба, Григорій Челуна [7, с.77]. Королівська армія виграла багато битв тільки завдяки мужності та винахідливості українських козаків, їх досвіду ведення бойових операцій.

Війна короля С.Баторія проти Московії Івана Грозного закінчилася перемогою Речі Посполитої, що суттєво змінило баланс сил на користь останньої до середини XVII ст.

Проведений аналіз джерел та історичних доробків дозволяє зробити висновок, що перемога Речі Посполитої стала перемогою і козацтва. Результатом війни для козацтва стало утворення реєстрового козацького полку, воно вперше дістало офіційне підтвердження своїх основних станових прав, звільнення від податків і право на власність, закріпилася традиція запрошувати козаків до війн, які вела Річ Посполита.

Література

1. Бантыш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993.
2. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – К., 2007.
3. Гайда В. Не Конотопом єдиним. Козацько-московські конфлікти XVI- XVII століть. // Дзеркало тижня, № 11, 2012.
4. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. Козацькі часи - до 1625 р., – К.: Наукова думка, 1995.
6. Ефименко А. История Украины и её народа. – СПб.: Типография Товарищества "Общественная польза", 1907. - 176 с.
7. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007.
8. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича. – Кн.1, Т.3. – 1903. – С.543-615
9. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992.
10. Леп'явка С. Участь козацтва у Московській війні Стефана Баторія. // Сіверянський літопис, № 2, 1998.
11. Леп'явка С. Участь козаків у російсько-литовській війні в 1567-1569 рр. / Україна і Росія в понарами століть. – Чн.: Сіверянська думка, 1998. – 340 с.
12. Мемуари до історії Південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). / За ред. В.Антоновича. – Дніпропетровськ: Січ, 2006. – 439 с.
13. Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори. - К.: Либідь, 1994. – 448 с.
14. Острозький літописець // Між двох вогнів: друга половина XVI - перша половина XVII ст. (Серія "Історія України в прозових творах та документах"). – К., 1996.
15. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992.
16. Щербак В. Козацтво XVI - перша половина XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення. // Terra Cossacorum – К., 2007.
17. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. т.1. – К.: Наукова думка, 1990.

УДК 94 (477)"1941/1943"

СУДИ НАД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ ТА КОЛАБОРАНТАМИ В КОНОТОПІ

Редян І. А., магістрантка історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.і.н., доц. **Луняк Є. М.**, кафедра історії України та політології

Ми в 2014 р. будемо святкувати 70-річчя з дня визволення України від німецько-фашистських загарбників. У 1944 р. відбувся суд у Києві над колаборантами Конотопського концтабору, які охороняли наших військовополонених. Всі вони отримали покарання від 5 до 20 років позбавлення волі і звільнялися від права голосу.

Аналізуючи джерельну базу (газети, журнали, архівні документи) розглянемо судові процеси над зрадниками на Конотопщині.

Даній роботі увагу у свої працях приділяли такі науковці як Є. Маленко [5], М. Карпенко, Ю. Стеценко [4], Є. Маленко, А. Маркіна [6]. І в своїх книгах ці події згадують учасники Г. Гудеріан [2], А. І. Родимцев [7], О. Т. Соколенко [11].

Всіх арештованих німці кидали у в'язницю, що була організована ними в м. Конотопі, де для ув'язнених були утворені незносно тяжкі умови утримання: камери були переповнені, брудні, в зимовий період не опалювалися; харчування було голодне: видавали на добу 200 г хліба із просяних відходів і баланду, яку варили із гнилих овочів. На допитах над арештованими чинили звірячі катування; після короткого допиту приговорювали до смертельної кари і партіями вивозили на розстріл [5]. Так, німецькі окупанти за 2 роки в м. Конотопі знищили біля 30 тисяч радянських громадян, в тому числі 3000 тис. мирного населення, із яких біля 1000 чоловік громадян єврейської національності.

Прямими підсобниками німецьких окупантів у в'язницьких злочинствах над радянськими громадянами був обслуговуючий персонал німецької в'язниці, який забезпечував повну охорону перебуваючи у в'язниці заарештованих і дотримували встановлений над ними фашистський режим. Сюди ввійшли місцеві прислужники на чолі з Лисим Василем Васильовичем [4].

Проживаючи на тимчасово окупованій німцями території, Лисий при допомозі бургомістра м. Конотопа в листопаді 1941 р. добровільно поступив начальником німецької в'язниці де працював до 30 серпня 1943 р. Старшими наглядачами були Гузь Дмитро Семенович і Пальоха Микола Іванович, які на службу у в'язницю поступили добровільно і служили аж до вигнання німецької армії із м. Конотопа. З арештованими поводилися грубо, особливо своєю грубістю відзначався Гузь, його вважали "грозою для арештованих" [3].

Жорстокі наглядачі німецької в'язниці – Рева, Дідан, Сагайдачний, Судак, Каховський, Герасимов – спочатку служили від 3 до 8 місяців в Конотопській міській поліції, а потім були переведені на службу до в'язниці, де працювали до вигнання німецької армії із м. Конотопа. Будучи поліцейськими, брали участь в облавах на радянських партизан, проводили арешти комуністів і радянських активістів, деякі брали участь в пограбуваннях і вилученні майна у місцевих людей, крім того несли службу по охороні німецьких установ і відновлених німцями підприємств.

Наглядач Судак був тайним агентом жандармерії і мав завдання виявляти комуністів, які ховались від переслідувань німецької влади, радянських партизан і людей, які мали зв'язок з ними [9]. Воловод, Мороз, Зимовець, Півень, Залісний, Ярмола, Немолот, Бондар залишилися проживати на території тимчасово окупованій військами німецьких загарбників і служили наглядачами німецької в'язниці.

Судовий процес, який слухався в Військовому трибуналі військ НКВС Київської області, що відбувся в м. Конотопі 19-21 січня 1944 р. під головуванням капітана юстиції Гусаревича Д. А., членів суду – капітана Комісаренка І. Г. і старшини Алексеєва М. при секретарі суду Барановій Т. розглянув справу стосовно звинувачення колаборантів "соціалістичної Батьківщини, які продалися німецько-фашистським людоджером і працювали в німецькій тюрмі в угоду німецьким мерзотникам, проводячи погані справи над мирними радянськими жителями і військовополоненими, які були кинуті німцями у в'язницю для знущань і фізичного знищення" [8].

За звірять знищення ні в чому повинним радянських людей, в тому числі жінок дітей і стариків, Військовий Трибунал військ НКВС приговорив:

Лисого Василя Васильовича і Гузя Дмитра Семеновича – до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією власного майна. Судака Г. до 20 років каторжних робіт з позбавленням права голосу після цього на 5 років з конфіскацією власного майна. Реву Л.С., Воловода Н.Д., Ярмолу Т.Ф. і Пальоху М.І., до 15 років каторжних робіт кожного з позбавленням права голосу на 5 років і з конфіскацією власного майна кожного. Бондаря П.Л. позбавили свободи строком на 7 років і позбавленням права голосу на 2 роки і з конфіскацією власного майна. Залісного І.Д., Немолота А.П. позбавили свободи строком на з позбавленням права голосу на 2 роки і з конфіскацією власного майна. Лисого Л.В., враховуючи те, що він непогано відносився до арештованих, – виправдали.

Оголошення "справедливого" вироку над "зрадниками Батьківщини" було зустрінуте трудящими м. Конотоп і присутніми колгоспниками Конотопського району з "великим задоволенням" [8].

Частина військовополонених жила в бараках, а решта в ямах під відкритим небом. Людей, що знесилювались, кидали в ями смертників ще живими, ями до наповнення залишали відкритими [6]. Все це занадто вражало жителів міста, вони намагались допомогти військовополоненим будь чим. Ризикуючи своїм життям і життям своїх дітей, жінки кожен день ходили до табору, носили їжу – що в них було: ділились останнім шматком хліба, вареною картоплею, буряком. Потім жінки дізнавались, що безнадійних хворих віддавали рідним. Десятки конотопчан вбачали в цьому можливість врятувати приречених на смерть [2].

Жінкам вдавалось врятувати життя багатьом воїнам. Сучко Варвара, Омельченко Марія, Кравченко Варвара, Бондар Анастасія, Прокопенко Людмила та багато інших викупляли полонених, лікували, ставили на ноги, а потім переправляли до партизанів, деякі з них переходили лінію фронту і продовжували бити ворога.

Але не тільки викупляли полонених за дарунки, а були і випадки коли кидали щіпці, якими полонені перерізали колючий дріт і цілими групами втікали з табору [1].

В концтаборі був госпіталь для хворих військовополонених, та ліжок не вистачало, тому розміщали людей прямо на порозі. Знаходився він в будівлях центральної районної лікарні, оточений колючим дротом і охоронявся німецькими вартовими. Як тільки хворі ставили на ноги, їх зразу ж відправляли у концтабір.

В госпіталі працювала Галина Іванівна Кавець, яка допомагала тікати багатьом полоненим. Фашисти схопили мужню патріотку та не вибили зізнання з молоді дівчини й зрештою

відпустили, після визволення з тюрми вона продовжувала надавати допомогу військово-полоненим.

Після війни Галина Іванівна працювала медичною сестрою в ЦРЛ, отримувала листи від людей, яким врятувала життя.

Таким чином в серпні-вересні 1942 р. із табору визволено понад 150 в'язнів, які поповнили партизанські загони [7].

Боротьба з окупантами та колаборантами на Конотопщині була досить активною. Населення негативно ставилось до загарбників, тому це викликало жорсткі розправи над мирними людьми. Явищ співпраці з німецько-фашистськими окупантами було небагато, оскільки переважна більшість так званих колаборантів співпрацювали з німцями через тяжкі обставини життя, однак це не бралось до уваги в подальших розправах над ними, що відбулися після повернення до Конотопу радянської влади. В той же час значно більше фактів свідчить про опір загарбникам на Конотопщині й боротьбу місцевих людей за визволення рідного краю від окупації.

Література

1. Вони воювали за Конотопщину // Радянський прапор. – 1963. - № 125.
2. Гудериан Г. Воспоминания солдата [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/german/gdermian/index.htm/>.
3. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. – М.: Воениздат, 1961. – Т. 2. – 682 с.
4. Карпенко М. Стеценко Ю. Судовий процес про звірства й злочини зрадників Батьківщини, прислужників німецько фашистської тюрми в місті Конотопі. З обвинувального висновку в справі про звірства прислужників німецької тюрми в м. Конотопі // Радянський прапор. – середа, 26 січня 1944 року.
5. Маленко Є. В Пам'яті народній // Радянський прапор. – 1990. - № 126.
6. Маленко Є., Маркіна А. 6 вересня – річниця з дня визволення Конотопа. Табір смерті // Радянський прапор. – 1944. -№ 128.
7. Родимцев А. И. Твои, отечество, сыны / А. И. Родимцев. – К., 1962.
8. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны / Вып.40 [Сборник] – М.: Воениздат, 1960. – Т. 2. – С. 117.
9. Соколенко О.Т. Альбом Партизанської Слави українського народу у Великій вітчизняній війні 1941-1945рр. / Об'єднання "Всесвіт". – К., 2012. – 1430с.

УДК 94 (477)"18/19"

ПРОДУКУВАННЯ ТА ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ НА СТОРІНКАХ НАУКОВИХ "ЗАПИСОК" ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Рослий Д. М., студент V курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Страшко Є. М.**, кафедра історії України

Періодичні видання, як важливі історичні джерела, дозволяють науковцям простежити основні події соціально-політичного та національно-культурного життя суспільства. В умовах лібералізації політичного режиму під впливом реформ 1860-70 рр. основними осередками, які продукували та популяризували наукові знання ХІХ – поч. ХХ ст., стали Харківський, Львівський, Київський та Одеський університети. Водночас з метою концентрації інтелектуального потенціалу, координації досліджень, організації ефективного обміну науковою інформацією було створено низку наукових товариств: Харківське Імператорське Товариство (далі – ХІТ), Одеське Товариство Історії та Старожитностей (далі – ОТИС), Наукове Товариство ім. Т.Шевченка у Львові (далі – НТШ) та Українське Наукове Товариство у Києві (далі – УНТ), які видавали свої роботи в низці періодичних видань.

З фундаментального доробку періодичних видань, які виходили до початку Другої світової війни на теренах України, найвагомішими були часописи у формі "Записок".

Незважаючи на те, що "Записки" заслужено отримали позитивну оцінку науковців, намагання їх авторів конструювати український національний простір досі залишаються недослідженими. Варто привернути увагу істориків й до просторової складової українського націоналізму, що до сьогодні чомусь не викликала інтересу у дослідників.

Історіографія дослідження діяльності та наукової спадщини зазначених вище Товариств на сьогодні склалась доволі розмаїта: наукові розвідки, студії, статті, тощо. М.Грушевський, А.Котенко, З.Зайцева, В.Ляхоцький, В.Венгерська, В.Хмарський та інші дослідники поступально

та неперервно накопичили ґрунтовний джерельний матеріал, дослідили та охарактеризували діяльність, організаційні та статутні особливості функціонування Товариств, частково проаналізували зміст "Записок" [5, 101-102]. Проте питання формування історичних знань та проблема творення національного простору на сторінках "Записок" залишилось не відображеним та потребує розробки, досліджень та застосування нових оціночних інтерпретацій.

Мета дослідження полягає у аналізі наукових матеріалів опублікованих на сторінках "Записок" наукових товариств з точки зору їх ролі у формуванні українського національного простору та продукуванні історичних знань.

Серед найбільш популярних підходів, які знайшли поширення на пострадянському просторі у трактуванні особливостей творення національних проектів в XIX ст., стали концепції Б.Андерсона, Е.Гобсбаума та М.Гроха. М.Грох пояснює виникнення націй, як внутрішній процес, викликаний соціально-економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Цей процес, на думку вченого, мав три основні фази: академічну, культурно-просвітницьку та політичну [7].

Б.Андерсон запропонував соціально-антропологічний підхід, а також трактування "нації" як "уявленої" спільноти. На його думку, націоналізм виконує три основних завдання: "націоналізує" народи, створює національну історію та національну територію, окреслюючи її як власність нації, її життєвий простір[1].

Концепції дослідників можна з впевненістю співвіднести і з процесом творення та становлення української нації та національного простору.

Поняття національний простір включає в себе такі сфери та елементи, як: природне або географічне середовище, територію, політичну сферу, процес історичного творення українського суспільства у просторі та часі, ментальність та національну свідомість українського народу, культурологічний аспект, зовнішні фактори впливу на формування та розвиток національного простору, соціальні та економічні умови, генетичний зв'язок поколінь українського народу, етнічну основу, туристичний фактор.

З кінця XVIII ст. культурне життя в Україні зазнало докорінної трансформації – почало стрімко набувати європейських форм, випереджаючи інші регіони Російської імперії. Розвиток гуманітарного знання, зокрема історичної науки, призвів до виникнення протягом XIX ст. численних наукових товариств. Ці наукові установи зробили непересічний внесок у створення на території України своєрідного історичного та національного поля.

Значення наукового доробку "Записок" полягає в розробці теоретико-концептуальних матеріалів, на перший план ставилась найфундаментальніша проблематика: історія Русі, козацтва, археологічна, етнографічна, джерельна тематика досліджень, що були покладені в основу української історичної науки та свідомості.

Об'єктами уваги товариств, зокрема у Києві, Харкові, Одесі, Львові, були: Україна (країна і держава в усьому історичному часі та соціальному обширі), український етнос й українська нація, народ України, як єдине ціле.

Предметом уваги є цілісне пізнання (самопізнання), творення й самотворення української людини, нації, народу, їхньої етнічної території і держави (України) у всьому часопросторовому вимірі, дослідження феномену українства, закономірностей, досвіду й уроків його розвитку та прояву в усіх сферах людського буття.

Пізнання й самопізнання українського народу, закономірностей і механізмів формування його світогляду, ментальності, культури вже не обмежувались сферою споглядання, історіософським осмисленням, а перейшли у практичну площину.

Проаналізувавши публікації "Записок" крізь призму нової просторової історії, можна зробити висновок, що редактори та автори журналу активно переслідували мету конструювання українського національного простору, систематично привертаючи увагу своїх читачів до просторової проблематики, а саме, до питань дослідження української етнічної території, українського етносу, заохочення національного туризму, чи дослідження етнографічних особливостей українців. "Записки" стали першими виданнями, автори яких цілеспрямовано порушували питання територіалізації українського національного простору та концептуалізували стосунки українського населення й території, декларували право на самобутність, самопізнання, само творчість української нації.

Саме навколо "Записок" та за активної діяльності учасників товариств розпочалось формування українського націоналістичного дискурсу з типовою для нього увагою до питання про самостійність української мови, а також до історії і до проблеми національного характеру.

Свій інтерес у національно просторових питаннях редактори всіх журналів "Записок" від початку декларували у статутах та програмах часописів, зазначаючи, що їх буде присвячено дослідженню українських земель, зокрема з питань: культури, території, етнографії, історії, крає-

знавства і т.д.. Редакція заохочувала місцевих читачів-красзнавців надсилати власні статті, що могли допомогти "всім разом" краще пізнати свою країну.

Серед перших публікацій такого плану можна назвати розвідку М.Левченка про "місця проживання та місцеві назви русинів". У ній автор на основі власних спостережень за типом головних уборів, будівель, а також мовою населення стверджував, що "в наш час південноруси, малоруси, чи, правильніше, русини живуть у Росії суцільною масою, у губерніях: Полтавській, Харківській, Київській, Волинській, Чернігівській, Таврійській, за Байкалом і в Добруджі...". Тим самим автор досить чітко окреслив, як територіальні кордони, так і межі розселення українського етносу [13].

Детальніше і ґрунтовніше продовження, стаття М.Левченка, знайшла у циклі "Короткий географічний огляд краю, населеного південноросійським (українським чи малоросійським) народом". Його автор, І.Маркович, уже набагато переконаливіше і науково довів, що "країна, населена південнорусами (українцями, малоросами), займає частину Східної Європи, протяжність її з заходу на схід займає майже 20 градусів довготи, що складає більше 1800 верст. Найбільша її довжина з півночі на південь простягається до 900 верст. Простір земель, населених українцями, у точності визначити не можна, але, приблизно, він складає більше 10870 кв. географ. миль. На всьому цьому просторі знаходиться 14300000 жителів, які говорять південноросійською мовою ("южнорусским языком"). Таким чином, за простором Україна чи Малоросія перебільшує Францію на тисячу географічних миль, а за абсолютним населенням поступається Іспанії двома мільйонами жителів". Тут же однією з бід краю, називалось погане сполучення між різними його частинами: "Край, який ми описуємо, не багатий дорогами, такими необхідними для розвитку промисловості: на всьому його просторі є лише одна залізниця. У південноросійських наших межах залізниця існує лише у планах..." [11, 111-112].

Додаткової мотивації дослідникам надавала стаття відомого дослідника П.Куліша в журналі "Основа" за 1862 р., де автор зазначав: "У той час, коли десятки тисяч людей мчать за кордон, щоб побачити Європу на власні очі, ґрунт, на якому ми виростили, народ, до якого належимо, залишаються у стороні і ледве в кількох книгах продемонстрував права свої на нашу увагу"[12, 43]. Схожі ідеї, хоча й не зовсім у близькій лексиці, висловлював зі шпальт "Записок" М.Волокітін: "Незважаючи на те, що південний край можна назвати серцем російського світу, що це не новостворена Амурська колонія, – ми ледве його знаємо, через якусь дивну байдужість до всього, близького вітчизняному. На Амур споряджають учені експедиції, посилають учених натуралістів в Італію, в Іспанію! І як же мало користі приносять ці далекі подорожі! З іншого боку, замініть ці експедиції подорожами на російський південь, і вони швидко принесли б суттєву вигоду" [4, 7].

Схожою стратегією редакції представлення країни своїм читачам був друк невеликих історій із життя у різних місцевостях України, таким чином "інтерналізуючи націю", тобто заглиблюючи ідею широкої Батьківщини у конкретні локальності. Влучно це описав П.Куліш, вказавши, що "Південна Русь чи Україна ніби втратила свої етнографічні межі й розкинулась колоніями від Південного моря до Північного і від моря Варязького до Східного океану" [12, 44]. Слід підкреслити, що редакція журналу не просто розміщувала матеріали з "усіх кутків" України, але й за допомогою діалогу зі своїми читачами буквально творила її карту. Крім своїх авторів подорожували і самі журнали "Записок", причому не лише Російською та Австрійською імперіями, але й за їх межами, зокрема в Німеччині, Англії, США, Канаді і т.д.

Культурне та історичне різноманіття українських регіонів, внаслідок певних історико-політичних процесів, було прийняте науковцями, як основа, на якій вибудовуватиметься стратегія управління культурним простором в інтересах української політичної нації. Підґрунтям цієї стратегії мало б стати узгодження (за принципом "різні, але єдині") регіональних ідентичностей, а не уніфікація за певною (мовною, етнічною) ознакою.

Звичайно, від подібного окреслення національної території до її фактичного освоєння та привласнення було ще далеко, але зважаючи на вплив, що його справили "Записки" на наступних діячів українського національного руху, величезне значення подібних описів, завдяки яким і було сконструйовано існування української нації не лише у часі, але й у просторі, публікації часописів відіграли роль, яку не варто недооцінювати.

Інтерес викликає розвідка в М.Грушевського в "ЗНТШ", – "Починаючи з XVIII ст. тривала поступова й неухильна колонізація Півдня. Доти ні українці, ні інші слов'янські народи тут не жили. В Європі XIX ст. українці були неординарним прикладом того, як народів доводилося створювати те, що в епоху націоналізму мало стати основою життєвого простору нації, її батьківщиною. Це були нові землі Росії, зрозуміло, росіяни називали їх "Новороссиєю". Проте ці простори заселялися переважно українцями, і вони згодом мали претендувати на них. На той час, коли фактично відбувалося це просування на Південь і відповідне розширення українського

простору, самі українці не вбачали в цьому процесі ознак націотворення", зазначає автор. Дослідник вказує, що етнічне походження є лише основою, відправним пунктом [4, 10].

Дослідник створив певний ідеал і водночас окреслив шляхи його досягнення. Він створив концепцію української історії, в якій українцям пропонувалася спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин. Як зазначив Джон Армстронг, М.Грушевський теоретично обґрунтував "український міф", і зробив він це мовою сучасної йому науки [4, 11].

Слід зауважити, що в ідеях науковців національно-культурний простір не обов'язково мав збігатись з кордонами держави. Він міг бути ширший у разі успішної політики культурної експансії або наявності великого числа носіїв національної культури, що проживають за межами держави, але зберігають та розвивають її культуру. Закордонне українство мало стати невід'ємною частиною національного гуманітарного простору, а діаспорна присутність України у світі величезним ресурсом нашої держави.

Інтеграція українців на "їх землі" вела до вилучення з цієї ідентичності "інших". У 1860-х рр. цими "іншими", у порівнянні з якими можна було визначати власну ідентичність, у тому числі й територіальну виступили поляки. Польські дослідники брали активну участь у науковому змаганні за правий берег Дніпра ще з початку XIX ст., зокрема, організовуючи тут численні філологічні, археологічні та етнографічні студії, локалізуючи таким чином Польщу в трикутнику Одра – Західна Двіна – Дніпро. Відтак українські діячі, зіткнулися з уже підготовленим конкурентом. Як обурювався у 1891 р. один з авторів, "ось перед нами лежить "Elementarz polski dla dzieci polskich obojczy, wszelkich stanów, plemion i wyznań" J.Bańkowski. У ньому читаємо наступне: судноплавні річки: Вісла, Сян, Німан і Дніпро; визначні міста: Варшава, Вільно, Краків, Львів, Познань, Ковно, Мінськ, Житомир та ін. Знамениті польські громадяни: Костянтин Острозький...!" [12, 50]. І все це здійснювалось публічно та популяризувалось по обидва боки Дніпра.

Із подібними заявами щодо "польськості" Галичини та Правобережної України на шпальтах "Записок" зазначав О.Томашівський, указуючи, що "живуть поляки в Україні давно і завжди були чужими для народу, тому що підкорювали його інтереси своїм власним. Поки вони не відречуться від імені польського і від папства, що мертвить усіляке життя, поки не назвуть себе українцями в нашому значенні слова, до тих пір вони будуть, в очах народу, прибульці, інозвемці, одним словом – чужі, і долі наші не будуть їх долями".

На сторінках "Записок" найперше відбулося переосмислення традиційно поширеного поняття "малорос". Автори почали систематично замінювати його національним і вже територіалізованим - "українцем". І хоча загалом на шпальтах часописів нарівні з "українським", як синоніми вживались і "малоросійський" з "південноросійським", можна сказати, що саме "Записки" розпочали запровадження нової політичної української лексики.

Культурно-громадську діяльність товариств утворювали наступні елементи: ідеологічний – формування і пропаганда стратегічних принципів українського культурно-національного руху, освітній – аналіз стану просвіти в Україні, пропаганда ідеалу народної освіти, втілення його в життя, культурний – створення в Україні бібліотек, музеїв, суспільно-політичний – дискусії про соціальних проблем України і спроби знайти вихід із них, національний – аналіз національних проблем українського життя і відстоювання українських інтересів у сферах науки та культури, організаційний – діяльність по координації розвитку суспільного та культурного руху в Україні, науково-дослідницький – вивчення історії, етнографії, археології, культури України.

За відсутності "надшвидких" засобів зв'язку, "повільне" XIX ст. залишило після себе унікальне історичне джерело – "Записки", спадок, який, на жаль, в сучасних умовах відходить в небуття.

Найістотнішою ознакою модерних націй є національна ідентичність – ототожнення людини самої себе з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. До того ж йдеться про прийняття цієї ідентичності не лише на суто раціональному, розумовому, рівні, а й на емоційному, семантико-міфологічному. У свідомості людей ідентичність легітимізує державу, її контроль над територією і природними ресурсами, права і обов'язки її громадян. Завдяки національній ідентичності виник сам феномен модерної національної держави. Культура нації складається з численних взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих елементів – мови, мистецтва, вірувань й звичаїв, національних суспільних, політичних, господарських, культурних інституцій, які взаємодіють у єдиному комунікаційному просторі. З цих унікальних "цеглин" і будувалась своєрідна конструкція єдиного українського національного простору.

Сформована в умах тодішніх націєтворчих еліт концепція "Великої України", як Андерсо-нівської "уявленої спільноти" спершу реалізовувалась лише у формі доволі віртуального й фрагментарного спільного національно-історичного простору, але її потенціал, зокрема – полі-

тичний, неупинно зростає, наслідком чого на сьогодні стало утворення української незалежної держави.

Нині українознавство постає, як наука цілісного пізнання (самопізнання), творення й самотворення українського народу і його етнічної території (України) в усьому просторовому вимірі. За такого підходу Україна й українство – це органічні складові всесвітньої цивілізації і культури, а українознавство розвивається як системні знання не лише про Україну та українство, а й про світове співтовариство.

Література

1. Андерсон Б. Уявленні спільноті. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – С.14-38.
2. Багалея Д., Сумцов М., Бузескул В. Краткий очерк истории Харьковского Университета за сто лет его существования. – Харьков, 1905. – С.89-98.
3. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // "ЗНТШ". – 1892. – Кн. 1. – С. 209-215.
4. Венгерська В. Творення історії протягом XIX ст.. Національний та імперський вимір // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип. 45. – С. 5-11.
5. Витяги з Статуту УНТ // "ЗУНТ". – 1908. – Кн. 1. – С. 157-163.
6. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія XX століття, 1914-1991. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2001. – 543с.
7. Грох М. Исторические предпосылки "национализма" в центральных и восточноевропейских странах / Национализм в посткоммунистической Европе . – 2010. – Т.1. – С.107-122.
8. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво // "ЗУНТ". – 1908. – Кн. 1. – С. 9-13.
9. Грушевський М Львовское ученое общество имени Шевченка й его вклад в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. Критика и Библиография. – Санкт-Петербург. – 1905. – С. 117-148.
10. Дорошенко В. Огнище української науки–НТШ.–Нью-Йорк,1951. – С.7-56.
11. Зайцева З. "Записки Товариства ім. Т.Шевченка": започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914) // "УІЖ". – 2004. – № 2. – С. 101-122.
12. Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі "Основа" // "УІЖ". – Київ. – 2012. – №2. – С.42-57.
13. Левченко М. Краткое географическое обозрение края, населённого южнорусским народом // "ЗНТШ". – 1896. – Т.2. – С.39-58.
14. Ляхоцький В. Українське наукове товариство в Києві-провідний центр українознавства(1907-1921) // "Київська старовина". – 1998. – № 6. –С.16-21.
15. Онопрієнко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2008. – 352 с.
16. Юргевич В. Исторический очерк 50-летия императорского Общества истории и древностей 1839-1889. – Одесса, 1889. –С.5-19.

УДК 372.893

ЕВОЛЮЦІЯ ЗМІСТУ ЗНО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Степанок Г. У., студент V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Желіба О. В.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

У 2013 році виповнюється 11 років з початку роботи з організації, пошуку різноманітних форм та інструментів здійснення основоположних законодавчих норм щодо реалізації права на рівний доступ до вищої освіти кожного громадянина України і 6 років з моменту використання ЗНО як обов'язкової процедури при вступі до ВНЗ України. Саме в 2002 році розпочалася робота Центру тестових технологій Міжнародного фонду "Відродження", щодо розробки та апробації технологічного циклу зовнішнього стандартизованого тестування, який стане основою національної системи зовнішнього оцінювання, що впроваджувався з 2006 року (відповідно до указу Президента України від 4 липня 2005 р. № 1013/2005).

ЗНО утверджується в Україні як система, покликана забезпечити об'єктивне вимірювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів та оптимізувати відбір

абітурієнтів до вищих навчальних закладів на основі ефективних, демократичних і прозорих процедур.

Крім того, зовнішнє оцінювання навчальних досягнень учнів визнано у світі одним з ефективних інструментів освітнього моніторингу. Аналіз завдань з історії України, які пропонуються учасникам ЗНО, дозволяє зробити висновок, що із року в рік вони дедалі більше задовольняють вимоги Державного стандарту загальної середньої освіти до рівня загальноосвітньої підготовки учнів у галузі “Суспільствознавство”, відповідають на виклики сучасної доби у розвитку шкільної історичної освіти. Аргументом на користь наведеного твердження є те, що в останні роки завдання ЗНО з історії України дозволяють перевірити не тільки знання учасників, але й сформованість більшості предметних компетентностей, які виокремлюються українськими науковцями (хронологічної, просторової, інформаційної, логічної), та міжнародною системою цілей навчання у пізнавальній сфері.

Поступова переорієнтація тестових завдань на оцінку предметних компетентностей сприятиме, безумовно, не тільки зростанню довіри до ЗНО з боку представників як загальної середньої, так і вищої освіти, але й підвищенню якості шкільної історичної освіти.

Які ж результати, зміни та досягнення відбулися за ці шість років? Пошук необхідної кількості предметів, їх перелік змінювався починаючи з 2004 року. Необхідність комплексного підходу та якнайширшого урахування побажань абітурієнтів вилилось у максимальне розширення кількості предметів під час ЗНО та вступної кампанії 2008 року.

Таблиця 1

ЗНО з історії в Україні

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	вибірково				обов'язково					
Історія України			+		+	+	+	+	+	+
Всесвітня історія	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+

Одним із досягнень даного періоду, можна вважати, введення у практику підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання пробного тестування. Починаючи з 2008 року, коли було вперше проведено пробне тестування на безоплатній основі для 595 майбутніх абітурієнтів, тренувальне оцінювання проводиться щорічно в березні за кошти абітурієнтів, як один з етапів підготовки до основної сесії ЗНО. По сьогоднішній день продовжуються пошуки методів та форм кращої підготовки майбутніх абітурієнтів до результативної участі у зовнішньому незалежному оцінюванні. Активну участь у даному процесі беруть регіональні центри оцінювання якості освіти, місцеві органи управління освітою, координаційні центри. Це і проведення безкоштовних тренувальних оцінювань, інтернет-тестування, розробка програмних продуктів, довідників та методичних рекомендацій для вдалого складання ЗНО [4].

Якщо провести аналіз змісту програм і завдань тестів зовнішнього незалежного оцінювання з історії України за 2008-2012 роки, то слід відмітити, що завдання в цілому відповідають програмі [1]. Наприклад, у програмі ЗНО з історії України 2012 року в розділі **“Західноукраїнські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії у другій половині XIX ст.” передбачалося знання таких дат:**

1868 р. – створення у Львові товариства “Просвіта”;

1873 р. – створення у Львові Літературного товариства ім. Т. Шевченка (від 1892 р. – Наукового товариства ім. Т. Шевченка);

1890 р. – створення Русько-української радикальної партії.

1899 – створення УНДП,

відповідно у завданнях це відображено у такому вигляді:

26. У якому році у Львові створено перший осередок товариства “Просвіта”?

1 А 1849 р.

2 Б 1868 р.

3 В 1875 р.

4 Г 1892 р.

Щодо структури завдань за періодами історії, то вона така:

³⁵/₁₇ Стародавня історія України – 2–5%

³⁵/₁₇ Середньовічна історія України – 8–10%

³⁵/₁₇ Нова історія України – 30–35%

При підготовці до зовнішнього незалежного оцінювання з історії України варто звернути увагу на програму ЗНО з цього предмета, яка хронологічно охоплює весь зміст шкільних курсів історії України від найдавніших часів до сьогодення і складається з 31 теми.

Програма передбачає перевірку знань про основні політичні, соціально-економічні, культурні події, явища та процеси минулого, діяльність видатних історичних діячів, а також сформованості в учнів загальнопредметних історичних умінь.

Варто відмітити те, що невід'ємною складовою програми ЗНО з історії України є перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва, обов'язкових для розпізнавання учасниками тестування.

Не може бути тестів, зміст яких вбирав би в себе весь зміст навчального предмету. При створенні тестів зазвичай ставиться завдання відібрати в ньому те основне, що учень повинні знати і вміти в результаті навчання. Визначимо критерії добору змісту тестового матеріалу.

Значимість. Цей принцип указує на необхідність включити в тест лише ті елементи знання, які можна віднести до найбільш важливих, ключових, без яких знання стають неповними, з численними пробілами. Такі елементи знання, через їхню важливість, можна назвати структурними. У тест, отже, потрібно включати тільки ті матеріали, що відіграють роль структурних елементів в індивідуальному знанні.

Наукова вірогідність. У тест включається тільки той зміст навчальної дисципліни, що є об'єктивно щирим і піддається раціональній аргументації. Відповідно, усі спірні точки зору, цілком нормальні в науці, не рекомендується включати в тестові завдання. Суть тестових завдань полягає саме в тім, що вони вимагають чіткого, заздалегідь відомого викладачам відповіді, визнаного ними в процесі розробки завдань об'єктивно щирим.

Репрезентативність. У тест не тільки включаються значимі елементи змісту, але звертається увага також на повноту і їхню достатність для контролю. Справді, можна взяти п'ять-шість елементів і перевірити по них знання учнів. Але де впевненість, що учень знає й інші важливі елементи змісту навчальної дисципліни? Шлях до появи такої впевненості лежить у найбільш повному відображенні необхідного знання в завданнях тесту.

Репрезентативність не означає обов'язкового включення в тест усіх значимих елементів змісту. Адже багато хто з них явно зв'язані між собою в загальній структурі знань, включені один в інший цілком чи частково. Крім того, багато елементів у структурі знань ієрархічно супідрядні. Цьому принципу відповідають основні завдання, що краще називати структурними.

Зростаюча складність навчального матеріалу. Цей принцип означає, що кожен навчальний елемент у процесі контролю володіє деякою усередненою, для учнів, мірою труднощів, на яку й орієнтуються викладачі. Практично всі підручники і посібники побудовані за принципом зростаючої труднощів

Варіативність змісту. Зміст тесту не може залишатися незмінним і незалежною від розвитку науки, науково-технічного прогресу, від нового змісту навчальної дисципліни і від нових підручників. В міру зміни змісту навчальної дисципліни повинний варіюватися і зміст тесту. При цьому приймається в увагу контингент, який проходить тестування. Зміст тесту для слабких учнів помітно відрізняється від змісту тесту для сильних учнів.

Системність змісту. Це означає підбір такого змісту тестових завдань, що відповідав би вимогам системності знань. Крім підбору завдань із системним змістом важливо мати завдання, зв'язані між собою загальною структурою знань. Це можливо лише в тих випадках, коли завдання тесту зв'язані із загальною факторною структурою знань. Такий зв'язок визначається методами факторного аналізу.

Комплексність і збалансованість змісту тесту. Тест, розроблений для підсумкового контролю знань з історії, не може складатися з матеріалів тільки однієї теми, навіть якщо ця тема є самою ключовою у навчальній дисципліні. Необхідно шукати завдання, що комплексно відображають основні, якщо не всі теми навчального курсу.

У той же час існує прагнення збалансовано відобразити в тесті основний теоретичний матеріал-поняття, закони і закономірності, гіпотези, факти, структурні компоненти теорії разом з методами наукової і практичної діяльності, з уміннями ефективно вирішувати типові професійні завдання.

Такі завдання порівняно легко можуть трансформуватися у форму тестових завдань на встановлення відповідності чи правильної послідовності, перетворюючись, таким чином, у дидактичну модель, що використовується однаково вдало і для контролю, і для навчання.

Взаємозв'язок змісту і форми. При розгляді цього загального діалектичного принципу стосовно до тестів мимоволі виникає асоціація з мистецтвом. Дійсно мистецтво являє собою, за словами Гегеля: "закінчене усередині себе з'єднання змісту з цілком відповідної йому формою".

Уже на стадії задуму зміст завдання починає знаходити свою форму.

Не всякий зміст піддається представленню у формі тестового завдання. Докази, багато-слівні описи важко виражаються, а те і зовсім не виражаються в тестовій формі.

На відміну від філософської традиції розгляду форми через призму змісту, у теорії тестів справа обстоїть, можна сказати, навпаки: зміст контролю по кожній навчальній дисципліні розглядається крізь призму придатної форми.

Відповідність меті. Зміст тесту залежить від мети перевірки. Якщо потрібно відібрати невелике число найбільш підготовлених учнів, скажемо, на олімпіаду, то ясно, що завдання повинні бути важкі, тому що лише за допомогою таких завдань можна відібрати кращих. Якщо ж, навпаки, потрібно відсіяти самих слабких, то зробити це краще за допомогою порівняно легких завдань; ті, хто не виконують ці завдання, і є самі слабкі. При необхідності оцінити учнів у всьому діапазоні знань – від нижчого до вищого, у тест доведеться включати завдання легкі, середні і важкі.

Якщо, нарешті, знадобиться оцінити відповідність знань з історії випускників всіх освітніх установ вимогам мінімуму змісту навчальної дисципліни, зафіксованого в державних освітніх стандартах, то в засоби оцінки доведеться включати тільки легкі завдання, посильні більшості, але і більш складні [3].

В тестах ЗНО з історії України 2013 року фахівцями УЦОЯО зменшено кількість тестових завдань з 60 до 55, та, відповідно, кількість часу, що відводиться на виконання цих тестів з 150 до 135 хвилин.

Окрім змін у структурі завдань фахівці розробили зміни і до самої програми ЗНО з історії України, які запроваджуються в 2013 році [2].

Зокрема, з розділу “Україна у 1929-1938 рр.” зникли згадки про лідерів Організації українських націоналістів Степана Бандеру і Романа Шухевича, а також ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова. Розділ, що називався в програмі 2012 р. “Україна в боротьбі за збереження державної незалежності”, перейменований в “Український державотворчий процес”. З нього виключені згадки про таких політичних діячів Української народної республіки, як Кость Левицький, Дмитро Вітовський, Юрій Тютюнник, а також про економіста Михайла Волобуєва, який виступав за економічну незалежність України від СРСР.

Замість цього були додані пункти про радянських воєначальників та партійних активістів. Так, цього року на ЗНО школярів чекають питання про подвиги червоного командира часів Громадянської війни Миколи Щорса, діяльності першого секретаря ЦК Компартії України Георгія П'ятакова і голови президії Центрального виконавчого комітету СРСР від УРСР Григорія Петровського.

З розділу про розвиток України в період 1945-початку 1950-х років вилучено згадки про десталінізацію і припинення репресій. Замість цього додалися прізвища першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова, професора Бориса Патона і авіаконструктора Олега Антонова. Міносвіти також виключило з програми питання про діяльність дисидентів і шістдесятників, зокрема письменника і політв'язня Євгена Свєрстюка, художниці Алли Горської, літературознавця Івана Дзюби, поета Івана Світличного.

Такі зміни викликали небувалий ажітаж і в засобах масової інформації, і в окремих політичних колах.

Нами було проведено аналіз щодо зміни кількості номенклатурних одиниць у програмі 2013 року порівняно з 2012 роком. Результати подані у таблиці.

Порівняння кількості номенклатурних одиниць у програмах 2012 та 2013 років

Номенклатурні одиниці	2012 рік	2013 рік	Як змінилось
<i>Факти</i>	207	203	- 1,93%
<i>Дати</i>	125	126	+ 0,08%
<i>Персоналії</i>	166	143	- 13,85%
<i>Поняття та терміни</i>	134	129	- 3,7%
<i>Пам'ятки архітектури та мистецтва</i>	67	49	- 26,87%

Проаналізувавши дані, наведені в таблиці, можна дійти до наступного висновку: в порівнянні з 2012 роком програма ЗНО з історії України у 2013 році виглядає більш розвантаженою. Найбільших “втрат” зазнали “Персоналії” та “Пам'ятки архітектури та мистецтва”. Що стосується перших, то слід зауважити, що більшість викреслених історичних постатей були ідеологічними патріотами та прихильниками незалежності України, а це викликає сумніви щодо добрих намірів розробників та укладачів програми. З приводу другого пункту, то я особисто вважаю, що зменшення кількості даних номенклатурних одиниць є просто необхідним, а скоріше за все їх

взагалі варто викреслити з програми, оскільки для мене незрозуміло, що перевіряють такі завдання (лише рівень візуального запам'ятовування). По решті пунктів (в кількісному відношенні) майже нічого не змінилося.

Отже, з моменту першого ЗНО пройшло чимало часу і більшість проблем уже подолано, проте на даний момент залишається ряд питань, які варто вирішувати, а інакше таке явище як ЗНО в Україні може втратити свій сенс.

Література

1. Завдання ЗНО 2012 року з історії України (1 сесія)
2. Програми ЗНО з історії України (2008-2013 роки)
3. Український центр оцінювання якості освіти [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: www.ets.org; www.testportal.com.ua
4. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua

УДК 305–055.2

СУЧАСНИЙ ЖІНОЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ

Терещенко М. О., студент IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Страшко Є. М.**, кафедра історії України та політології

Виникнення та діяльність незалежних від влади громадських організацій та спілок метою яких є досягнення спільних цілей, захист своїх прав, покращення соціального добробуту населення, це один з показників демократичного розвитку суспільства. До таких громадських об'єднань належать і жіночі організації.

Поява перших жіночих організацій на території українських земель значною мірою була пов'язана із загальноєвропейським жіночим рухом, який набув у той час значної активізації. Перші його прояви з'явилися у Наддніпрянській Україні в 50-х рр. XIX ст. і були пов'язані із змаганнями жінок за одержання права на здобуття повноцінної вищої освіти [11, 386].

На довгий час освітня проблема залишатиметься чи не єдиною причиною виникнення та діяльності жіночих об'єднань. З початку XX ст. жінки долучаються до політичної діяльності. Вони входять до складу перших політичних партій, але коло інтересів жінок залишається незмінним. Лише під час Першої світової війни представниці українського жіночого руху починають займатися соціальними питаннями. В першу чергу здійснюючи допомогу біженцям та пораненим.

У цей же час українські жінки налагоджують зв'язки з міжнародними жіночими організаціями, але з встановленням більшовицької влади активний розвиток жіночого руху припиняється аж до 1991 року [11, 387].

З часу здобуття незалежності стрімко виникають жіночі організації по всій Україні. До кінця 90-х рр. в Україні нараховувалось понад 100 жіночих організацій, з яких 4 міжнародні і 18 всеукраїнські [4, 87]. За експертними даними на 2009 рік кількість жіночих організацій коливається від 800 до 1 500, частка правозахисних серед них – від 10 до 40 %. [3, 88]. Але не зважаючи на велику кількість жіночих організацій на сьогодні жіночий рух залишається не розвинутим. Феміністичні ідеї для українців видаються не зрозумілими і чужими не лише для чоловіків, а і для жінок. У комплексі цих факторів і полягає актуальність даного дослідження. На думку автора, без розуміння причин негативного ставлення українського суспільства до ідей жіночого руху сповільнюється демократичний розвиток України.

Об'єктом даного дослідження є розвиток жіночого руху в Україні від 1991 р. до сьогодення. Предметом дослідження є діяльність жіночих організацій протягом досліджуваного періоду.

Значний внесок у дослідження історії розвитку українського жіночого руху зроблено у роботах Н.Дармограй [1], Н.Зборовської [2], Н.Лавриненко [5], О.Лень [6], С.Павличко [8], Л.Смоляр [10], Л.Яценко [11]. Завдяки науковим дослідженням цих науковців була розпочата активна розробка історії жіночого руху у незалежній Україні.

Варто відмітити одну особливість, що більшість дослідниць жіночого руху є його активними учасницями, що варто враховувати при аналізі їх робіт. Тому, як правомірно відзначає І.Кизименко для багатьох дослідниць історії жіночого руху характерний певний відтінок фемінізму, а фемінізм, хоч і є намаганням жінок виокремити самих себе, не надто популярний у світі, а в Україні й поготів [4, 87]. Тому аналізуючи доробки дослідниць жіночого руху складається враження, що вони створені лише для певного вузького кола людей, тобто самих представниць

сучасного жіночого руху в Україні. Подібна тактика є помилковою і згубно впливає на поширення ідей та досягнення цілей.

Але не зважаючи на ряд помилок дослідницями даного питання здійснено ряд важливих і необхідних напрацювань. В цьому контексті слід відмітити Л.Смоляр, яка здійснила та обґрунтувала хронологічний поділ розвитку сучасного жіночого руху та розробила його типологію [10, 9].

За варіантом Л.Смоляр хронологічний поділ сучасного жіночого руху нараховує три етапи:

³⁵₁₇**перший етап жіночого руху** – як етап його організаційного становлення та оформлення розпочався у другій половині 80-х років і завершився після проголошення незалежності України (1991).

³⁵₁₇**другий етап жіночого руху** розпочався з 1991. Головною його особливістю був внутрішній саморозвиток жіночих організованих груп. Вони різнилися теоретичною основою, головними завданнями та методами діяльності. Відсутність у жінок досвіду формування власних ланок у громадянському суспільстві вплинула на структурні характеристики таких організацій. Вони будувалися за принципом централізму, формального залучення до роботи значної кількості жінок у рамках однієї організації, відсутності тісного безпосереднього зв'язку між членами, нав'язливого підкреслювання організаційної незалежності. Це призводило до небажання тісно співпрацювати з іншими жіночими організаціями і дистанціювання між ними. Організації відрізнялися за своїм культурним потенціалом, різноплановістю ціннісних орієнтацій, пристосуванням до різномислення та ін.

³⁵₁₇**третій етап жіночого руху** бере свій початок від Першого Всеукраїнського з'їзду жіночих організацій, що відбувся в лютому 1994 р. За характеристикою Л.Смоляр, це – етап відкритості до співпраці та взаємодії жіночих організацій, об'єднання зусиль у розробці стратегії щодо відстоювання інтересів жінок. Об'єктивно лише з цього часу можна стверджувати про існування осмисленого українського жіночого руху як сукупності жіночих організацій і прагнення їх до взаємодії. Вони починають, по-перше, розглядати будь-яку соціальну проблему з точки зору жінок, їхніх інтересів, по-друге, висувати завдання про зміну тих соціальних умов, які генерують та відновлюють дискримінаційні механізми щодо жінок [10, 9].

Саме з початку цього етапу представниці жіночого руху налаштовують міжнародну співпрацю, проводять конференції, акції, розробляють у життя ряд програм. Але не зважаючи на це жіночий рух залишається чужим для українського суспільства. На цьому не раз наголошували дослідники цього питання.

На думку В.Підгірної причиною негативного ставлення до жіночого руху є його традиційність та успадкування радянських і дореволюційних особливостей [9, 29]. Звичайно вплив тенденцій що були сформовані в час коли Україна входила до складу СРСР залишаються вагомими, адже цільовою аудиторією жіночого руху є жінки які народилися і провели молоді роки у час існування радянської ідеології. Але вже з'явилось покоління людей яких не зачепив вплив радянської ідеології.

У статті “Чи можливий в Україні фемінізм?” С.Павличко заявила що фемінізму в Україні як масового явища немає, бо цього не може бути в недемократичному суспільстві. Але водночас фемінізм існує як інтелектуальна теорія, не лише як система постулатів і висновків, занесених із Заходу, але й як зусилля науковців, котрі намагаються запровадити в український науковий та мистецький обіг феміністичний дискурс [8, 63].

Отже, виходячи із суджень С.Павличко причиною проблем у поширенні ідей жіночого руху є недемократичність суспільства. Дана думка переформується з думкою К.Левченко яка причиною гендерних проблем вбачає “недомодернізацію”, тобто не повну демократизацію українського суспільства. Але саме розвиток жіночого руху і передбачає демократизацію суспільства і тому при слабкому жіночому русі про демократичність у повній мірі не варто говорити.

Звичайно причиною непопулярності жіночого руху можна назвати низьку свідомість українських жінок та низький рівень освіченості. Адже жінок з високим рівнем освіти, які усвідомлюють проблеми гендерної нерівності, сімейного насильства, сексизму, суспільних відносин, необхідності виховання у жінок самоповаги та власної гідності зовсім небагато. Але при подальшому розвитку жіночого руху та поширенні його ідей в сферу освіти, в першу чергу шкільної, проблема низької свідомості та гендерної неосвіченості зникла сама по собі. А на даному етапі розвитку жіночий рух у сучасному його вигляді не може вирішити ті проблеми які перед ним стоять. На думку М.Маерчик, О.Плахотнік ще на 2008 рік стало зрозуміло, що ідея гендерної лібералізації в пострадянській Україні прогнала у змаганнях за впровадження масової гендерної та феміністичної свідомості. І з цією думкою дослідниць дивлячись на результати важко не погодитися.

Жіночий рух останніх кількох десятиліть не зміг пробитися до масової аудиторії, й попри всі, інколи титанічні, намагання запустити маховик гендерно-політичної “індоктринації” залишався

кулуарним, локальним, меншиним, створюючи свою (хоч і достойну та сильну, але доволі відособлену) нішу у просторі громадських організацій і негусту мережу науковців [7, 8]. Зрозумілим для багатьох є факт того що у теперішньому варіанті існування жіночий рух є не дієздатним. З цим висновком не всі погодяться, особливо його представниці, але на думку автора це так. І сучасний стан жіночого руху цьому підтвердження.

Логічно що слідом за даним висновком постає питання, в якому напрямку потрібно рухатися щоб вийти з періоду стагнації? Відповідь на нашу думку, вже давно продемонстрована однією з найбільш відомих у Європі жіночих активістських організацій з українськими корінням Femen.

З початку варто зауважити що йдеться не про вигляд акцій, а про їхню інформаційну підготовку та схему по якій взагалі діють представниці "Femen".

"Femen" – протестний жіночий рух, що виник у Києві у 2008 р. Після першої акції "Femen" всі газети й журнали, телебачення й інтернет заясковували фото активісток. На сьогоднішній день дану організацію не потрібно представляти, адже більшості українців вона відома.

Логіка дій "Femen" прокладається вздовж такого вектора: якщо жіноче тіло так добре пристосоване для маркетингових цілей у патріархальному суспільстві, то чому не використати його у власних інтересах, на користь жінок [7, 8]? Тобто тіло виступає як засіб привернення уваги до певної ідеї. Настільки є дієвим даний метод визначити не можливо але показником можна вважати впізнаваність бренду "Femen" у наш час. А цього вдалося добитися без державної підтримки і без великих коштів лиш завдяки вдало вибраному подразнику та продуманій роботі з ЗМІ, в мережі інтернет, соціальними мережами та підтримкою постійної цікавості зі сторони суспільства до своєї організації. На жаль жодній іншій жіночій організації такий рівень популярності залишається не досяжним. Але ймовірно, що при побудові своєї роботи навколо певного яскравого подразника патріархального суспільства, результати діяльності організації будуть набагато кращими ніж існують на сьогодні.

З появою подібних організацій, що будуть діяти з урахуванням особливостей наведеної вище схеми можна буде асоціювати якісно новий етап у розвитку жіночого руху України

Література

1. Дармограй Н. Жіночі об'єднання в Україні та їх громадсько-культурницька діяльність (90-ті рр. XX ст): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський державний університет культури і мистецтв. – К., 1998. – 153 с.
2. Зборовська Н. Незрозумілий фемінізм // Критика. – 1998. – № 10. – С. 28 – 29.
3. Капська А. Правозахисні та жіночі організації в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2010 р.. – № 1–2. – С. 215–224.
4. Кизименко І. Жіночий рух в Україні у вітчизняній історіографії (90–ті рр. XX ст.) // Часопис української історії. – Київ, 2012 г.. – Вп.19. – С. 87–92.
5. Лавриненко Н. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект) / Н. Лавриненко. – К.: ВИПОЛ, 1999. – 172 с.
6. Лень О. Наші можливості і неможливості // Діалог різноманітностей. – 1997. – № 8-9 (23-24). – С. 6 – 9.
7. Маєрчик М., Плахотнік О. Радикальні "Фемени" і новий жіночий активізм // Критика. – 2010 – № 11–12. – С. 7–9.
8. Павличко С. Чи можливий в Україні фемінізм? / С. Павличко // Art – Line. – 1998. – № 3. – С. 62 – 64.
9. Підгірна В. Жіночий рух в Україні: особливості становлення // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Жінки в Україні: сучасний статус і перспективи". – К., 1995. – С. 28 – 29.
10. Смоляр Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі // Перехрестя. – 2000. – № 5. – С. 8–12.
11. Яценко Л. Жіночий рух України: етапи становлення // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав – Хмельницький, 2008 – Вип. 21. – С. 386–390.

АРМІЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ІV СТ. ДО Н.Е.

Шовкун Д. С., студент ІV курсу, історико-юридичного факультету
Науковий керівник: к.і.н., доц. **Дудка Р. А.**, кафедра всесвітньої історії

До сьогодні залишається відкритим питання чому і коли римляни перейшли від центурій до маніпул. Ця зміна означала не лише укрупнення найменшої тактичної одиниці, а й принципову зміну тактики. У цій роботі ми спробуємо розглянути процеси які відбувались у ІV ст. до н.е. у армії Риму та пояснити, що призвело до реформ. Важливо також обмежити географічні межі дослідження. Це центральна та північна Італія, тобто області проживання латинів, самітів, етрусків та цезальпійських галів. Як відомо республіка вела тоді ряд зтяжних війн з цими народами.

Вивченням даної теми займалися ряд видатних науковців. Найперше варто згадати роботу Т.Момзена “Історія Риму”, він вперше подає детальний опис римської армії періоду ранньої республіки. Його праця базується на детальному дослідженні письмових джерел та виокремлення відповідностей. Автору вдалося просто і зрозуміло викласти всю історію Риму від заснування міста до падіння імперії.

Г.Дельбрюк у своїй праці “Історія військового мистецтва в рамках політичної історії” використав метод критики джерел. Інформацію про військовий устрій він намагається максимально співвіднести з реальними можливостями людини. Він не обмежується загальними фразами, а детально пояснює, як людина могла виконати той чи інший маневр під час бою. Вчений зробив величезний вклад у розвиток військової теорії.

П.Коннолі – це один з найвидатніших військових істориків. У його праці “Греція і Рим. Енциклопедія військової історії” детально описуються армії Середземноморського регіону в античний період. Історик детально зупиняється на характеристиці маніпулярного легіону та його головних супротивників. У своїй роботі він використовує велику кількість археологічних та письмових джерел.

А.Жмодіков у своїй статті “Тактика римської піхоти у ІV – ІІ ст. до н.е.” вперше висловлює думку, що римський маніпулярний легіон використовував переважно тактику дистанційного бою, а не ближній бій, як це прийнято у історіографії. Використовуючи письмові джерела він вказує, що військо мистецтво Риму слід розглядати паралельно з центральним італійським.

В.Токмаков у своїй праці “Військова організація Риму ранньої республіки (VI-IV ст. до н.е.)” детально розбирає структуру римського суспільства у зазначений період. Він критикує теорію існування сервіанського строю. Автор зупиняється на характеристиці кожного класу окремо та вказує, що плебеї у ІV ст. до н.е. вже склали більшу частину армії.

Джерельна база по даному періоду представлена в роботах Плутарха “Життєписи відомих римлян”, Діонісія Галікарнаського “Римські старожитності” та Тіта Лівія “Історія Риму від заснування міста”.

Всі три праці детально розповідають про період ранньої республіки. Але тут слід врахувати, що перші двоє були греками, а останній – консервативно налаштованим римлянином. Тому частину інформації, яка подається потрібно сприймати критично.

Хоча в даних працях матеріал вдало та доступно викладений, однак що стосується військової справи, то тут виникають певні проблеми. Історики ставили собі за мету зробити опис по роках, а не характеризувати війська.

У 396 р. до н.е. закінчується облога Вейів, більшість істориків пов'язують з цією подією введення skutumu та платні за службу. Т.Момзен зауважив: “Цю реформу слід перенести у ранній період та не потрібно прив'язувати до конкретної дати” [8, 167].

Класичну фалангу неможливо сформувати озброївшись skutumom, gladіусом та пілумом, тому логічно можемо припустити, що відмова від голпону і фаланги відбулась одночасно.

Ще в 390 р. до н.е. у битві при Алії з галами римляни мали центуріальну фалангу, а в 340 р. до н.е. у битві при Везувії з латинами – маніпулярний легіон.

На початку ІV ст. до н.е. на 5 важко озброєних воїнів припадало 2 легкі піхотинці [12, 120]. Військо ділилось на п'ять розрядів. Воїни першого розряду служили у кінноті, а другого третього – формували основу фаланги Четвертий і п'ятий – виконували роль аукзилів. Плутархом згадуються мобільні частини, які прикривали фланги, вірогідно, це були воїни другого розряду. Отже, ми можемо говорити про властиву лише Риму фалангу з переважанням важкої піхоти.

Кавалерія після реформи Сервія Тулія формувалась із знаті та складала ударні частини. Вершники могли воювати у кінному та пішому строю, мали озброєння для таранної атаки [12, 127].

В.Токмаков і Г.Дельбрюк вважають, що патриціанська кавалерія виокремилась, як повноцінна бойова одиниця вже в середині IV ст. до н.е. [1, 185] П.Коннолі та Т.Момзена зауважили, парад 304 р. до н.е. міг бути приурочений до реформи кавалерії і її відокремлення, як спеціалізованого військового підрозділу [5, 130].

Битва при Алії показала небоєздатність римської армії, тому розпочалися реформи Каміла.

Лівій доволі зневажливо описує кельтів, але навіть він згадує про їх високу бойову майстерність.

На котлі з Гундерструпа можемо побачити трубачів, є багато знахідок фігурних наконечників списів, які використовували на штандартах. Схожі ми можемо віднайти у римлян у більш пізній період. Наявність трубачів та штандартів говорять нам про їх гарну військову організацію. П.Коннолі вважає, що кельти на початку IV ст. до н.е. в разі потреби могли використовувати щільний і вільний стрій [5, 137].

Полібій зазначає: "Кельти поступалися римлянам лише зброєю, тому що мали гірші щити та мечі" [6, 83]. Лівій згадує: "Він (Каміл) наказав воїнам відполірувати шоломи, тому що кельти мали мечі з поганої сталі, які сковзали з гладенької бронзи" [7, 143]. Як першу так і другу тезу археологія піддає нищівній критиці. До сьогодні у озерах, болотах та похованнях знаходять кельтські мечі, які чудово збереглися протягом 2-х тисячоліть. Тому ні про яку відсталість кельтського зброярства ми не можемо говорити.

Кельти були озброєні довгими мечами, знаходять навіть бронзові двуручні мечі. У битві при Алії вони розрубували римські голпони. Тому римляни укріпили кромку скутума залізом.

Можемо зробити припущення: маніпулярний стрій був не логічним удосконаленням центуріального, а наслідком кельтської загрози. Вони могли діяти зімкнутим та розімкнутим строєм, маневрувати, на це римляни не могли дати гідної відповіді. Реформи Каміла розпочали процес реорганізації армії, який розтягнувся майже на століття. У 340 р. до н.е. на 3-х воїнів першого ряду (гастатів) припадало 2 легких піхотинці [4, 112]. Легіон ділився на п'ять розрядів, але тепер в основу поділу було закладено вік та рівень підготовки. Нескладні маневри дозволяли задіяти в бою кожен розряд. Римляни ще залишали за собою опору у вигляді фаланги тріаріїв, акцензів та ротаріїв. Де останні два розряди слугували для створення живої маси, в бій вступали лише тріарії. Акцензів та ротаріїв могли використовувати, як легку піхоту поряд з левісами, що говорить нам про їх легке озброєння.

У середині IV ст. до н.е. можемо простежити самнітський вплив [3, 125].

Лівій подає нам опис маніпулярної армії саме після Першої самнітської війни, яка носила прикордонний характер, але показала римлянам перевагу вільного строю. Самніти проживали у гірських районах, тому використовували вільний стрій та мали чудову організацію. Характер їх зброї підтверджує тезу про використання вільного строю. Існують багаточисельні знахідки скутумів та дротиків. Самнітів, як і кельтів на зображеннях ми можемо побачити з двома списками, що дозволяє зробити висновок, що один з них був металевим.

Підрозділи самнітської армії були мобільнішими та швидшими за римські. Цей висновок ми можемо зробити з того, що самнітам часто вдавалось випереджати римлян.

На сьогодні ми не маємо достовірних зображень самнітів, враховуючи сильний вплив грецької культури, важко виокремити власне самнітські частини обладунку. На території Самнію використовувались аргівські щити, що наводить на думку про самнітську фалангу, але ці знахідки є поодинокими. Діодор називає самнітську армію фалангою, але це твердження не підтверджується даними археології [11, 128].

Римляни постали перед загрозою вторгнення, самнітів і кельтів, тому вимушені були адаптуватись до складних умов шляхом створення уніфікованих підрозділів, які можуть ефективно діяти на різній місцевості: в горах Самнію та на рівнинах півночної Італії.

Хоча легіон мав оборонний характер, але під впливом самнітів стрій 2-го і 3-го розрядів стає вільним, що дозволяло проводити маневри під час бою та використовувати пілум.

Лівій пише: "Гастати вступали в бій лише після того, як вишикуються" [7, 150]. Вони формували єдину лінію фронту, шляхом заповнення простору між маніпулами другою центурією кожного маніпула. Це нам дає підставу стверджувати, що римляни на цей період мали маніпулярну фалангу.

Під впливом самнітів маніпул був виокремлений, як самостійний підрозділ, який може діяти у строю, або окремо від нього.

Отже, можемо підсумувати: процес еволюції та адаптації римської армії, у IV ст. до н.е. призвів до кардинальних змін її озброєння, тактики та структури. Постійна військова загроза та глибока мілітаризація суспільства сприяли створенню універсальних військових підрозділів. Легіон перетворився на маніпулярну фалангу застосувавши досвід кельтів і самнітів.

Література

1. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – М.: “Директмедиа Паблишинг”, 2005. 413 С.
2. Дионисий Галикарнасский Римские древности. Т.2. – М.: “Рубежи XXI”, 2005. – 275 С.
3. Жмодиков А. Тактика римской пехоты IV-II вв. до н.э. // Para Bellum!. – М., 1998. - №4. – 4-13 С.
4. Ковалев С. История Рима. Ленинград: “Изд-во Ленинградского университета”, 1986. 744 С.
5. Конноли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. М.: “ЭКСМО-Пресс”, 2000. 320 С.
6. Кузицина В. История древнего Рима. – М.: “Высшая школа”, 2000. – 431С.
7. Ливий Т. История Рима от основания города Т. 1. М.: “Наука”, 1989. 576 С.
8. Моммзен Т. История Рима Т. 1. М.: “Наука”, 2005. 736 С.
9. Ренессанса. – М.: “Эксмо”, 2008. 768 С.
10. Плутарх Избранные жизнеописания Т.1. – М.: “Правда”, 1987. – 592 С.
11. Токмаков В. Армия и государство в Риме. От эпохи царей до Пунических войн. – М.: “КДУ”, 2007. – 312 С.
12. Токмаков В. Военная организация Рима Ранней республики (VI-IV вв. до н. э.). – М.: “Наука”, 1998. 300 С.

УДК 811.161. 2'28

**ДІАЛЕКТНА СИСТЕМА ВАРВИНЩИНИ В СТРУКТУРІ СХІДНОПОЛІСЬКОЇ
МАКРОСИСТЕМИ ТА ЇЇ ВЗАЄМОДІЯ З СУСІДНІМИ УКРАЇНСЬКИМИ ГОВІРКАМИ**

Виноградська Є. В., магістрантка філологічного факультету

Науковий керівник: к.філол.н., доц. **Бережняк В. М.**, кафедра української мови

Державною мовою України є загальнонародна українська, яка існує в двох формах: літературній і діалектній. В останні роки помітно зросла увага до діалектної лексики як об'єкта дослідження.

На території України виділяють три наріччя: поліське, південно-західне і південно-східне.

Середньонаддніпряньський діалект, який входить до складу південно-східного наріччя, здавна викликав інтерес учених, що зумовлено його місцем і значенням у історії формування цього наріччя та в становленні української літературної мови. Однак ця група говорів ще не була об'єктом цілісного дослідження, характеристика всіх її структурних рівнів залишається неповною. Не був об'єктом цілісного вивчення й поліський діалект. Східнополіський говір осібно та в контексті всього північного наріччя вивчали Т. Назарова [10], В. Михайленко [9], В. Ганцов [2], В. Пащенко [12]. Середньонаддніпряньські говори досліджували Г. Мартинова [7], П. Бузук [1], П. Лисенко [6].

Питання динаміки межі між поліським та південно-східним наріччями української мови привернуло увагу вчених майже вісімдесят років тому, проте й досі воно зберігає актуальність. Думка про поступове витіснення діалектних рис північного наріччя рисами південних наріч, про зміщення на північ межі між південно-східним та поліським наріччями, про звуження зони побутування визначальних рис північноукраїнського наріччя внаслідок експансії рис південно-східного наріччя на північ міцно усталилася в діалектології, хоча й опиралася на зібрані в різні часи й за багатьма програмами свідчення розрізнених говірок [9].

Вивчення полісько-середньонаддніпряньського порубіжжя, де межують не тільки два говори, але й два наріччя української мови, залишається одним з актуальних завдань української діалектології. Слід зауважити, що варвинські говірки є говірками перехідної зони від південно-східного до поліського наріччя та такими, що створюють зони вібрацій у точці сходження південно-східного діалектного відповідника зі східнополіським, чи лівобережнополіським. Варвинські говірки поки що залишалися поза увагою діалектологів. Вивчення фонетичних, морфологічних та лексичних особливостей цих говірок допоможе подолати нерівномірність дослідження українського мовного континууму. Тому залишається актуальним докладний збір матеріалу, його опрацювання, а також розгляд його на різних мовних рівнях.

Мета нашої статті – дослідити говірки північної Варвинщини (сіл Калиновиці, Озерян, Гнідинець, Журавки, Леляків, х.Григорівщини), виявити спільні та відмінні фонетичні й лексичні риси їх з говорами північного та південно-східного наріч.

Досліджувана говірка належить до тих говорів, що є діалектами давньої формації, лежать в основі української літературної мови та мають шестифонемний наголошений вокалізм. Наголошена система вокалізму поліського наріччя складається з восьми фонем: (/e/, /ɪ/, /i/, /o/, /y/, /a/, /i̯e/, /y̯o/). Типовою для ненаголошеного вокалізму є п'ятиелементна структура, а саме: /i/, /ɪ/, /y/, /o/, /a/, на відміну від шестифонемної поліської структури (/e/, /ɪ/, /i/, /o/, /y/, /a/). Щодо реалізації фонем /ɪ/ в говірці смт. Варви, то її виявом і в наголошеній, і в ненаголошеній позиціях є головний варіант – звук [ɪ]. Функціональне навантаження фонем /ɪ/ дещо зменшується, оскільки в досліджуваній говірці в окремих словоформах поширений звук [i̯] на місці [ɪ] в позиції після губних, зубних і задньоязикових приголосних незалежно від наголошеності: *зіма* [z' i̯ m á], *чіє* [tʃ' i̯ jé], *командір* [k' o m a n d' i̯ r] (Варва, Гнід., Калин., Лел., Оз.). Здебільшого факультативний вияв фонем /ɪ/ – це звук [i̯], який засвідчено в сусідстві з губними приголосними, які, очевидно, мають на репрезентанти фонем /ɪ/ такий же звужуючий вплив, як на ненаголошений звук [o], на що неодноразово вказували дослідники [7, с. 78-79].

Характерне збереження опозиції /y/: /o/, адже ненаголошений [o] не зближується з [y], а лише вимовляється дещо напруженіше й вужче. Фонем /i/, /y/, /a/ в наголошеній позиції реалізуються в основних виявах у звуках [i̯], [y], [a]: *вікно* [v' i̯ k' n' o̯], *ваза* [v á z a], *кабан* [k a b á n]

(Жур., Калин., Лел., Оз.). Виявлено лише окремі випадки, коли на їхньому місці засвідчено інші звуки. Так, зменшення функціонального навантаження /l/ зумовлено тим, що в досліджуваній говірці зафіксовано звук [o] в приєднаннях-префіксах од-, підо-, зо-: *одправить* [o д п р а в и т ь], *підо мною* [п ́ і д ́ о м ́ н ́ о ́ б ́ j ́ y], *зо мною* [з ́ о м ́ н ́ о ́ б ́ j ́ y] (Варва, Жур., Калин., Лел.).

У консонантизмі варвинських говірок тридцять дев'ять фонем, які реалізуються у відповідних комбінаторних та факультативних варіантах. Система приголосних нашої діалектної мікросистеми має напівпом'якшені шиплячі звуки [ж ́], [ш ́], [ч ́], губні [б ́], [п ́], [в ́], [м ́], палаталізований передньоязиковий вібрент [р ́], альвеолярний [л ́], напівпом'якшені задньоязикові [к ́], [х ́] та фарингальний [г ́]. Певне функціональне навантаження має фонема /в/, а також /ф/, які можливі лише спорадично в словах, запозичених із літературної мови. Мінімально представлені фонемі задньоязикова /г ́ /, зімкнено-щілинні /дз ́ /, /дж ́ /. Ми вважаємо їх потенційними елементами консонантизму досліджуваної говірки.

Характерні напівм'які піднебінні фонемі /ж ́ /, /ш ́ /, /ч ́ /, напівм'які губні [б ́], [п ́], [в ́], м'яка передньоязикова /р ́ /, альвеолярна /л ́ /; напівм'які задньоязикові [к ́], [х ́] та фарингальний [г ́], незначне функціональне навантаження мають фонемі /в/, /в ́ /, а також /ф/, які можливі лише спорадично в словах, перейнятих з літературної мови. Мінімально представлені фонемі /г ́ /, /дз ́ /, /дж ́ /, тому вважаємо їх лише потенційними для системи досліджуваних говірок.

Серед регулярних звукових змін виділяється своєю суто фонетичною зумовленістю явище протези – приставляння голосного або приголосного на початку слова. Тому своєрідність досліджуваної говірки виявляється й щодо наявності/відсутності протези. Поява протетичних приголосних є нетиповою для північних і центральних середньонаддніпряньських говірок, крім тих випадків, коли форми з приставними поширені й у літературній мові. Найбільш активним протетичним є приставний [в], але проявляє він себе по-різному. Так, наприклад, у лексемах *вісь* [v ́ і с ́], *він* [v ́ і н] як у літературному, так і в діалектному мовленні така протеза є послідовною. Водночас у діалектному мовленні варвинців існують паралельні варіанти з протезою й без неї, наприклад: *ухо* [ú x ́ o] – *вухо* [w ́ ú x ́ o], *улик* [ú л и к] – *вулик* [w ́ ú л и к], *уси* [ú с и] – *вуси* [w ́ ú с и]. Також ми фіксуємо низку слів, які діалектоносії вживають без протетичного [в]: *уж* [у ж], *узол* [ú з ́ о л], *улиця* [ú л и ц ́ а]. У мовленні респондентів ми зафіксували лише два слова без приставного [г]: *оріх* [о ́ р ́ і х], *на оріхові* [н а о ́ р ́ і х ́ о ́ v ́ і]. Також спостерігаємо відсутність приставного /н/ у займенниках: *до його* [д ́ о ́ j ́ о ́ г ́ o], *за його* [з а ́ j ́ о ́ г ́ o], *на йому* [н а ́ j ́ о ́ м ́ y] (Григ., Жур., Калин., Лел., Оз.).

Слід наголосити на тому, що варвинським говіркам властиві й інші явища консонантизму: дисиміляція – розподібнення звуків (*дохтор* [д ́ о х ́ т ́ o р], *калідор* [к а ́ л ́ і д ́ o р], *каклетта* [к а к л ́ é т а]), асиміляція – уподібнення звука [г] до [х] (*нохті* [н ́ о х ́ т ́ і], *лехко* [л é х ́ к ́ o]), метатеза – це нерегулярні звукові зміни, що ілюструють нічим не зумовлені перестановки звуків (найчастіше приголосних) або складів (*медвідь* [м е ́ д v ́ і д ́ ь]), епентеза – поява в слові додаткового звука (*Олександр* [о л е ́ к с а ́ н д е р], *радіво* [р á д ́ і w ́ o] (Калин., Лел., Оз.)).

В усічених формах можуть бути відсутні певні звуки, звукосполучення чи склади на початку, в середині чи в кінці слова. Так, у кількох словах ми фіксуємо явище синкопи – випадання одного чи кількох звуків у середині слова: *тіки* [т ́ і к и], *скіки* [с к ́ і к и], *сьодні* [с ́ o ́ д ́ н ́ і] (Жур., Калин., Лел., Оз.).

Відсутність “укання”, плутання [e] з [и] у ненаголошеній позиції, збереження дзвінких приголосних у середині слова та перед глухими – це риси, які притаманні поліським говорам; збереження дзвінких [д], [д ́] у середині слів та перед глухими приголосними, наявність альвеолярного [л ́], епентези, опозиція /р ́ /: /р ́ / – це риси середньонаддніпряньських говірок.

В останні десятиліття у мовознавстві помітно зросла увага до діалектної лексики як об'єкта досліджень, з'явилися праці, присвячені теоретичним питанням української діалектної лексики, описові її тематичних груп та лексико-тематичних підгруп (Н. Гуйванюк [4], К. Глуховцева [13], П. Гриценко [3], М. Никончук [11] та ін.). Взагалі помічено, що слова належать до найбільш мінливих одиниць мовлення. З'являються вони в говірках і зникають у зв'язку зі зміною відповідних об'єктів матеріальної культури, побуту, культури народу й взагалі його життя. Зміни в лексиці відбуваються переважно шляхом збагачення лексемами з сусідніх говірок, особливо в перехідних зонах.

Лексичний склад певної говірки дає уявлення про способи найменування реалій, творення цілої системи називань, взаємин їх складових частин. У кожній номінації можна прослідкувати відображення тонких видозмін мислення в процесі називання, різноманітні засоби використання мовцем готової мовної форми, творення нової.

Вивчення діалектної лексики допомагає з'ясувати питання, пов'язані з історією мови, виявити етапи її функціонування, адже при всій очевидності змін у словниковому складі мови лексична система зберігає такі архаїчні риси, які часто несуть більшу інформацію, ніж релікти інших структурних рівнів [4]. Ми ставимо за мету спростувати думку, яка панує в науковій

лінгвістичній літературі, що нібито в перехідних варвинських говірках незначна кількість локальних діалектизмів.

У процесі обстеження північних районів Варвинщини виявлено лексичні діалектизми, які становлять тематичні групи на позначення назв посуду, одягу і взуття, предметів побуту, страв та напоїв:

вишкребок [v ʲ ʃ k r e b ° o k] (Варва, Оз.) 'невелика хлібина, спечена з решток тіста'. На Полтавщині зафіксовано назву *буцик*;

ворочок [w ° ɔ r ° ɔ c ° ɔ k] (Варва, Гнід., Григ., Жур., Калин., Лел., Оз.) 'пошита з домотканого сукна торбина на три ріжки, в якій видавлювали бджолиний віск'. У полтавських говірках зафіксовано лексему *ворочок* з тим же значенням;

гладішка [гладішка] (Григ., Жур., Лел., Оз.) 'кругла глиняна посудина, злегка розширена в нижній частині, з вушком, призначена для зберігання молочних продуктів'. У селі Озеряни такі посудини називаються *гличик* і *глек*. У східнополіських говорах ця посудина має спільну назву – *гладішка*, у полтавських говірках – *кринка*;

жаровня [жар ° ɔ ʲ n ° a] (Варва, Григ., Калин., Лел., Оз.) 1) 'металева, переважно невелика посудина для розжареного вугілля, що використовується замість печі'; 2) 'лист металу, на якому випікають пироги'. Полтавські говірки мають аналогічну назву;

зливник [злі ʲ ʏ н і к] (Калин., Лел., Оз.) 'невеликий глиняний горщик для варіння каші'. На Полтавщині теж побутує ця назва посудини;

квасува [k v a c ° ʏ k a] (Гнід., Григ., Лел.) 'страва, приготовлена з вареного на молоці пшона, заправленого ягодами'. На Полтавщині цю страву називають *кваша*;

керея [k e r é j ° a] (Калин., Гнід., Жур.) 'плащоподібний одяг однотипного крою'. Шився з одного або двох перегнутих на плечах полотнищ саморобного сукна нижчого ґатунку чорного або сірого кольору. По боках вставлялися великі клини, до невеликого коміра пришивався прикрашений вишивкою капюшон. Застібок керея не мала, а підперезувалася паском. Носили її поверх усіх видів верхнього одягу в негоду. У середньонаддніпрянському говорі керею називають *сіряк*, а в східнополіському – *кобеняк*;

ковганка [к ° ɔ ʲ ɔ ʲ n k a] (Лел., Оз.) 'невисока дерев'яна посудина циліндричної форми, в якій товчуть сало для засмачення страв'. На Полтавщині теж збереглася ця назва посуду;

крутень [к ° r ° ʏ t e ° n] (Гнід., Жур., Калин., Лел., Оз.) 'віхоть для миття посуду з марлі'. У полтавських говірках існує паралельна назва – *намітка*;

попінка [п ° ɔ ʲ n ° ʲ ʏ n k a] (Варва, Калин., Лел., Оз.) 'шмат тканини, який використовується для перенесення сміття'. У східнополіському говорі попінку називають *постілкою*;

сирокваша [c ʲ r ° ɔ k v á ʃ a] (Варва, Калин., Оз.) 'страва, приготована з пшона, сметани й молока'. У східнополіських говірках лексема має значення 'прокисле молоко';

товкачка [т ° ɔ k á c k a] (Варва, Гнід., Григ., Жур., Калин., Лел., Оз.) 'товстий дерев'яний стержень, заокруглений на кінці, яким розтирають що-небудь'. У полтавських говірках *товкачка* 'те саме'.

Отже, вивчення фонологічних та лексичних особливостей діалектної мікросистеми смт.Варви та говірок сіл Калиновиці, Озерян, Гнідинець, Журавки, Леляків, х.Григорівщини в їх зв'язках із середньонаддніпрянськими, лівобережнополіськими говорами дозволяє зробити такі висновки. На фонетичних явищах і наслідках модифікацій більше відбивається говіркова сукупність властивостей і менше впливи та запозичення. Діалектне артикуляційне взаємонаближення й взаємозаміна деяких звуків (*подем* [п ° ɔ l e ° m], *зіма* [з ° і m á] (Калин., Лел., Оз.)), початок або завершення асимілятивно-дисимілятивних процесів (*лехко* [л é x ° k ° ɔ], *каклетта* [к a k л ° é t a] (Варва, Лел.)), виникнення або занепад звуків (*Олександр* [ɔ l e ° k s á n d e r], *скіки* [с k ° і k ʲ], *сьодні* [с ° ɔ d ° n ° і] (Жур., Калин., Лел., Оз.)), оглушення або одзвінчення (*одправити* [ɔ d p r á v ʲ и т и] (Варва, Жур., Калин., Оз.)), палаталізація або диспалаталізація приголосних (*Ігорь* [і ° ɔ ° r ʲ], *сахару* [с á x a r ° ʏ] (Варва, Калин., Лел., Оз.)) є основними причинами модифікацій. Відсутність "укання" (*кожух* [к ° ɔ ʲ ʏ ʁ] (Варва, Калин.)), плутання [e] з [i] у ненаголошеній позиції (*телер* [т и ° e p] (Варва, Гнід., Григ., Жур., Калин.)), збереження дзвінких приголосних у середині слова та перед глухими (*загадка* [з a ɔ d k a] (Варва, Калин.)) – це риси, які притаманні поліським говорам; збереження дзвінких [д], [дʲ] у середині слів та перед глухими приголосними (*будка* [б ° ʏ d k a] (Варва, Жур., Калин., Оз.)), наявність альвеолярного [лʲ] (*молоко* [м ° ɔ л ° ɔ k ° ɔ] (Варва, Жур., Калин., Оз.)), епентези (*радіво* [р á d ° і w ° ɔ] (Калин., Лел., Оз.)), опозиція /r/:/rʲ/ (*росте* [r ° ɔ c t é], *при Брежнєві* [п р и б р ° ʲ é ʒ n ° і v ° і] (Жур., Калин., Лел., Оз.)) – це риси середньонаддніпрянських говорів.

Завдяки впливу літературної мови у варвинських говірках триває нівеляція (вирівнювання) в напрямку до норм цієї мови й наближається до неї в багатьох тих випадках, коли до недавнього виступали певні розходження або відмінності. Внаслідок такого впливу спорадичні діалектні явища, які нерідко більш або менш нагадують деякі північодіалектні риси й розглядаються пере-

важно як архаїзми, як елементи системи лівобережнополіського масиву, поступово стираються і зникають, що особливо помітно протягом останніх років. Говірки Варвинщини розташовані у перехідній зоні від південно-східного до північноукраїнського наріччя. Варвинська система діалектних мікросистем стоїть ближче до середньонаддніпряньського діалекту.

Список умовних скорочень

1. Гнід. – Гнідинці
2. Григ. – Григорівщина
3. Жур. – Журавка
4. Калин. – Калиновиця
5. Лел. – Леляки
6. Оз. – Озеряни

Література

1. Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини / П.Бузук // Український діалектологічний збірник. – Кн. 2 [Ред. О.Н.Синявський, А.Ю.Кримський]. – К.:УАН, 1929. – С. 159-197.
2. Ганцов В. Діалектні межі на Чернігівщині/ В. Ганцов/ // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали/ [за ред. М.Грушевського]. – К.:Держ. вид. України, 1928. – С. 262-280.
3. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики/ П.Ю. Гриценко. – К.: Наук. думка, 1990. – 272 с.
4. Гуйванюк Н.В. Словник буковинських говірок [за заг. ред. Н.В.Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 3-4.
5. Лисенко П.С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся/ П.С. Лисенко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 286 с.
6. Лисенко П.С. Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини/ П.С. Лисенко// Діалектологічний бюлетень. – Вип.9. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 45-54.
7. Мартинова Г.І. Середньонаддніпряньський діалект. Фонологія і фонетика: [монографія] / Г.І. Мартинова. – Черкаси: Тясмин, 2003. – 368 с.
8. Мартинова Г.І. Середньонаддніпряньсько-поліська лексичні ізоглоси/ Г.І. Мартинова// Волинь-Житомирщина. – Житомир, 2001. – №6. – С. 364-370.
9. Михайленко В.М. Перехідна середньонаддніпряньсько-поліська зона як об'єкт лінгвістичної географії/ В.М.Михайленко// Лінгвогеографія Черкащини. – К., 2000. – С. 23-24.
10. Назарова Т.В. Розвиток рефлексій *ѣ*, *о*, *е* в українських говорах / Т.В. Назарова//Мовознавство.– 1972.,№1.
11. Никончук М.В. Правобережнополісько-білоруські лексичні ізоглоси // XIII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. – К., 1969. – С. 135-140.
12. Пашенко В.М. Із спостережень над фонологічно релевантними особливостями вокалізму східнополіської системи діалектних мікросистем/В.М.Пашенко// Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2007. –Т. XVII. – С. 389-395.
13. Словник прізвищ жителів Луганщини [Текст]: у 2 т. / К.Д.Глуховцева, І.Я.Глуховцева, В.В.Лєснова; Луган. нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Луганськ: ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011.

УДК 81'367

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПОСЛІДОВНОЮ ПІДРЯДНІСТЮ В ІДІОЛЕКТІ ЛЮКО ДАШВАР

Зінченко Л. С., магістрантка філологічного факультету
Науковий керівник: к.філол.н., доц. **Вакуленко Г. М.**, кафедра української мови

Складні речення є здобутком того вищого стану розвитку синтаксису, коли прості речення вже могли поєднуватися у складні, бо між ними виникали семантико-синтаксичні відношення і певні форми зв'язків.

Складне речення, як і просте, обслуговує потреби мовного спілкування людей, йому так само властива комунікативна функція.

У синтаксичній системі української мови складнопідрядні побудови займають центральну позицію в кількісному плані й виявляють специфіку за структурно-семантичними параметрами. Вони є всеосяжним засобом усвідомлення й вираження картини світу, інструментом формування думок, репрезентації свідомості й духовно-почуттєвої сфери.

Тому ці синтаксичні одиниці привертають увагу лінгвістів. Зокрема, вагомий внесок у розгляд цієї проблеми зробили І.Вихованець, Н.Гуйванюк, А.Загнітко, А.Кващук, М.Кобилянська, В.Кононенко, О.Кузьмич, К.Шульжук та багато інших учених.

Неопрацьованим залишається поле специфіки використання різних моделей складнопідрядних речень з кількома підрядними в ідіолекті сучасних письменників.

Мета нашої статті полягає в аналізі формально-граматичних і семантико-синтаксичних особливостей складнопідрядних речень з послідовною підрядністю, ужитих у художньому тексті Люко Дашвар.

Художнє мовлення творців літератури – індивідуальне. Це пояснюється також і в історичному плані. Якщо брати до уваги творчість сучасників, то, на відміну від епохи Загребельного, Гончара, Гуцала, їхні твори – це зовсім інший продукт мислення. Сучасні письменники живуть і творять в епоху інформаційного прогресу, де потрібно мислити і діяти швидко, говорити прямо про те, що нас оточує, без “мальовничих описів”, без витончених витворів уяви. Саме такою є творчість Люко Дашвар. У її художньому мовленні досить складно відшукати розлогі описові конструкції. У автора переважають прості речення, здебільшого неповні.

На сьогодні дуже цікаво дослідити, чи можуть сучасні письменники в швидкому темпі життя мислити так розлого, як їхні попередники, і дублювати своє мислення у творах.

Опрацьовуючи художній матеріал Люко Дашвар (“Мати все”), нами були виявлені складнопідрядні речення з послідовною підрядністю як найбільш продуктивні синтаксичні конструкції. У таких структурах лише перша підрядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному плані головною частиною, а кожне наступне підрядне синтаксично залежне від попереднього [8, с. 313].

Найуживанішими з-поміж аналізованих є речення із такою моделлю, де на першому місці головна частина, за нею розташована підрядна першого ступеня, від якої залежить підрядна другого ступеня, і т. д.

Наприклад: *Іветта ж вирішила, що їй потрібен водій, з яким надалі вона не перетинатиметься в повсякденні*(2, с. 88).

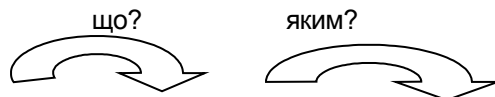
Структурна модель цього речення має такий вигляд:

[д. 1], (що...ім. 2), (з яким... 3);

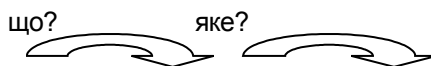
У розглядуваних текстах продуктивними є саме двоступеневі конструкції. У наведеному реченні перша підрядна частина приєднується до головної підрядним сполучником *що*, пояснює у ній присудок, виражений дієсловом на позначення розумової діяльності, заповнюючи його семантичну неповноту; підрядна відповідає на питання *що?* і виражає з'ясувальні семантико-синтаксичні відношення. Друга підрядна частина приєднується до попередньої за допомогою сполучного слова *з яким*, пояснює у підрядній частині підмет, виражений іменником *водій*, відповідає на питання *котрий?* і є власне означальною, що виконує атрибутивно-приєднувальну функцію.

Як ми помітили, найчастіше сучасниця використовує вищевказані моделі речень. Різниця може полягати лише в семантико-синтаксичних відношеннях між предикативними частинами, а також в тому, що саме пояснюють підрядні частини - один член речення чи всю головну частину в цілому. За нашими переконаннями, найчастіше підрядна пояснює в головній одну словоформу. Наприклад: *Рая не розуміла, яка сила штовхає її ризикувати всім багатством, що, наче вві сні, звалилося на її плечі й так притисло...*(2, с. 209).

[д. 1], (яка...з.+ ім. 2), (що... 3);

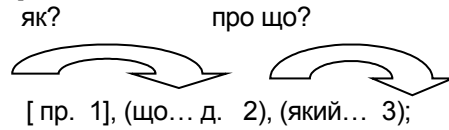
Мама не знає, що я роблю тільки те, що вважаю за потрібне [2, с. 240].

[д. 1], (що... з. 2), (що... 3);

Друга підрядна частина пояснює у попередній підрядній додаток, виражений вказівним займенником *те*, і є підрядною займенниково-означальною.

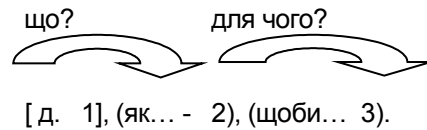
Думка ця так запала Дезінфікатору в душу, що він одразу ж узявся мізкувати, який би сюрприз дружині зробити [2, с. 251].

Перша підрядна частина пояснює у головній обставину, виражену прислівником *так*, приєднується до головної сполучником *що*, відповідає на питання *як?* і є підрядною обставинною власне способу дії.

Друга підрядна частина пояснює у попередній присудок, виражений дієсловом *узявся мізкувати*, виражає з'ясувальні семантико-синтаксичні відношення.

Разів двадцять із Платоном бесіду вела, обережно пояснювала, як треба вести себе, щоби лялька залишилася з сином назавжди... [2, с. 172].

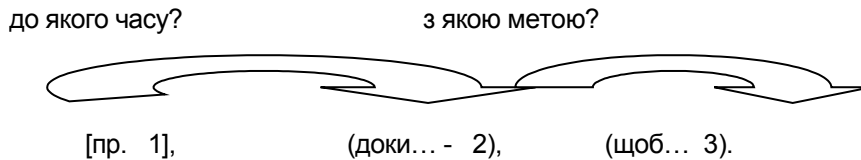

Друга підрядна частина пояснює усю попередню підрядну частину, відповідає на запитання *для чого?* і є підрядною обставинною мети.

Трапляються у творчості сучасниці такі речення двоступеневої підрядності, у яких перша підрядна частина пояснює у головній член речення, виражений прислівником, і є підрядною обставинною часу, а друга підрядна частина пояснює усю попередню і є підрядною обставинною мети.

Наприклад: *Оце б і не знімала аж доти, доки весь хутір не збіжиться, щоби було потім про що язиками ляскати [2, с. 232].*

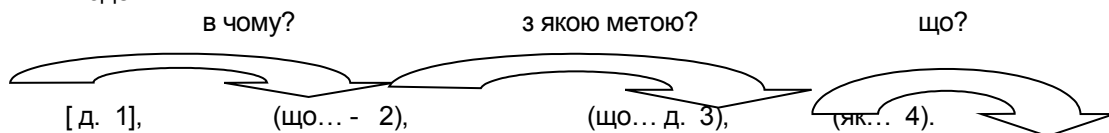
Модель речення:

У реченні *Вона поїхала, щоб знати, як потім брехати Іветті (2, с. 260)* змінюється структурна модель щодо попередніх конструкцій. Перша підрядна частина пояснює всю головну, а друга підрядна – один член у структурі попередньої підрядної, виражений дієсловом неозначеної форми.

На нашу думку, менш продуктивними у художньому мовленні Люко Дашвар є речення з послідовною тріступеневою підрядністю. Поширеною є така модель: головна частина складного речення, за якою послідовно розміщуються підрядні. Наприклад: *Вона стиснула вуста і поклялася собі, що не закричить, щоб не показати, як їй страшно [2, с. 225].*

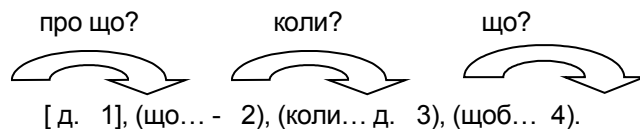
Модель:

Перша підрядна частина пояснює у головній присудок, виражений дієсловом *поклялася*, приєднується до головної сполучником *що*, підрядна відповідає на питання *про що?*, виражає з'ясувальні семантико-синтаксичні відношення. Друга підрядна частина пояснює усю попередню і є підрядною обставинною мети. Третя підрядна частина пояснює в попередній член речення, виражений дієсловом неозначеної форми, і виражає з'ясувальні семантико-синтаксичні відношення.

Речення аналогічної моделі:

Бідкався подумки, що не пішов від дружини, коли вона бігла за ним і кричала, щоб не покидав [2, 210].

За нашими спостереженнями, складнопідрядні речення з послідовною підрядністю – найпродуктивніший тип конструкцій у художніх творах Люко Дашвар. Семантико-синтаксичні відношення між головною і підрядними частинами досить різні: з'ясувальні, власне означальні, способу дії, мети, часу. Це пояснюється тим, що художнє мовлення письменниці-сучасниці є структурованим, чітким і логічним. Висловлена думка набуває конкретики. Послідовна підрядність допомагає авторові завершити своє висловлювання, сказати про все, але при цьому не загроможувати художній текст розлогими конструкціями. Тому двоступенева підрядність у цьому плані є більш продуктивною. Коли ж Люко Дашвар не вистачає даної структури, щоб якнайповніше передати інформацію, вона звертається до тріступеневої підрядності, а ще рідше – чотириступеневої. Але сама модель побудови речень здебільшого є незмінною.

Література

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р.Вихованець. – К., 1993.
2. Дашвара Люко Мати все / Люко Дашвар. – Харків, 2010.
3. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) / А. П. Загнітко. – К., 1996.
4. Кащук А.Г. Синтаксис складного речення : посібник для вчителя / А.Г.Кащук. – К., 1986.
5. Кононенко І.В. Семантико-синтаксичний потенціал препозитивних та постпозитивних атрибутів / І.В.Кононенко // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 39-48.
6. Кузьмич О.О. Складні конструкції з послідовною підрядністю у сучасній українській мові : автореф. ... канд. філол. наук / О.О.Кузьмич. – К., 1995.
7. Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання / І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. – К., 1994.
8. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К.Ф.Шульжук. – К., 2004.

УДК 811.161.1'42

КРЫМСКИЙ ПЕЙЗАЖ В РОМАНЕ Л.УЛИЦКОЙ “МЕДЕЯ И ЕЁ ДЕТИ”

Лавринец Я. Н., магістрантка філологічного факультета

Научный руководитель: к.филол.н., доц. **Сидоренко В. А.**, кафедра русского языка и перевода

Творчество Людмилы Улицкой все чаще становится предметом исследования в работах литературоведов, подтверждением чему могут служить диссертации, защищенные в последние годы (см. [1; 2; 3; 4]). “Не утихает” интерес и к роману “Медея и ее дети”, в котором особое место занимает природа, в частности, крымская.

Пейзаж Л.Улицкой многофункционален. В первую очередь он служит для обозначения места и времени действия.

Выбор Крыма в качестве основного места действия в романе “Медея и ее дети” не случаен. Осколок древних цивилизаций, неповторимо прекрасная реальность, Крым так же неизбежен в тексте Л.Улицкой, как органична связь с ним людей, рожденных и выросших здесь: “Год от года высыхали источники, вымирал виноградники, приходила в упадок земля, которую он исходил еще мальчиком, и только профили гор держали каркас этого края, и Георгий любил их, как можно любить лицо матери или тело жены, – наизусть, с закрытыми глазами, навсегда” [5, 18].

И сам Крым, “тусклая почва этой скромной сценической площадки всемирной истории” [5, 6], становится одним из героев романа Л.Улицкой. Он выписан тщательно и живописно. Его скалы и утесы, древние тропы, каменистое дно каньонов, полынные нагорья, плоские лужайки, поросшие можжевельником, суровая нагота земли с горными причудами, розовые разломы Карабаха – настоящее пиршество звуков, красок, особых запахов.

Крымские пейзажи в тексте романа – подлинные живописные полотна, в которых мастерски, гармонично объединена цветовая и предметная символика. В то же время для

общего замысла романа – это великолепная рама, величественная, потрескавшаяся от времени, обрамляющая нечто важное и высокое.

Л.Улицкая, описывая природу, использует прием смены “точек видения”. В ее словесной живописи чередуются, с одной стороны, масштабные, крупные планы изображения: *“Нора заморожено смотрела в ту сторону, где сходились балка, горушка, завивалась какая-то длинная складка земли, и там, в паху, стоял дом с черепичной крышей и звенел промытыми окнами навстречу трем фигурам – черной, белой, красной... Она любовалась устройством пейзажа и думала с благодарной грустью: “Написать бы такое... Нет, не справиться мне...”* [5, 15] с отстраненными, удаленными или как бы увиденными с высоты: *“... горы, далекий лоскут моря, складчатая долина с бороздой давно ушедшей реки ... столовые горы, аккуратные, с отсеченными вершинами, вытянувшиеся одна за другой, как послушные животные”* [5, 37].

С другой стороны, в поле зрения автора попадают моллюски, выброшенные морем, и маленькие, с детскую ладонь, морские звезды: *“... невозможно было понять, то ли каменная корка гор плавает в синей чаше моря, охватывающего полгоризонта, то ли огромное кольцо гор, не вместимое глазом, хранит в себе продолговатую каплю Черного моря”* [5, 60].

Особое место в романе занимает морской пейзаж, с ним связаны в жизни героев и радости, и горькие минуты: *“Медея родилась на морском берегу и знала здешнее море... все повадки воды, ее переменчивость и постоянство, цвет, меняющийся с утра до вечера, с осени до весны, все ветры, все течения вместе с их календарными сроками”* [5, 60].

Море забирает отца Медеи: он погибает во время взрыва на корабле “Императрица Мария”, а через девять дней от горя умирает мать, и все заботы об огромной семье легли на плечи шестнадцатилетней девочки. Всю жизнь она живет на берегу моря, но, как и все местные жители, купаться ходит редко: *“... если Медея и собиралась на свидания к морю, она предпочитала ходить одна”* [5, 61]. Для нее даже подготовка к встрече с морем и дорога к нему – особый ритуал, когда открывается истина, разгадываются давние семейные тайны: *“И бухточки, и морские камни пережили множество имен, но в последнее время их все чаще называли Медеиными”* [5, 66].

Морской пейзаж в романе “созвучен” эмоциональному состоянию героев, он становится символом соединения с природой, спокойствия и вечности: *“Все спустились к морю и разом замолчали. Это была всегдашняя минута почтительного молчания пред лицом относительной вечности, которая мягко плескалась у самых ног”* [5, 67].

Частью крымского пейзажа является дом Медеи Синопли, где собирается ее многочисленная родня и который становится основным местом действия. Сюда, в Крым, в этот дом привозят своих детей русские, литовские, грузинские, еврейские потомки Медеи, именно здесь, где воздух пропитан запахом моря, солнца и ветра, формируются детские души. Из этого дома во взрослую жизнь дети уносят способность дружить, помогать, любить, прощать.

Дом для Медеи – это стержень жизни: *“Родом она была из Феодосии, вернее, из огромного, некогда стройного дома в греческой колонии, давно слившейся с феодосийской окраиной. Ко времени её рождения дом потерял изначальную стройность, разросся пристройками, террасами и верандами...”* [5, 7]. Автор подчёркивает, что не из Феодосии была родом героиня, а именно из дома, где *“обед варили в котлах, мариновали баклажаны в бочках, а на крышах пудами сушили фрукты, отдавшие свои сладкие запахи соленому морскому ветерку”* [5, 41].

В романе нет подробного описания дома Медеи, но те детали, на которые обращает внимание писательница, подчеркивают, что в этом доме есть хозяйка, спокойная и надежная. В доме была *“умная печурка, которая брала мало топлива, но давала много тепла”* [5, 10]. Была летняя кухня, сложенная *“из дикого камня, на манер сакли, одна стена упиралась в подрытый склон холма, а низенькие, неправильной формы окна были пробиты с боков. Висячая керосиновая лампа мутным светом освещала стол...”* [5, 20]. Этот дом – центр художественного пространства романа, а сама Медея – хранительница традиций, передающихся из поколения в поколение.

Портрет Медеи Л.Улицкая создает, используя несколько выразительных деталей: она имела *“иконописное лицо”* и выглядела *“...как какой-то не написанный Гойей портрет”* [5, 6], ее шаль свешивалась с плеча *“мелкими античными складками”* [5, 6]. А сама Медея думала о себе: *“Красивая старуха из меня образовалась”* [5, 34].

Но портрет главной героини не будет завершённым без “участия” природы, что неоднократно подчеркивается автором: *“Для местных жителей Медея Мендес давно уже была частью пейзажа. Если не сидела она в белой раме регистрационного окна, то непременно*

маячила ее темная фигура либо в Восточных холмах, либо на каменистых склонах гор к западу от Поселка" [5, 6].

Медея всегда очень хорошо чувствовала тот мир, который её окружал, она была *"собирательницей шалфея, чабреца, горной мяты, барбариса, грибов, шиповника, но не упускала также и сердоликов, и слоистых стройных кристаллов горного хрусталя"*[5,6].

Вся округа, ближняя и дальняя, была известна ей, как содержимое собственного буфета. Она помнила не только где и когда можно взять нужное растение, но отмечала про себя, как с десятилетиями медленно меняется зеленая одежда знакомых мест: *"Заросли горной мяты спускаются вдоль весенних промоин восточного склона Киян-горы, вымирает барбарис от едкой болезни, сжигающей нижние ветви, а цикорий, напротив, идет в подземное наступление, и корневища его душат легкие весенние цветы"* [5, 6]. Но "ни на какие другие края" Медея не может и не хочет променять этой приходящей в упадок земли. Своими подошвами она чувствовала благосклонность здешних мест и выезжала из Крыма за всю свою жизнь только дважды, в общей сложности на шесть недель. Эта "безотлучная жизнь" Медеи прошла именно здесь, контрастная крымская природа "созвучна" её характеру, в котором гармонично соединились твердость, принципиальность и верность, милосердие, умение понимать и прощать людей.

Литература

1. Егорова Н.А. Проза Л.Улицкой 1980-2000-х годов (проблематика и поэтика): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. – Астрахань, 2007. – 24с.
2. Побивайло О.В. Мифопоэтика прозы Людмилы Улицкой: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 – Барнаул, 2009. – 17 с.
3. Скокова Т.А. Проза Людмилы Улицкой в контексте русского постмодернизма: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. – М., 2010. – 18 с.
4. Сунь Чао. Средства создания характера в рассказах Л.Улицкой: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01. – М., 2006. – 17 с.
5. Улицкая Л. Медея и её дети. – М.: Эксмо, 2003. – 256 с.

УДК 821.161.2 232.1

МЕСІАНІЗМ: ПАРАДИГМА ЗНАЧЕНЬ

Мацола Я. П., магістрантка філологічного факультету
Науковий керівник: д.філол.н., проф. **Ковальчук О. Г.**, кафедра української літератури

У кризові та поворотні моменти історії певної нації чи народу виникає так звана національна ідея. Іноді її ототожнюють з поняттям "месіанізм". Як і кожне явище суспільного життя, месіанізм, або національна ідея, знаходить своє відображення в літературі. Не виняток література українська. В нашій статті ми спробуємо визначити, що ж таке месіанізм і коли він виникає в Україні.

Якщо звернутись до довідкової літератури, можна побачити, що всі словники дають майже одне і те ж визначення месіанізму. Проаналізувавши різні довідники та енциклопедії, можна виокремити чотири загальні визначення месіанізму. Деякі з них схожі між собою і відрізняються лише деталями. Отже, месіанізм це:

1) про пришествя у світ божого посланця – месії, покликаного встановити справедливий і прийнятний богу порядок. Виникло як відображення безсилля пригнічених мас, ілюзорна надія на допомогу надприродних сил. В іудаїзмі месією іменували правителя, над яким проводили церемонію помазання при інтронізації. Після занепаду єврейської держави у книгах пророків поступово виокремлюється учіння про месію як про визволителя євреїв від чужоземного гніту, покликаного відновити домовленість Яхве із його обраним народом. Спочатку очікувався прихід месії на землю і його перемога земними (військовими) засобами, хоч і за обов'язкової допомоги надприродних сил. В ході крушіння реальних спроб національно-державного визволення євреїв очікування появи месії набирало все містичнішого характеру. У своєрідній формі месіанізм проявився у християнстві. Відповідно до християнської есхатології друге пришествя месії (Христа) повинне бути відразу після першого, під час якого Христос виконав лише початковий етап покладеної на нього богом-отцем місії. Поширення християнства серед різноманітних народів Римської імперії викликало трансформацію месіанізму. Прихід месії повинен був означати визволення уже всього людства. Джерело ж зла, котре зумовило необхідність розплати, було перенесене на первородний гріх Адама та Єви [7].

2) “Поza богословською сферою, хоч і в зв'язку із релігійними уявленнями, у всіх народів, що відігравали важливу роль у історії, при збудженні національної самосвідомості виникала впевненість у особливій перевазі даного народу як обраного носія і вершителя історичної долі людства” (Володимир Соловйов). Месіанізм був привабливим для деяких представників російської релігійної філософії (так звана “Русская идея”). Відмовляючись від почуття відповідальності перед Богом, пов'язаного з історичною місією свого народу, месіанізм нерідко перероджується у націоналістичне самоствердження і прагнення до першості серед інших народів, що робить неможливим виконання цієї місії і перешкоджає покращенню морального стану народу. Таке значення іноді пов'язане з тим чи іншим історичним героєм і месіанізм національний отримує індивідуальне втілення. Чітке вираження месіанізму (окрім іудейства) тільки в новітні часи; це вчення передбачає розуміння історії як цілеспрямованого процесу, що втілює деяку задачу, у виконанні якої головну роль повинен відігравати даний народ. Античному світові таке розуміння історії було чужим; чужим воно залишається і для азійського Сходу, де, до того ж, кожен народ надто мало знає і занадто зневажає усі інші, щоб вважати себе знаряддям, хоч і обраним, для їх спільного блага. Коли у новій Європі утворились самостійні народності, які жили спільно, в кожній з них розуміння своєї вишості і прагнення до першості прийняли характер месіанізму. Такими є:

- вчення про вище покликання німецького народу до втілення вільної розумності у світі, викладені Фіхте у його “промовах до німецького народу”;
- месіанізм французький, частково пов'язаний з ідеалами 1789 року (Кіне, Мішле), частково з особистістю Наполеона, нарешті з особистістю Жанни Д'Арк;
- месіанізм польський Андрія Тов'яновського, що створив цілу школу послідовників;
- месіанізм російський, представлений слов'янофільством.

Однорідні явища знаходимо у італійців, англійців, скандинавів. У месіанізмові народів, позбавлених політичної самостійності (як німці при владі Наполеона, італійці до 1859 року, поляки), переважає характер моральності та героїчності, вище покликання розуміється як обов'язок і подвиг; у народів переможних і могутніх месіанізм набирає протилежного характеру – покликання береться тут як готова перевага чи привілей. Месіанізм перший може бути важливим рушієм національного оновлення, як це було в Італії і особливо у Германії; другий месіанізм вироджується у безідейний націоналізм, що створює перепони на шляху вдосконалення народу. [6]

3) Особлива, рятівна для усього світу місія Людини і народу як Нової Соціальної Спільності. Як Христос – Спаситель, що влаштовує Царство Боже всередині людина (тобто – на рівні онтогенезу), так і на Народ Божий покладається влаштування філогенезного Царства Правди – на усій землі. Думка про особливу роль обраного народу Божого проходить через увесь Старий Завіт, де цей народ зветься Ізраїлем. На нього покладена місія дати решті народів приклад святості, справедливого устрою і привести всіх до поклоніння правді Божій – до спасіння. Після її виконання месіанізму народів належить вічно оберігати цей правдивий устрій, правлячи у славі. Усі ж народи, що протистоять Божим обранцям, названі злочинними, нечестивими і підлягають – в решті решт – знищенню. В подальшому ідея месіанізму була перетлумачена фарисеями у кровно-плотському ключі, що перетворило цю ідею в абсурд. Тому в Учінні Христа месіанізм знову повертається первинне значення “почесного права і священного обов'язку” тих, що спізнали шляхи правди – святого народу Божого – нести цю правду решті народів, а у результаті – справедливо правити над усіма народами. Тут, як і у Старому Завіті, месіанізм складають люди, що прагнуть до справедливості, добра, істини і готові йти за нею, незважаючи ні на які жертви. У марксизмі месіаністичними рисами наділяється робочий клас – пролетаріат. На нього покладаються надії на переустрій світу відповідно до комуністичних принципів і через це – досягнення всезагального блага. Хоч Маркс і визнає, що ідеї комуністичної общинності вже віддавна існують в організації життя селянина, він вважає його недостатньо експансивним для здійснення світової комуністичної революції. Існує і псевдомесіанізм – своєрідна месіанська орієнтація народу на єднання всіх під своїм керівництвом, що не дає прикладу святості і самозреченого служіння Всезагальній Правді. [8]

4) Релігійне вчення про прихід у світ божого посланця – месії, покликаною встановити справедливість, мир і спокій на землі. Причини виникнення месіанізму пов'язані з невирішеністю соціальних проблем, втратою надій на краще майбутнє і т. д. Не випадково месіанізм знаходив підтримку серед народів, етноконфесійних груп, що зазнавали гонінь та переслідувань. Наприклад, проповідь месіанства в іудаїзмі посилювалась тоді, коли єврейська держава була зруйнована, коли євреї знаходились у єгипетському та вавилонському полоні. У відчаї люди поклали надії на допомогу божественних сил. Месіанізм був привабливим і для християн в період переслідувань з боку Римської імперії. Відповідно до християнської есхатології, наступає Друге пришестя месії (Ісуса Христа). Ідеї месіанізму розроблені також у ісламі, особливо серед

мусульман-шиїтів. Шиїтська меншість відчувала гоніння у багатьох країнах. Месіанські надії на появу Махді у шиїтському вченні пов'язувались із народними мріями про встановлення царства справедливості на землі. Отже, чим більше людей втрачало надії на позбавлення від зла, тим ширше розповсюджувались серед них релігійні пошуки, болісне очікування пришествя месії. [5]

Проаналізувавши ці статті, можна виявити, що месіанізм – термін власне релігійний, який на певному етапі (переосмислений у соціальному плані) стає національним. Національний месіанізм можна розділити на два види: месіанізм народу поневоленого (віра у прихід спасителя, месії тобто такої особистості, що здатна підняти і повести за собою народ на боротьбу) та месіанізм народу-поневолювача (віра у особливе призначення уже не окремого індивіда, а власне народу, етносу).

На слов'янському просторі найчастіше говорять про месіанізм польський, український та російський.

Вперше в українській літературі ідея месіанізму згадується у працях Кирило-Мефодіївського товариства. Принципові положення політичної програми братства були викладені у “Книзі буття українського народу” та “Статуті Кирило-Мефодіївського братства”. Братчики вірили в те, що прийде час, коли “вся слов'янщина встане, і не залишиться в ній ні царя, ні пана, ні холопа”. Ставилось за мету об'єднати всі слов'янські народи в одну федерацію, в якій кожен народ зберігав би свою свободу. Провідна роль відводилася Україні: Київ мав стати столицею федерації, де збирався б загальний сейм. На поглядах членів Кирило-Мефодіївського братства дещо позначалася програма Товариства об'єднаних слов'ян. Новою тут була ідея месіанізму українського народу. М.Костомаров був переконаний в тому, що за Україною, яка повстане зі своєї могили, підуть усі слов'янські народи. Однак члени братства по-різному дивилися на засоби досягнення цієї мети. Більшість схилилася до шляху реформ і “м'яких” методів. Меншість, насамперед в особі Т. Шевченка, займала радикальні позиції. Розходилися члени братства і стосовно того, що є першочерговим і головним. Для М.Костомарова це були єдність і братерство слов'ян. Т.Шевченко ж палко обстоював соціальне та національне звільнення українського народу.

Як бачимо, Кирило-Мефодіївське товариство хоч і мало у своїх лавах переважно літераторів, було створене з соціально-політичною метою. Цікавим є перегукування назв біблійної “Книги буття” та програмової “Книги буття українського народу” братчиків.

Варто також зазначити, що саме українська інтелігенція була виразником національної самосвідомості. Насамперед це Т.Шевченко, у творчості якого найяскравіше відобразилися революційно-демократичні, національно-визвольні тенденції української культури, які стали найвищим досягненням суспільно-політичної думки середини XIX століття. Його “Кобзар” (1840), поема “Гайдамаки” (1841) та інші твори стали епохальним явищем. Показовими є наукові праці К.І.Арабажина, російсько-українського літературознавця, письменника та журналіста, присвячені постаті Т.Г.Шевченка, що мали назви “Український Прометей” 1911 р. та “Шевченко і месіанізм” 1914 р..

Побутував месіанізм також і серед мислителів XX століття. До таких належить Д.Донцов, видатний український філософ. У своїх працях він пропонує збереження традиційного ладу, що базується на кількох засадничих принципах. Зокрема це національний месіанізм. Дмитро Донцов знаходив теологічне підґрунтя для утвердження свого месіанізму. Його теологія – це відродження войовничого духу християнства епохи Середньовіччя. Україна має стати форпостом у захисті європейської цивілізації від матеріалістичного. І не лише форпостом-оборонцем – Україна має стати і певним взірцем для Заходу, що застиг в матеріалізмі. Виконання ж свого призначення для Нації є неминучим без побудови власної могутньої держави. А відтак потрібна повна сепарація від Росії. І для досягнення цієї мети потрібна лише боротьба, національна революція. Цю боротьбу він розуміє не як зміну одного ладу (нехай навіть гіршого) іншим, а більш глобально й навіть апокаліптично – як боротьбу проти антихристиянських сил диявола. Слід зауважити, що в питанні українського месіанізму Донцов не був новатором. Він лише розвинув ідеї XVII століття – теорію “києвоцентризму”, яка пропагувала перетворення (легалізацію доконаного факту) Києва на духовний центр якщо не Європи, то, принаймні, слов'янських народів.

Д.Донцов у своїх поглядах пішов ще далі – він протиставляє український месіанізм месіанству московському, тобто російському. Показово, що ці погляди знаходять підтримку в сучасній періодиці. Так, у своїй статті “Україна – Росія: феномен культурного імперіалізма” І.Дзюба включає розділ “Україна – Росія: національні месіанізми”, де пише:

“Національна ідея виникає в кризові чи поворотні моменти національної історії як спроба осмислити своє місце і призначення, а також перспективу своєї нації у контексті власного досвіду та світової історії. Вона повинна об'єднати національну єдність для здійснення визначеної історичної місії. Національна ідея не обов'язково є постійною величиною. Навпаки (і на це чомусь не звертають уваги), у деякі поворотні моменти національного існування може з'явитись декілька проектів, що суперечать один одному, і нації доводиться вибирати між ними. Або ж протистояння

і змагання між ними може тривати цілу епоху. Дещо схоже відбувалось в Росії в XIX столітті, коли “західництво” прагнуло зруйнувати монополію монархічно православної ідеї на роль національного абсолюту, але, зазнавши різних трансформацій, згубило свою альтернативність.” [3]

Отже, як бачимо, месіанізм як явище виник у царині релігії і, пройшовши певний розвиток, знайшов втілення поза нею. Нині він тісно пов'язаний з національною ідеєю, а відтак – з націоналізмом. Саме як елемент національної боротьби месіанізм знайшов своє вираження в літературі та філософії. В Україні це і теорія “києвоцентризму”, і діяльність “Кирило-Мефодіївського братства”, і філософські погляди Д.Донцова та інших відомих діячів культури.

Література

1. Бичко А. К., Бичко І. В. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенціального дослідження./ А. Бичко, І. Бичко. – Дрогобич, 1997 р.
2. Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємин./ П. Голубенко. – Київ, 1993.
3. Дзюба И. Украина – Россия: противостояние или диалог культур?/ И. Дзюба// Зеркало недели.: – 30.08.2010
4. Донцов Д. Дві літератури нашої доби./ Д. Донцов. – Львів, 1991
5. Жижко С. Українська ідея – національна ідея/ С. Жижко // Бюлетень Товариства ім. М. Міхновського. – 1998. – Ч. 4.
6. Философская Энциклопедия. В 5-х т. – М.: Советская энциклопедия. Под редакцией Ф.В.Константинова. 1960–1970.
7. Черній А.М. Словник з релігієзнавства./ А.Черній.: Посібник. – Київ: Академвидав, 2003
8. <http://traditio.ru>
9. <http://onlinedics.ru>

УДК 811.161.2'373.7

ПАРЕМІЇ ЯК ДЗЕРКАЛО ВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Сисенко А. Ю., магістрантка філологічного факультету

Науковий керівник: д.філол.н., проф. **Бойко Н. І.**, кафедра української мови

У статті аналізуються українські паремії на позначення особливостей комунікативних процесів.

Однією з цікавих проблем українського мовознавства є вивчення комунікативного досвіду, зафіксованого в пареміях, що репрезентують ментальні форми і стереотипи спілкування, становлять специфічний комунікативний кодекс українського народу [1; 6; 8; 9].

Паремії, що становлять ментальні форми і стереотипи спілкування, в межах художніх творів набувають естетичної значущості та беруть участь у вираженні внутрішнього світу персонажів [7, с. 12].

Над вивченням паремій працювали як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці. Методологічні основи вивчення паремій закладені в працях О. Потебні, Л. Булаховського, В. Виноградова, розвинуті в роботах М. Шанського, М. Алефіренка, В. Мокієнка, М. Демського, Б. Ларіна, Д. Шмельова, В. Білоноженко, І. Гнатюк, Л. Авксентьєва, О. Молоткова, В. Ужченка, Д. Ужченка, Т. Космеди, Ю. Прадіда, Т. Осіпової та інших учених. Лінгвісти визначали належність паремій до фразеологічного фонду мови, осмислювали їхню системну організацію, визначали роль і місце в цій системі, здійснювали структурно-семантичний аналіз паремій як особливого підкласу фразеологічних одиниць, характеризували процеси динамічного фразеотворення, вивчали стилістичний потенціал паремій, з'ясували проблеми ареальної фразеології та лексикографії. Проте вивчення паремій крізь призму їхніх комунікативних функцій було фрагментарним.

Мета статті полягає в семантичному аналізові паремій як особливого підкласу фразеологічних одиниць (на матеріалі пареміографічної праці І. Франка “Галицько-руські народні приповідки”: у 3-х томах).

Матеріалом дослідження є паремії, зібрані, упорядковані й пояснені Іваном Франком у пареміографічній праці “Галицько-руські народні приповідки” (у 3-х томах. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006).

Народні приповідки (прислів'я і приказки) належать до скарбниці традиційного українського фольклору, вони є багатим ґрунтом для вивчення не лише мовотворчості народу, а й його культури, історії, звичаїв, оцінних пріоритетів. Паремії традиційно зараховують до виражально-зображальних (експресивних) [2] засобів української мови, семантика і форми яких позначені

яскравістю змісту й образів, чіткістю, лаконізмом, глибиною думки, інформативною конденсованістю, довершеністю вислову. Їм властива особлива стійкість, живучість та варіантність [10, с.4].

І.Франко та його попередники (В.Смирницький, Г.Ількевич, О.Шишацький-Ілліч, М.Закревський, М.Номис, П.Чубинський, М.Комаров та ін.) глибоко розуміли необхідність збирання та систематизації паремій. Учені частково здійснили теоретичне осмислення їхніх жанрових особливостей. Вважають, що видання тритомної пареміографічної праці “Галицько-руські народні приповідки” (Львів, 1901-1910) І.Франка стало своєрідним підсумком тривалої попередньої роботи пареміографів ХІХ ст.: “Збірник, укладений за найефективнішими методологічними принципами національної та європейської науки, став не просто публікацією багатющого матеріалу, а й ґрунтовним пареміологічним дослідженням”, у якому закладено підвалини української пареміографії та пареміології [10, с. 4–5].

У пареміографічній праці наявна паспортизація, максимально розширено варіантні гнізда, подано тлумачення висловів, здійснено їхній компаративний аналіз. До кожного тому приповідок І.Франко написав передмови, чим започаткував систематичне теоретичне вивчення значеннєвої та образної природи паремій, окреслив основні аспекти пареміологічних студій (генеза, семантика, функціональний аспект, співвідношення національного й інтернаціонального й художній потенціал тощо). Дослідник звернув увагу на джерела образності, символіки, особливостей ритмічного складу, синтаксичних побудов, архітектоники паремій тощо. Учені відзначають наукову цінність Франкових тлумачень зібраного матеріалу, оскільки запропоновані дефініції розкривають первинну та вторинну семантику паремій, несуть інформацію про їхню актуалізовану комунікативну ситуацію.

Дослідники паремій (як і всього фразеологічного фонду мови) вивели найбільш загальні закони комунікації. Серед них: дзеркального розвитку спілкування, довіри до зрозумілих висловлювань, ритму спілкування, залежності ефективності спілкування від комунікативних зусиль, прогресивного зростання нетерпіння слухачів, самовиникнення інформації, притягування критики, спотворення інформації, прискороного поширення негативної інформації, мовленнєвого посилення емоцій, мовленнєвого поглинання емоцій, емоційного пригнічування логіки, емоційної афіліації (“зараження”), мовленнєвого самовпливу, модифікації нестандартної комунікативної поведінки учасників спілкування [9, с.7].

Кожен закон підтверджують паремії, що віддзеркалюють особливості вербальної комунікації українців. Семантична класифікація паремій дає можливість виокремити прислів'я і приказки, що об'єднані у дві великі групи – позитивного емотивно-оцінного забарвлення (1) і негативного (2).

1. **Добре то кажуть: свій своєму поневолі брат** (3, т.III, с.89). Позитивний аксіологічний зміст сконцентровано в положенні: коли співрозмовники підтримують дружній, відкритий, партнерський стиль спілкування, то це добре, заслуговує схвалення. Семантика паремії тяжіє до давнього уявлення українців, що закріплені поняттями, які базуються на дихотомії “свій” – “чужий”. Паремія впливає на формування відповідного стилю взаємостосунків і сприймається як неписаний закон – свій своєму найперше має допомагати. Так тлумачить семантику паремії І. Франко. Народ схвалює такі стосунки, бо вони сприяють зміцненню родинних, соціальних і етнічних зв'язків. Цю паремію можна використовувати як повчання, гарну настанову, аргумент, коментар або показник позитивної комунікативної ситуації.

З веселими не жаль і повеселитися (3, т. I, с. 217). Так приговорюють у веселій компанії, зауважив І. Франко. Пояснити цю паремію можна, зважаючи на сутність тактичної поведінки мовця за умов дружельюбності, спільності інтересів. Загальний веселий настрій віддзеркалюється у поведінці кожного учасника комунікації. Мовець одержує задоволення від спілкування з веселим гуртом, йому не шкода витраченого на спілкування часу.

Вліз межі ворони, каркай як вони (I, с. 385). Семантика паремії віддзеркалює сутність комунікативної тактики, що передбачає забезпечення мовленнєвого успіху, оскільки того, хто приймає стиль, манеру спілкування, вважають і “своїм”. Цю паремію можна використовувати як гарні рекомендації, настанови, повчання.

Коли знаєш руську мову, то знай же й “політику” (3, т. III, с. 74). Ця паремія передає такий зміст: коли прагнеш спілкуватися із людьми, дотримуйся мовленнєвої етики. І. Франко пояснює, що форма спілкування має відповідати стилю (під політикою розуміється спосіб чемного поводження з людьми, а під руською мовою – мова українська). Паремію можна використовувати в мовленні як зауваження, аргумент, вимогу, коментар або показник відповідної комунікативної ситуації.

На чий коні сидиш, тому і пісню співай (3, т. I, с. 344). Ця паремія передбачає необхідність володіння ситуацією. Якщо мовець прагне досягти підтримки і сприяння ближнього, то він змушений приймати позицію свого опонента. Співати разом одну пісню – значить бути

духовно єдиними. Цю паремію можна використовувати як гарні рекомендації, настанови, повчання тощо.

Як крикнеш у ліс – так і відкликнеться (3, т. II, с. 418). Тут зафіксовано чинність закону дзеркального відображення спілкування. Паремія містить закон, правило, що відображає характер мовленнєвих стосунків між адресатом і адресантом: як скажеш, промовиш, таку відповідь і отримаєш. У мовленні ця паремія сприймається як зразок настанови, повчання, є певним аргументом, пересторогою.

2. **Бабська оборона – язик** (3, т. II, с. 622). Паремія відбиває гендерну специфіку комунікації, що відображає фрагмент мовної картини світу українців. Жінки можуть компенсувати свою фізичну слабкість (порівняно з чоловіками) за рахунок мовлення, мовними оборонними позиціями. Ця паремія ілюструє особливості комунікативної поведінки жінки, характеризує негативну комунікативну ситуацію.

Кому на язиці гірко – той гірким плює (3, т. I, с. 477). Ця паремія передбачає збереження мовленнєвої напруги у зв'язку з непривітністю мовця, яку він віддзеркалює у своїй комунікативній поведінці. І. Франко пояснює приповідку так: той, у кого сердита, злобна вдача, той і інших ображає та обмовляє. В основі експресивного порівняння лежить фізіологічна реакція на гірку речовину. Цю паремію сприймаємо як заперечення, коментар до відповідної комунікативної ситуації.

З вовком жити, вовком бути ... по вовчому вити (3, т. I, с. 354). Паремія віддзеркалює сутність комунікативної стратегії планування, організацію мовленнєвих дій і керування ними з метою досягнення ефективності спілкування. У мовленні цю паремію використовують як аргумент, що мотивує відповідну комунікативну поведінку.

Злодій злодія відразу пізнає (3, т. II, с. 258). І. Франко тлумачить сутність комунікативної ситуації через тенденцію “притягання” один до одного мовців, які займаються одним видом діяльності, оскільки вони мають способи швидкого порозуміння. Цю паремію використовують як аргумент, повчання, настанову, коментар щодо відповідної комунікативної ситуації.

Краси на стіл не поставиш (3, т. II, с. 407). Ця паремія передбачає врахування комунікативної тенденції стосовно негативної оцінки гарного на підставі народного переконання, що краса не заступить страви. Так тлумачить паремію І. Франко. Паремія дає можливість визначити працьовитість як пріоритетну рису української жінки. Приповідку використовують як зауваження, настанову, аргумент щодо відповідної комунікативної ситуації.

Пуста мова не варта доброго слова (3, т. II, с. 543). Паремія відбиває сутність комунікативної тенденції щодо оцінки манери, стилю спілкування. Розумного слова не можна замінити пуста балаканина, а тому й оцінка такого мовлення (пустослів'я) набуває в паремії негативного забарвлення. Ця паремія може бути маркером відповідної комунікативної ситуації, настановою, повчанням, рекомендацією.

Отже, українські паремії, зібрані, упорядковані й пояснені Іваном Франком у пареміографічній праці “Галицько-руські народні приповідки” віддзеркалюють основні закони вербальної комунікації, які виявляються насамперед у позитивному, переважно толерантному ставленні до співрозмовника, природній інтуїції українців передбачати комунікативні наміри, дії співбесідника. В українських пареміях відображено різноманітні типи спілкування за тематикою, за метою, за соціальними чинниками тощо. Українська ментальна комунікація реалізує як позитивнооцінні, так і негативнооцінні семантичні плани: схвалення, втішання, поради, погодження, прохання, попередження, зауваження, насміх, відмови, заборони, засудження та ін.

Література

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: [підручник] / Ф.С.Бацевич. – К.: ВЦ “Академія”, 2004. – 342 с. (Серія “Альма-матер”).
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: [монографія] / Бойко Н.І. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2005. – 552 с.
3. Галицько-руські народні приповідки: [у 3 т.] / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко] – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Ів. Франка, 2006. – [2-е вид.]. – Т. I. – 818 с. – Т. 2. – 813 с. – Т. 3. – 699 с.
4. Етнографія України: [навч. пос.] / [за ред. С.А.Макарчука]. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.
5. З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв / [підготовка до друку, переклад і вступна замітка О.І.Дея]. // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 2. – С. 94-96.
6. Космеда Т.А. Параметр “вишуканість мовлення” в лінгвістичній концепції Івана Франка / Т.А.Космеда // Людина. Комп'ютер. Комунікація: [зб. наук. пр.]. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – С. 45-50.
7. Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Л.А.Лисиченко. – Х.: Вид. група “Основа”, 2009. – 191 с.

8. Осіпова Т.Ф. Етнічна ментальність у мові українських паремій // Вивчаємо українську мову і літературу: наук.-метод. журн. / Т.Ф.Осіпова. – Харків: ТОВ “Вид. група “Основа”, 2009. – № 33 (181). – С. 21–24.

9. Осіпова Т.Ф. Параметри вербальної і невербальної комунікації в українських пареміях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т.Ф.Осіпова. – Харків, 2010. – 20 с.

10. Пилипчук С.М. “Галицько-руські народні приповідки” Івана Франка: пареміологічний та пареміографічний аспекти, поетика текстів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 – “Фольклористика” / С.М.Пилипчук. – Львів, 2005. – 20 с.

УДК 811.16.2'367

СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ З ОДНОТИПНИМИ ЧАСТИНАМИ В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ ІВАНА БАГРЯНОГО

Сіра О. Л., магістрантка філологічного факультету

Науковий керівник: к.філол.н., доц. **Вакулєнко Г. М.**, кафедра української мови

У статті розглядаються складні безсполучникові речення з однотипними частинами зі значенням одночасності, часової послідовності, зіставлення та протиставлення.

У сучасній українській мові ведуться дискусії щодо виділення складних безсполучникових речень як самостійної синтаксичної одиниці. Ця проблема у мовознавстві з'явилась ще у XVIII ст. Такий погляд зацікавив різних дослідників, одні з яких були переконані в необхідності й правомірності такого виділення, інші заперечували безсполучникові конструкції як окремий вид складних структур. Протистояння поглядів існувало до першої половини ХХ ст.

Теоретичні й практичні аспекти безсполучникових конструкцій викликають великий інтерес дослідників, про що свідчать праці вітчизняних (І. Вихованця, Н. Гуйванюк, С. Дорошенка, К. Шульжука) і зарубіжних лінгвістів (В. Белошапкової, Є. Іванчикової, Є. Каратаєвої та ін.).

Художнє мовлення Івана Багряного в плані аналізу складних безсполучникових речень ще не було предметом окремого дослідження, що й зумовило *актуальність* наших наукових пошуків.

Мета статті – здійснити структурно-семантичний і формально-граматичний аналіз елементарних складних безсполучникових речень із однотипними частинами на матеріалі художнього мовлення Івана Багряного.

Як відомо, складні безсполучникові речення з однотипними частинами – це конструкції, частини яких рівноправні між собою за змістом, співвідносяться зі складносурядними реченнями. Однофункціональність предикативних частин таких безсполучникових складних речень визначає їхню синтаксичну однорідність, рівноцінність, семантичну скоординованість. Вони практично співвідносні з частинами складносурядних речень і можуть виражати перелічувальні або зіставно-протиставні відношення, що зумовлює їхню структуру. Безсполучникові речення з перелічувальними семантико-синтаксичними відношеннями належать до речень відкритої структури, а зіставно-протиставні мають закриту будову.

Спостереження за синтаксичним ладом художнього мовлення Івана Багряного дає підстави стверджувати, що складні безсполучникові речення з однотипними частинами дуже поширені. У досліджених текстах спостерігаємо неоднакову активність складних безсполучникових утворень із різними семантико-синтаксичними відношеннями. Найчастіше фіксуємо складні безсполучникові конструкції з темпоральними змістовими відношеннями, рідше – із зіставно-протиставними. Розглянемо детальніше кожну модель.

Складні безсполучникові речення з часовими відношеннями вказують на одночасність дій, явищ або на їх послідовність. Як ми помітили, найчіткіша скоординованість і семантична однотипність виявляється у конструкціях, що вказують на одночасність дій, явищ. Присудки (головні члени) предикативних частин у таких реченнях мають одну й ту саму синтаксичну категорію часу; прості дієслівні присудки, допоміжні дієслова та дієслівні зв'язки у складених присудках виражаються однаковими видо-часовими формами [9, 347]. Інтонація в таких реченнях перелічувальна, з паузами після кожної частини. Порядок розташування частин вільний. Лише за наявності співвідносних займенників і прислівників частини поміняти місцями не можна [3, 26]: *Камера давиться від сміху, сміються всі* (1, 223); *Думки йому плутались, він викрикував якусь нісенітницю* (1, 209); *Мінялись краєвиди, мінялись настрої* (2, 23).

Це речення з однотипними частинами єднального характеру. Семантико-синтаксичні відношення між частинами – одночасність дій. Засоби вираження цих відношень – інтонація

переліку, узгодженість видо-часових форм предикатів, вільний порядок розташування частин і відкрита структура речення.

Найбільш уживаними є моделі безсполучникових речень зі значенням однотипності, сумісності або взаємної відповідності дій, явищ, станів, які мають анафоричні займенники переважно третьої особи однини та множини, що виступають у ролі підмета: *Вони терплять дивні пригоди, вони перемагають страхітливих потвор, Зміїв Гориничів, драконів і відьом* (1, 25); *Він жене геть всякий сумнів, він його всім серцем заперечує* (1, 25).

Зазначені вище синтаксичні конструкції мають повну видо-часову й способову відповідність: у першому реченні, як і в другому присудки виступають у формі теперішнього часу, недоконаного виду, дійсного способу. Підметом виступає займенник третьої особи, який повторюється у двох предикативних частинах. Значення одночасності в аналізованих реченнях передається вільним порядком розташування частин, перелічувальною інтонацією та відкритою структурою.

Серед складних безсполучникових речень із повторюваним підметом трапляються й конструкції з синонімічністю частин: *Вони не говорили слів, вони не давали обітниць* (1, 21).

У текстах Івана Багряного фіксуємо поодинокі випадки безсполучникових конструкцій із повторюваними присудками: *Вони отруїли йому спокій і сон, вони отруїли йому ,далебі , все життя* (2, 38). Варто зазначити, що використовуючи саме такі речення, автор хотів наголосити на тому, що саме така дія, стан, явище відбувалися неодноразово, на що вказує і перелічувальна інтонація, і вільний порядок частин, і відкрита структура.

Окрім безсполучникових речень із повторюваними підметами і присудками, у ідіолекті Івана Багряного мають місце і конструкції з повторюваними другорядними членами речення: *Десь росли колосальні споруди, десь повставали цілі міста і селища, модерною технікою озброєні* (1, 13).

Подана вище конструкція дає право говорити про таке явище як повтор другорядного члена речення - обставини місця, яка розширює можливість чітко визначити перелічувальну інтонацію, відкриту структуру речення, а також вільний порядок частин. Одним із засобів вираження одночасності дій, явищ, станів є й повна узгодженість видо-часових та способових форм: *росли - повставали* – однотипні форми минулого часу, недоконаного виду та дійсного способу.

У художньому мовленні Івана Багряного були виявлені і складні безсполучникові речення зі значенням часової послідовності дій, явищ, станів. Але спостереження показали, що митець свідомо ігнорує такого роду конструкції в силу того, що його сюжет займає кілька місяців, серед яких описуються детально лише декілька днів, вечорів, навіть ночей. Нами було виявлено декілька безсполучникових речень зі значенням часової послідовності дій, явищ, станів, наприклад: *Особливо зблід безтурботний Прокуда, він не витримав, схопився й закрив квартиру* (1, 119); *Їх обігнав якийсь в'юнкій шилохвіст в уніформі, в ежовському кашкеті, в галіфе, при пістолеті й з паперами в руці – він виліз із кабіни машини, супроводивши її...* (1, 318).

У зазначеному реченні інтонація перелічувальна, оскільки його можна продовжити ще безліччю дій, які відбулися пізніше, структура речення відкрита, але порядок частин є фіксованим, бо дія відбувається одна за одною в певній послідовності. Присудки обігнав – виліз характеризуються узгодженістю видо-часових та способових форм, оскільки предикати представлені в формі минулого часу, доконаного виду, дійсного способу.

Але відрізняється від даних вище складних безсполучникових конструкцій таке речення: *Минає якийсь час – вартовому нудно* (1, 264).

Дослідження показало, що для ідіостилю Івана Багряного характерні й моделі складних безсполучникових речень зі значенням зіставлення-протиставлення.

Складні безсполучникові речення з однотипними частинами, які мають зіставно-протиставні відношення – це такі речення, які виражають співвідношення чи протиставлення протилежних за змістом явищ [9, 347]: *До нього хтось кинув квітку, він не звернув уваги* (2, 196); *Пси нападають – вона обороняється* (2, 211); *“Заткнувся” увесь найкласичніший репертуар, - експрес засвістів, запищав, за чиргикав як навіжений* (2, 24). Якщо дії зіставляються, то відмінність між ними незначна, наприклад: *Голяр нічого не говорив до в'язнів, в'язні нічого не говорили до нього* (1,145). У останньому реченні наявна повна узгодженість видо-часових і способових форм предикатів (форми минулого часу недоконаного виду та дійсного способу), зіставна інтонація, вільний порядок частин, закрита структура речення.

У досліджуваних текстах натрапляємо на складні безсполучникові речення, у яких автор переважно зіставляє дії, стани своїх персонажів: *Андрій переступив поріг, Рибалко й сердитий юнак лишилися по той бік* (1, 67); *Великін здивувався, всі інші зробили іронічні міни* (1, 281); *Грицько дражнив Наталку, Наталка глузувала з Грицька* (2, 126). Між предикативними частинами цього речення встановлюються зіставні семантико-синтаксичні відношення. Засобами вираження цих відношень є інтонація зіставлення, повна узгодженість видо-часових форм

предикатів (минулий час, недоконаний вид, дійсний спосіб), фіксований порядок розміщення частин і закрита структура речення.

Остання модель особливо сприяє розкриттю характерів героїв. Для кращого сприймання автор показує контраст між ними, окремо підкреслюючи дії, вчинки і риси характеру кожного з них і перевагу над рештою персонажами головного героя – сильної, вольової людини.

За нашими спостереженнями, активно використовуються моделі складних безсполучникових речень, у яких дії між предикативними частинами контрастно протиставляються: *Два інших засміялися, Андрій промовчав, лише знизав плечима* (1, 174); *Давид лежав без пам'яті перед очима цілої камери й дрібно тремтів, доктор Литвинов скорбно ходив біля нього* (2, 234); *Перемочена цигарка гасла, він її знову припалював* (1, 120).

Цей контраст виявляється у даному реченні завдяки предикатам *засміялися – промовчав*, але ці форми ототожнюються у видо-часовій модальності та способі, оскільки вони є власне дієсловами минулого часу, доконаного виду та дійсного способу. Речення має вільний порядок частин, протиставну інтонацію, закриту структуру, семантичну організацію лексики та антонімічність частин.

На розмежування безсполучникових конструкцій зі значенням зіставлення та протиставлення якнайкраще впливає інтонація, яка буває як зіставна, так і протиставна: *Його просили роздягатися – він не схотів і категорично обтяв будь-які розмови на цю тему* (1, 118).

У цьому реченні інтонація протиставна, вона виражається за допомогою предикатів *просили – не схотів*, які виступають у формі минулого часу, дійсного способу, але диференціюються різними видовими формами, оскільки присудок першої частини аналізованого речення має недоконаний вид, а присудок другої предикативної частини – доконаний вид, порядок частин фіксований, структура – закрита.

У художньому мовленні Івана Багряного трапляються поодинокі складні безсполучникові речення зі значенням протиставлення. Саме такими безсполучниковими конструкціями автор створює напружені зв'язки в самому сюжеті твору та протиставляє цілком очевидні для читача явища, дії, стани.

Отже, в ідіолекті Івана Багряного функціонують складні безсполучникові речення з однотипними частинами та різними семантико-синтаксичними відношеннями: темпоральності (одночасності, сумісності або взаємної відповідності дій, явищ, станів, часової послідовності) та зі значенням зіставлення-протиставлення. Складні безсполучникові речення з одночасністю дій, станів – продуктивні моделі в ідіолектній синтаксичній системі Івана Багряного, а безсполучникові конструкції з часовою послідовністю менш уживані.

Література

1. Багряний Іван. Сад Гетсиманський / Іван Багряний. – К., 2001. – 548 с.
2. Багряний Іван. Тигролови / Іван Багряний – К., 2005. – 364 с.
3. Дорошенко С.І. Безсполучникові складні речення / С.І.Дорошенко// УМЛШ. – 1980. - №5. – С. 24-32.
4. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис української мови: підручник / П.С.Дудик, Л.В.Прокопчук. – К., 2010.
5. Загнітко А. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А.Загнітко. – Донецьк, 2001. – 364 с.
6. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання / І.І.Слинко, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. – К., 1994. – с. 446-582.
7. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А.К.Мойсієнко, І.М.Арібжанова, В.В.Коломійцева та ін. – К., 2010.
8. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І.К.Білодіда. – К., 1972. – 547 с.
9. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К.Ф.Шульжук. – К., 2010. – с. 344-354.
10. Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові: посібник для вчителя / К.Ф.Шульжук. – К., 1989. – с. 90-100.

УДК 811.16.2'366

ВІДПРИКМЕТНИКОВА АДВЕРБІАЛІЗАЦІЯ В МОВОТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Сіра Т. Л., магістрантка філологічного факультету

Науковий керівник: к.філол.н., доц. **Давиденко Л. Б.**, кафедра української мови

Мовотворча практика нашого сучасника, відомого українського прозаїка Євгена Гуцала заслуговує на те, щоб дослідники уважно обстежили й проаналізували самобутню й оригінальну манеру його письма із широким використанням стилетвірних мовних одиниць.

Об'єктом нашого дослідження є відприкметникова адвербіалізація у художньому мовленні Євгена Гуцала.

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім вивченням трансцидинційних процесів у межах лексико-граматичних класів слів – частин мови. Адвербіалізацію потрактовують як процес переходу інших частин мови до класу прислівника.

Залежно від частиномовної належності вихідних одиниць розмежовують відіменникову, віддієслівну, відчислівникову та відприкметникову адвербіальну деривацію. У межах кожного виду адвербіалізації розрізняють три ступені: синтаксичний, морфологічний і семантичний [3, с. 299].

Як відомо, іменникові, дієслівні і прикметникові слова є багатоформними, тобто такими, які існують у вигляді набору словоформ. У багатоформному слові виділяється його постійна лексична частина (корінь) і змінна, релятивна, частина (флексія), яка відмінна в різних словоформах. Флексія є найбільш граматичною морфемою, бо вона виражає основні морфологічні категорії частин мови. Набір флексій усіх словоформ того чи іншого слова становить його парадигму [1, с. 265].

У процесі адвербіалізації іменникові, дієслівні і прикметникові слова втрачають членованість на лексичну і релятивну (службову) морфему, а відтак втрачається набір словоформ – парадигма. Багатоформні іменники, дієслова і прикметники стають одноформними морфологізованими прислівниками, пор. багатоформний іменник *літо* з набором словоформ *літа, літу, літо, літом* і похідний одноформний прислівник *влітку* чи його варіант *літом* [5, с. 245].

Морфологічне ядро прислівника відрізняється від базових частин мови відсутністю морфологічної парадигми і неможливістю бути підведеним під будь-який тип відмінювання чи дієвідмінювання. Периферія прислівника характеризується різним ступенем нейтралізації вихідних іменникових, дієслівних і прикметникових ознак [3, с. 311].

Одноформність морфологізованих прислівників, або існування прислівникового слова в одній формі, спричинилася до нейтралізації граматичних категорій вихідних частин мови. Іменникам і дієсловам як частинам мови з чітко членованими морфологічними категоріями та прикметникові як частині мови з транспонованими іменниковими морфологічними категоріями прислівник протиставляється як **безкатегорійна** частина мови. **Він нівелює морфологічні категорії цих частин мови і набуває ознак незмінності.**

За досліджуваним матеріалом, **відприкметниковий** тип адвербіальної деривації є найпродуктивнішим. Він ґрунтується на здатності прикметника переміститися з позиції присубстантивованого залежного другорядного члена в позицію означального прислівника – придієслівного некерованого другорядного члена, не змінюючи свого лексичного значення, пор.: *щира людина* і *Людина щиро розповідає* [3, с. 314]. Потрапляючи в позицію прислівника, багатоформний прикметник, як уже зазначалося, на відміну від іменника, зазнає морфологічної адвербіалізації, що виявляється в нейтралізації його закінчень і заміні їх спеціальним словотворчим суфіксом

- **О**, значно рідше - **Е**. Разом із нейтралізацією прикметникових закінчень нейтралізуються і виражені ними морфологічні категорії – співвідносні з іменниковими прикметникові морфологічні категорії роду, числа та відмінка. Саме морфологічне завершення частиномовного переходу прикметник → прислівник сприяє тому, що адвербіалізований багатоформний прикметник транспонується в одноформне прислівникове слово, пор.: *свіжа риба, свіжий хліб* і *Риба (хліб) виглядає свіжо*. Отже, перетворення прикметника в прислівник – це морфологізована адвербіальна деривація, тому що вона здійснюється морфологічним (синтетичним) способом за допомогою спеціального словотворчого суфікса [5, с. 268].

Прикметнику властива найбільша лексична співвідносність із похідним від нього прислівником. Це означає, що практично лексичне значення будь-якого якісного прикметника може вживатися в позиції обставинно-атрибутивного прислівника, тобто зазнавати перекатегоризації.

Подібне твердження висловлює автор розділу “Прислівник” в “Історії української мови” В.В.Німчук. Основною базою поповнення класу прислівників в українській мові, як і в усіх слов'янських мовах, була адвербіалізація безприйменникових прикметникових форм і прийменниково-відмінкових конструкцій [9, с. 373].

Найпродуктивнішим типом від найдавніших часів і донині є відприкметникові прислівники на **-О**. Вони, як уже зазначалося, виникли на ґрунті адвербіалізованих нечленних форм називного – знахідного відмінка однини якісних прикметників середнього роду твердої групи. У міру того як нечленні форми прикметників в українській мові витіснялись членними (в абсолютній більшості українських говорів поширилось у формах середнього роду закінчення **-е, -ее, -є**),

колишнє прикметникове закінчення **-о** набуло значення специфічного прислівникового суфікса. Пам'ятки української мови фіксують величезну кількість відприкметникових (сюди входять й ад'єктивовані дієприкметники) утворень на **-о** (частина їх, як і відповідні прикметники, залишилася тільки в говірках) [9, с. 374].

Унаслідок морфологічної відприкметникової адвербіалізації утворилася велика група означальних прислівників, домінанту якої становлять прислівники із суфіксом **-о**: *біло, буро, важко, весело, гарно, гордо, похмуро, радісно, чарівно, чудово, густо, красиво, мілко, сміливо, лукаво, рідко, синьо, тісно, тьмяно, щасливо, щиро, яскраво, ясно, низько, пишно, завзято, зло, зелено, корисно, ласкаво, мужньо*. Як і в українських пам'ятках, прислівників на **-о** в художньому мовленні Є. Гуцала зафіксовано найбільше.

Приклади у контексті: 1. ***Щиро** дивується Яремний і сопе, міркуючи й над таким варіантом* (7, с. 48); 2. *Хазяїн **важко** дивиться на Марію, наче камені кладе на неї* (5, с. 60); 3. ***Весело** застрибав і раптом зупинився* (5, с. 60); 4. *Я так не співаю **гарно**, як Галя* (8, с. 295).

Менш поширені в художніх текстах письменника означальні прислівники із суфіксом **-е**, що співвідносяться з прикметниками середнього роду називного-знахідного відмінка однини, що мають історично м'які основи: *байдуже, блискуче, боляче, гаряче, добре, жагуче, палюче, нетерпляче, рішуче, сліпуче, терпляче, хороше* і т. д. Приклади у контексті: 1. *Лось уже зовсім знесилився і **байдуже** спостерігав, як наближаються діти* (5, с. 375); 2. *Гнів бухтів у ньому, й від того гніву стало так **гаряче**, ніби він не до снігу припадав, а серед палаючих хат стояв* (8, с. 174); 3. *Альтов підсвідомо подумав, що **добре** було б зробити для нього щось гарне* (6, с. 45); 4. *Молодший тупцяв біля нього і, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав та **нетерпляче** бив себе долонями по стегнах та по боках* (5, с. 345).

Як зазначає В.В.Німчук, звичайно **-Е** мають також форми вищого й найвищого ступенів порівняння якісно-означальних прислівників. При цьому необхідно зазначити, що основи їх протягом історії відбивають відповідні зміни (в тому числі й говіркові) в творенні вищого ступеня порівняння прикметників [9, с. 376]. 1. *Дятли **дружніше** й **завзятіше** лупцюють по деревах* (6, с. 45); 2. *І з-поміж усіх запахів **яскравіше** пробивається дух кропу, якого насушили і зсипали в торбинку, щоб зимою було чим обдурити суп* (7, с. 64).

Головні типи прислівників давньоруської мови, що виникли внаслідок адвербіалізації сполук прийменників із нечленними формами прикметників, досить повно збереглися в українській мові (звичайно, прийменники в їхньому складі також зазнали відповідних змін упродовж історії, як і флексії прикметників). Оформившись у певні словотвірні типи, вони поповнювались новими утвореннями і тоді, коли нечленні прикметники вже вийшли зі вжитку. Прийменники ж перетворились у них на своєрідні префікси.

Серед відприкметникових прислівників, що актуалізуються в художньому мовленні Є.Гуцала велика група співвідноситься із сполученням "прийменник + відмінкова форма колишнього нечленного прикметника". Серед них:

1) прислівники, співвідносні з субстантивованими нечленними прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі родового відмінка, що мають при собі прийменники **до, за, з(с) < ізь, сь, від < от (ь)**: *звисока, здуру, здалеку, згрізна, згола, стиха, злегка, справа, зліва, зрідка; завидна, затемна, замолоду; досита, догола, дочиста, допізна*. Приклади у контексті: 1. *Дівчина стоїть неподалік на причілку хати під вербою й **стиха** співає* (8, с. 42); 2. *Але й **звисока**, наче не сподіваються там побачити нічого путнього, нічого такого, що могло б їх зацікавити, здивувати* (6, с. 27); 3. *Як ото він трудився у млині **допізна*** (7, с. 254).

2) прислівники, співвідносні з субстантивованими нечленними прикметниками у формі середнього роду знахідного відмінка однини, що мають при собі прийменниками **на, за, в (у < вь)**: *начисто, наголо, наново, насухо, нарізно, надовго; заново, задовго; востаннє, вперше, втретє* та ін. Приклади у контексті: 1. *Його [батька] руки були **начисто** білі* (8, с. 45); 2. *Коли Нюра прийшла по нього в майстерню, він, наче **вперше**, здивувався: яка ж вона молода* (5, с. 373); 3. *Ще **задовго** до від'їзду й перед самим від'їздом він бігав до річки* (5, с. 205).

У багатьох випадках важко визначити, чи йдеться про давню адвербіалізацію відповідної сполуки, чи про пізніше поєднання прийменника з уже сформованим прислівником, тому не можна з упевненістю говорити, чи в таких прислівниках з кінцевим **-е** наявні стягнені членні форми або ж приєднаний прийменник до прислівника з цим елементом [9, с. 382].

3) прислівники, співвідносні зі субстантивованими нечленними прикметниками у формі чоловічого-середнього роду місцевого відмінка однини, що мають при собі прийменники **в, на**: *вповні, наготові, нарівні* і под. Приклади у контексті: 1. *Стоять **наготові** Василь Гнатович та Микола Хащуватий, а за їхніми спинами - сліпа на ліве око тітка Гичка* (6, с. 53); 2. *Лиш на такому безмежжі вона **вповні** й може явити перед тобою свою велич* (8, с. 172).

4) прислівники, співвідносні з субстантивованими нечленними і членними прикметниками у формі чоловічого-середнього роду давального відмінка однини, що мають при собі прийменник **по**: *попросту, потиху, помалу, поблизу, порану; (по-новому, по-старому, по-простому)*. Приклади у контексті: 1. *Помалу лось заспокоювався* (5, с. 146); 2. *Найбільше їй подобалась довгаста велика квасоля - ряба або ж попросту біла* (6, с. 41).

Переважна більшість прислівників цього типу зберігає у складі основи прикметникові суфікси – **н-** або – **ськ-** (– **цьк-**). За цією словотворчою моделлю прислівники утворюються від усіх груп прикметників [9, с. 380].

Прийменник-префікс **по -**, зливаючись у давальному відмінку однини з основотвірним повним прикметником, втрачає своє звичайне значення вказівки на поширення дії у просторі й набуває здатності характеризувати дію або стан за тією ознакою, яку передає вихідний прикметник [10, с. 447], наприклад: 1. *Зелень лісів обіч автостради була по-літньому густа й соковита* (6, с. 261); 2. *Ну схаменись, Кирюшо, я ж по-доброму..* (7, с. 447).

В.В.Виноградов слушно зазначає, що коли “прислівники на **-ому** з префіксом **по-** утворюються від чисто якісних прикметників, якісне значення у них іде на спад, а посилюється відтінок адвербіально-відносного значення” [2, с. 376].

Прислівники, співвідносні з прикметниками, що мають у складі основи суфікс – **ськ-** (– **зьк-**, – **цьк-**), мають дві паралельні форми на **-ому** і на **-и**: *по-людському* і *по-людськи*, *по-братерському* і *по-братерськи*, *по-українському* і *по-українськи*.

Отже, відприкметниковий тип адвербіальної деривації у художньому мовленні Євгена Гуцала є продуктивним. Прислівників на **-о** зафіксовано найбільше. Менш поширені у письменника означальні прислівники із суфіксом **-е**, натомість адвербіалізованих прийменниково-відмінкових форм прикметників актуалізується дуже багато.

У своєму прагненні до щонайточнішого, найбільш яскравого опису навколишнього світу Є.Гуцало звертається до прислівників досить часто. Важливою рисою цих прислівникових утворень є те, що їхня новизна, незвичність практично не відчуються реципієнтом під час сприймання тексту в цілому. Це зумовлено тим, що переважна більшість адвербіативних неологізмів утворена за усталеними для української мови словотвірними моделями. Такі новотвори в мовознавстві часто називають потенційними словами, оскільки стандартизованість, продуктивність їхньої моделі творення дає їм можливість бути легко сприйнятими мовцями і, як наслідок, поповнити словникове багатство української мови [4, с. 120].

Лексеми-неологізми покликані або номінувати нові для даного соціуму поняття, або по-новому називати вже наявні у мові реалії. Цим пояснюється дві можливі функції лексичних новотворів: номінативна та експресивно-стилістична. Адвербіативи-неологізми, утворені з номінативною метою, несуть у собі інформативно-комунікативне навантаження, а емоційно-оцінні відтінки в них відчуються відносно слабо. У свою чергу, новотвори, що виконують експресивно-стилістичні функції, мають на меті перш за все привернути увагу читача, вплинути на нього емоційно; інформативність при цьому відходить на другий план.

У використанні загальнономовного прислівникового простору Є. Гуцало має свої індивідуальні риси. Насамперед це стосується словотвірних особливостей використаних ним адвербіативів. Як зазначалося вище, із-поміж усього розмаїття прислівникових лексем переважну більшість становлять одиниці, утворені від прикметникових основ за допомогою афіксів **-о**, **-е** (*дбайливо, відверто, героїчно, нагально, чуйно, гарячково, натхненно, остаточно; блискуче, гаряче, нетерпляче, хвилююче, охоче* тощо). Наприклад: 1. *Вулиця пахла свіжо* (6, с. 23); 2. *Повітря пахло зволожено, воно голубіло між стовбурами, і далина над верхівками дерев була кришталево-чиста, кришталево-дзвінка* (8, с. 28). 3., *Уже пізніше, розламували гильце, прикривали ним грядку огірків, щоб добре цвіли, щоб добре родили, щоб було не посушливе літо* (7, с. 73).

Така кількість прислівників аналізованої структури цілком відповідає загальнономовним показникам, адже і в словниках прислівників на **-о**, **-е** зафіксовано найбільше. Саме цей факт і спонукає митця не лише до використання загальнономовних адвербіативів, але й до створення власних, індивідуально-авторських новотворів за цією ж моделлю.

Серед авторських прислівників-неологізмів, утворених від прикметникових основ на **-о**, **-е**, можна виокремити наступні групи:

1) адвербіативи, яких не фіксують словники української мови, проте подають твірні прикметники (*вуласто, комизливо, простакувато, спокутно, сердешно, чужинно, золотисто, острашливо*). Приклади у контексті: 1. *Знову золотисто дзизкнула іскрина - і тут Катеринка, наче його збудили, кинувся до вікна, плечима вибив раму* (6, с. 13); 2. *Ген авіалайнер, зривувши з аеродрому, долає товщу повітря, наче острашливо побоюється й не здолати її* (7, с. 71).

Прислівники цієї групи новотворами можна вважати лише частково, оскільки деякі з них якщо й не подаються словниками, то трапляються у розмовному мовленні. А отже, Є.Гуцало або

утворив нові прислівники від твірних прикметників, або ж скористався наявними у мовленні одиницями.

2) адвербіативи, які не зафіксовані словниками і які не мають у мові відповідних твірних прикметників (*бадьорно, захисливо, м'якопало, трепітно, некліпливо, находчиво, незвольно*). Приклади у контексті: 1. *Хиткий струмочок вогню злякано гойднувся, і Меланка некліпливо стежила за ним, поки вгамувався* (7, с. 34). 2. *Згадавши знову, як находчиво, незвольно поведився в саду той хлопець у сірому вбранні, що йшов з дівчиною, він і собі посміливішав, підбадьорився* (8, с. 247).

3) прислівники, у структурі яких використано суфікс **-уват-**. Приклади у контексті: 1. *Нижня губа в Кирила Окуня відвалилась, надбрів'я **острішкувато** випнулись* (6, с. 33); 2. *Але траплялось, що Вільготу таки заохотять, він **ведмедкувато** зведеться, **ведмедкувато** поведе плечима* (5, с. 243).

Основи на -о, -е досить активно використовуються також у процесі творення прислівників від дієприкметників (*роздратовано, насторожено, схвильовано, витримано, обважніло, вражено, притишено, стомлено, засліплено, збентежено, переможено, розколихано*). Приклади у контексті: 1. *Півень **насторожено** витягнув шю* (7, с. 49); 2. ***Збентежено** видобуваю з неї, з-під неї [сльози] зволожено руку* (7, с. 21).

На особливу увагу заслуговує активне залучення письменником суфіксів здрібніло-пестливої семантики **-еньк-о, -есеньк-о, -ісіньк-о, -ечк-о, -ечк-и, -к-, -очк-ом**: *хутенько, нищечком, кривенько, легенько, швиденько*. Наприклад: 1. *Галя й собі **хутенько** зиркнула туди, ніби сподівалась щось побачити, але зразу ж одвернулася і прикусила губу* (6, с. 16). 2. *І він [батько] усміхався **нищечком**, бо й досі нарадуватись не міг* (7, с. 32). 3. *Юрко всміхнувся **кривенько**, нічого не сказав* (7, с. 353). 4. *А це **легенько** кашлянуло – ну таки справді людина!* (6, с. 51). 5. *Одкашлявся, приклавши долоню до грудей, і **швиденько** позирав то на матір, то на батька* (5, с. 27).

Продуктивними у Є. Гуцала є прислівники, які складаються з префікса **– по** і суфікса **-ому** (*по-літньому, по-дружньому, по-пташиному, по-верблюжому*). Приклади у контексті: 1. *Зелень лісів обіч автостради була **по-літньому** густа й соковита, трава не бралась барвами згасання, в лагідному повітрі й не чувся подих свіжого холоду, який би попереджав про близькі переміни в природі* (9, с.18). 2. *Всміхається довірливо, сердечно, **по-дружньому** – Юрій Гагарін* (5, с.57). 3. *Здавалося б, очам його, **по-пташиному** чіпким, уп'ястися б у поплавець, чатуючи очікувану здобич, але очі ширяли ген-ген у вільних усміхнених просторах, і там, у цих усміхнених і тужливих просторах, ширяла й душа його* (5, с. 20).

Трапляються в Є. Гуцала також префіксальні адвербіативи, утворені за малопродуктивними моделями з використанням префікса **– без** (*беззвучно, безмовно, безкарно, безпечно* тощо). Наприклад: 1. *Летить время во дні і ночі, схоже на кажана, як швидко й **беззвучно** махає страшними своїми крилами – і гострим дрозом* (8, с.231); 2. *Зазирнули всередину – і вони **безмовно**, тихцем почали відштовхувати одне одного, тручати ліктями, плечима* (8, с. 24); 3. *Не хотів, щоб **безкарно** вбивали оцих дітей, яких не зуміли вистріляти гуртом* (8, с.23); 4. *Всміхнувся **безпечно** Юхим. – Стелі не буде, то долоню проти дощу наставлятиме* (7, с. 32).

Таким чином, здійснивши аналіз прислівникового простору художніх творів Є. Гуцала, можна із впевненістю стверджувати, що письменник володіє невичерпним багатством рідної мови, вміло й доречно використовуючи прислівники з різним стилістичним навантаженням, створюючи значну кількість власних неологізмів за наявними у мові структурно-семантичними моделями.

Література

1. Безпояско О.К. Граматика української мови. Морфологія / О.К.Безпояско, К.Г.Городенська, В.М.Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В.В.Виноградов. – М.: Высшая школа, 1986. – 639 с.
3. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови / І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – С. 298 – 327.
4. Галюк М.В. Словотвірна семантика прислівників, мотивованих відносними прикметниками / М.В.Галюк // Мовознавство. – 1998. – № 7. – С. 118 – 125.
5. Гуцало Є. З вогню воскресли: [повіді] / Євген Гуцало. – К.: Молодь, - 1978. – 294 с.
6. Гуцало Є. Пролетіли коні: [оповідання та повісті] / Євген Гуцало. – К.: Молодь, 2008. – 384 с.
7. Гуцало Є. Вибрані твори: у 2-х томах / Євген Гуцало. – К.: Рад. письменник, 1987. – Том I. – 1987. - 571 с.

8. Гуцало Є. Вибрані твори: у 2-х томах / Євген Гуцало. – К.: Рад. письменник, 1987. – Том II. – 1987. – 527 с.

9. Німчук В.В. Прислівник / В.В.Німчук // Історія української мови: Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 352 – 354.

10. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / [відп. ред. І.К.Білодід]. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 430 – 448.

УДК 821.161.2

“ВЕСЕЛИЙ І БЕЗСТРАШНИЙ КОМСОМОЛЬСЬКИЙ СОЛІСТ” (ЛІРИЧНИЙ ГЕРОЙ У РАННІЙ ЛІРИЦІ Л.ПЕРВОМАЙСЬКОГО)

Хілобок М. В., магістрантка філологічного факультету

Науковий керівник: д.філол.н., проф. **Хархун В. П.**, кафедра української літератури

Творча спадщина Леоніда Первомайського вражає своєю контрастністю. Спектр широкий – від бунтівних революційних закликів до філософсько-медитативних віршів. До поетичного слова Первомайський звернувся у 1920-х роках. Американський дослідник Йоханан Петровський-Штерн так пише про цей період у житті Первомайського: “У середині 1920-х років Первомайський пожертвував своїм символізмом задля нової, романтичної, революційної і соціалістичної візії того, що він називав життям, і яке уявлялось йому “незрівнянним, прекрасним і блискучим”. Життя означало революційний потік, який розбив тісне гетто, відкрив для євреїв хліборобство і динамічну міську промисловість, поніс їх у більшовицьку революцію і соціалістичну культуру, далеко за межі міжетнічної ворожнечі, яку плекав попередній режим. Юний Первомайський з головою поринув у цей бурхливий вир. Хлопцеві найбільше запам’ятався оповитий легендами інтернаціональний загін, який діяв у повіті. Вражений його трагічною загибеллю – загін жорстоко порубали бандити – юнак покинув палітурню, подружився з місцевими комсомольцями і почав писати романтико-революційні вірші українською мовою” [6, с.330]. Ось саме так і розпочалась поетична творчість митця. Його перші вірші носили характер романтико-революційних, були наповнені оптимістичним настроєм і вірою у світле майбутнє. Ліричний герой у ранніх творах поета постає молодим, сповненим сил будівником нового світу.

Мета статті – дослідження специфіки ліричного героя у ранній ліриці Леоніда Первомайського.

Перш за все варто звернути увагу на перший надрукований вірш поета. Це була поезія “Ми молода невмируща сила” (1924). Петровський-Штерн говорить про те, що перша редакція цього вірша була створена у співавторстві з Іваном Сенченком і надрукована за двома підписами. Вірш був опублікований у першому номері журналу “Плужанин” за 1925 рік. Згодом Первомайський суттєво його переробив. Ми спробуємо проаналізувати текст опублікований у 7-томному виданні творів Леоніда Первомайського за 1985 рік.

Формою вираження авторської свідомості у цьому вірші є безпосередньо виражене авторське “я”, яке автор ототожнює з “ми”. Уже з першого рядка поезії чітко заявлений ліричний суб’єкт, який оприявнюється особовим займенником “ми”: “Ми молода невмируща сила”. Перед нами постає образ згуртованої молододі сили, яка “піснею, словом, плугом, ділом, карбами” крає “сонні віки” [4, с. 46]. Ліричний суб’єкт (ми) постає тут як певна узагальнена категорія – сила. І вона, за словами автора перебуває у своєму максимальному прояві – “невмируща”. Гіперболізованим епітетом невмируща, який до речі двічі повторюється у тексті, поет підкреслює основну особливість цієї сили – незнищенність, тобто вічність (саме ті категорії, які пов’язані з абсолютом, з вищою силою). Леонід Первомайський таким чином надає “молодій силі” роль творця. Саме їй в подальшому творити світле майбутнє й нового радянського будівника країни.

Наступний рядок вказує на висоту і міць радянських атрибутів, їхню грандіозність і велич. Зоряні клинки – це пряма вказівка на червону зірку Кремля. Знову ж таки зоряні клинки вбиті в небо – це “посягання” на територію небесну, яка не піддається поділу чи завоюванню. Минуле порівнюється із “сонними віками”, що передбачає революційний розрив із ним. Автор возвеличує життя, точніше “лиш початок життя”. Усемогутність “молодої сили” ще раз доводиться тим, що ліричний герой посягає на вічні категорії, які не піддаються виміру – простір і час. Особливу роль “молодої сили” підкреслює тавтологія “мірим незмірянний”. Друга композиційна частина вірша, яка відділена графічно, теж розпочинається рядком “Ми молода невмируща сила”, що ще раз підкреслює авторську ідентифікацію. Це певне узагальнення, яке автор робить, щоб ще раз акцентувати увагу читача чи слухача на основних характеристиках “молодої сили” – молодості й невмирущості.

У цей час домінує зображальна лірика, що заявлена в пейзажній ліриці Первомайського. У ній сюжет з описовою чи оповідною домінантою пов'язаний із об'єктивованістю мовлення, тобто ліричне "я" винесене за межі тексту. Ми можемо спостерігати картину природи чи просто якась її явище. Наприклад у вірші "Нічна гроза" автор зображує грозу за містом уночі. Натяк на те, що гроза ось-ось має закінчитись, а в "прояснілому небі" вже тремтить "перша мокра зоря" пов'язується із політичними змінами у суспільстві.

У багатьох ранніх поезіях Леонід Первомайський гранично близький із ліричним героєм. У них безпосередньо виражене авторське "я". За віршами поета цього періоду ми можемо реставрувати його психобіографію, створити уявлення про його інтелектуальний та емоційний світ [11, с. 57]. Прикметними в цьому плані є вірші "Безсоння" (1931), "Я хочу бути терпким, як яблуко..." (1929). Саме останній виражає бажання митця мати "терпке", аскетично-творче життя. Ліричний герой засвідчує свою любов до своєї маленької (локальної) Батьківщини – Червоноградщини. Акцентує увагу на красі рідної землі, яку не можна зрівняти ні з Америкою, ні з Австралією.

*Я хочу бути терпким, як яблуко,
Зелене яблуко з твоїх садів,
Червоноградщино, де я блукав,
Де при дорогах я сидів.*

*Тече ріка, два миє береги,
Два миє береги – одним садам...
Краси твоєї ні за Америки,
Ні за Австралії я не віддам [4, с. 59].*

Ліричний герой у ранній ліриці Леоніда Первомайського яскраво заявлений у звеличенні боротьби з ворогами революції, у ліричних записках поета, де вони є гранично близькими, а також у інтимних переживаннях та емоційних спалахах душі (вірші "Стрічні поїзди", "З гори без тормоза", верлібр "Ностальгія").

Вірш "Ностальгія" входить до циклу "З чужини", який був написаний під час перебування Леоніда Первомайського в Східній Азії. Ліричний герой не може заснути вночі, він душевно стурбований. Його серце "стискається в тузі", його опановує тривога і напруга. Саме в ці хвилини він згадує рідний Харків, знайомі, "як пальці рук ваших" вулиці, веселих майданів горбаті квадрати, – і тоді "до грудей тулиться смуток". Ліричний герой пояснює, що все це від нервовості і звертається до читача з такими словами:

*Зрозумійте,
як це нелегко
переносити самотність
і знати:
десь далеко-далеко
за морем –
друзі [4, с. 51].*

Прикметною в цьому плані є поезія "Моя весела молодість" (1931). Леонід Первомайський створив своєрідну оду своїй молодості. Для ліричного героя, що знову ж таки близький автору, вона асоціюється перш за все з "комсомольським клубом" та революційним завзяттям, коли було пройдено "блоковані мости". Перший рядок поезії повторюється на початку кожного двовірша, що підсилює пафосність звучання. Також із цією метою автор використовує окличні речення.

Сучасне літературознавство таврує такі твори, указуючи перш за все на той факт, що вони були покликані утверджувати пануючу ідеологію. Мовляв, віджили своє, як і ті ідеали і явища, які вони мали захищати, оспівувати та возвеличувати. Але, мабуть, не слід бути такими категоричними. Історія, а точніше її трактування, у розуміння й тлумачення реалій минулого вносить певні корективи, і тому дуже не просто знайти "правого і винуватого". Варто зважати на те, що Леонід Первомайський не був тим поетом, який "створить на замовлення". Його голос комсомольської молодості звучав щиро – і це найголовніше, адже він добровільно прийняв ідею революції, покладав на неї великі надії. Це пояснюється тим, що він був вихований і сформований у радянській державі, тому по-іншому просто не могло бути. Так співпало, що революційні події і молодість Леоніда Первомайського йшли в одну ногу. Він не міг бути поза суспільством, у якому жив, і поза історією, частинкою якої був сам. Це вже пізніше, пройшовши чималий життєвий шлях і набравшись досвіду, він виявить бажання позбутися свої наївних ідеалів молодості.

*Коли б, коли б же міг тепер ти
Єдиним помахом руки,
Немов з шкільної дошки стерти
Свої поразки й помилки [4, с. 403].*

Характерною рисою ліричного героя, яка в цілому притаманна всій ранній поезії Леоніда Первомайського, є його оптимістичний настрій. Як пише один із дослідників поезії Леоніда Первомайського Євген Прісовський: “У ліриці Л. Первомайського 20-х років ми не чуємо мотивів смутку, печалі – ні, в його віршах владно, гучно лунають мотиви невтомного, неспинного, навального і поривчастого руху вперед. Героєві Первомайського ніколи сумувати, скаржитися на долю і плакати: він увесь – у роботі, в боротьбі, весь сповнений комсомольського запалу” [8, с. 18-19]. Так у вже згаданому нами вірші “Весела молодість моя” оптимістичний, життєствердний, мажорний тон поезії передає повноту почуттів молодого покоління, людей, впевнених у своїх силах, які вірять у чисте і світле майбутнє. Проривний, навальний рух вперед і є домінантним у зображенні ліричного героя цього періоду.

Як і більшість митців того часу, Леонід Первомайський свідомо обирає шлях радянської пропаганди, свято вірив у торжество соціалізму. Відповідно до поставленої мети роль пропагандиста нового світу, молодого завзятого комсомольця “виконує” ліричний герой. В одному із своїх ранніх віршів – “Матері” - ліричний герой з неусвідомленою жорстокістю говорить: “Я не твій, моя сива мамо, і шляху мені не змінить” (оскільки мати, мовляв, репрезентує стару второвану путь). Тобто бачимо, як домінує перевага суспільного над особистим, клас важливіший від родини. А уже в 1932 році у поезії “Несподівана мати” Леонід Первомайський описує випадок у комсомольській комуні, 1920 чи 1921 року, засідає комітет і вирішує поховати померлого товариша поруч із полеглими бійцями революції.

Але мати прийшла –

Несподівана мати, -

І сказала:

- Ти мій !

І в чеканні

Стоїть край вікна.

Чикаленко Михайло!

Та як же могли ми не знати,

Що у тебе є мати

І в кожного з нас – одна [4, с. 76]!

Зрештою, в присутності “позапартійних – смерті й матері” комітет ухвалює: віддати Михайлові останні почесті, “а потому – ти материн”. Таким чином, комсомол Первомайського подає руку матері, так починають приходити до згоди після тяжких зіткнень – громадське і особисте родинне начало.

У середині тридцятих років поезія Леоніда Первомайського стає якісно іншою. Поступово зростає інтерес поета до загальнолюдських, глибоко філософських проблем. Ліричний герой у поезії цього періоду вже починає потроху набирати рис конкретної особистості, що стане головною особливістю лірики наступних років. Його увага фокусується на життєво важливих питаннях. Це вже не просто “мажорний” голос поета, так зване альтер-его Первомайського, тут ми прослідковуємо появу ліричного героя, який дещо дистанціюється від автора. Тепер Первомайський починає говорити від імені третьої особи. Леонід Новиченко говорить, що “підвищена увага до реальної, конкретної людини – загальна тенденція літератури передвоєнних років, і вона зримо проявляється в поезії Л. Первомайського” [1, с. 12-13]. Це пов’язано з тим, що щойно 1934 року було створено Спілку радянських письменників України (СРПУ) і перенесено столицю України, Первомайський перебрався з Харкова до Києва й оселився в “Роліті”, одному з найпрестижніших будинків нової радянської номенклатури, зведеному для письменницької еліти. Як і в харківському будинку “Слово”, в “Роліті” мешкало шість десятків найвідоміших літераторів і принаймні два десятки з них були євреями. Однак втручання Кремля в процеси українського націєтворення поклало край українським культурним потугам і внівець зруйнувало культурні умови, у яких наприкінці двадцятих – на початку тридцятих років відбувався українсько-єврейський діалог. На зміну численним публікаціям в українській пресі їдишомовних письменників, які розвивали і сприяли українсько-єврейському зближенню, прийшли пропагандистські статті про дружбу радянських народів. Журнали, у яких починав літературну кар’єру Первомайський і які підтримували українсько-єврейський діалог, припинили своє існування. “Містечко Ладеню” зняли з репертуару, а повість “Земля обітована” більше ніколи не перевидавалась. Якщо порівняти українські газети 1933-1934 рр. з тими самими газетами кінця двадцятих, складається враження, що республіку спіткав якщо не природний катаклізм, то суцільний погром. У середині 1930-х років Первомайський усвідомив, що кар’єра українсько-єврейського письменника може звести просто у підвали НКВС. Він ще писав оповідання на єврейські теми до 1937 року, але після арешту Ісака Бабеля зникли останні примарні надії на іншу долю єврейсько-українського письменника. Завжди життєрадісний Первомайський у середині 1930-х років став замкнутим, стриманим, афористичним і небалакучим [9, с. 76].

Суворо стійкий і беззастережний у сповненні своїх суспільних обов'язків, його ліричний герой ніби відкриває в собі іншу грань – доброту, чуйність, здатність до звичайного людського співчуття. Переказавши у вірші “Швидка допомога” звичайний, буденний випадок з хроніки пригод – у черзі на пошті померла старенька бабуся, – поет з боєм пише про інерцію людської неухважності й байдужості, які іноді посилаються на масштаби творених народом справ (що може, мовляв, важити порівняно з ними цей факт).

*Померла бабуся! Чому ж це так сумно
На серці у мене і чому так гірко?
Поетові личить байдужість розумна,
Широкий масштаб, а не звужена мірка [4, с. 87].*

У закликах своїх героїв – пілотів, керманів танків, ливарників та агрономів – за всіма їхніми нагальними справами не забувати про те, що:

*Мріє про вас у ночах невідомих
Стара, умируща, підтоптана мати [4, с. 89].*

Дещо виламується з традиційної схеми збірки поезій “Нова лірика”, у якій було зібрано вірші 1934-1937 років, а також “Барвінковий світ”, що вмістив вірші написані протягом 1937-1939 років. Нову естетичну якість видно тут у більшості творів. Найзагальніша сутність її – заглиблення в духовний, емоційний світ особистості і перехід від “однолінійної лірики” [2, с. 8], подекуди навіть ілюстративної, до багатогранного вираження ліричного переживання в його динаміці, розвитку, діалектичній конфліктності. Основою ліричного сюжету у нього тепер стає здебільшого зіткнення, боротьба почуттів і настроїв, складний внутрішній “спіралеподібний” розвиток поетичної ідеї.

Ліричний герой продовжує нести почесну місію громадянина Радянського Союзу, але тепер уже він постає як особа, яка відчуває, переживає, любить і ненавидить, гнівається і сміється. Найяскравіше еволюцію ліричного “я” ми можемо простежити саме в інтимній ліриці, яка найяскравіше представлена циклом “Шість імен”, що увійшов до збірки “Нова лірика”. Композиційно він складається з шести поезій, які пронумеровані й носять назви дівчат, з якими безпосередньо пов'язані любовні переживання ліричного героя. (Шість імен: Варвара, Катерина, Докія, Єлена, Любка, Уляна). Фактично це шість різних почуттів, різні відтінки кохання. Як і раніше перед нами постає жінка як громадянка Радянського Союзу: вона разом із бригадою їде працювати в палючий степ, або ж трудиться в радгоспі разом із ліричним героєм. Поезії написані у формі спогадів. Ліричний герой згадує свою молодість, ділиться з читачами найпотаємнішим. Кожна любов, про яку говорить герой не мала щасливого закінчення: це або нерозділене кохання, або світле, але гірке розставання.

*На розстання, на розлуку –
Дай-но в очі на прощання
Поцілую, стисну руку [4, с. 90].*

Або ж:

*Тільки в серці й досі ще задуха,
Хоч давно перекипіла кров –
Стала в горлі як гірка макуха,
Перша неприкаяна любов [4, с. 93].*

Ліричний герой зі щемом у душі згадує про колишні почуття, вони залишились назавжди світлими, чистими і першими. Він не тримає ні на кого зла, хоча говорить про те, що “молодість проходить... все менше й менше я люблю” – як наслідок першого нещасливого кохання. Але все ж таки відмовляється від можливості повернути все назад:

*Та коли питає серце чуле
Ненароком у моїх пісень –
Ні за яке радісне минуле
Не віддам сьогоднішній свій день [4, с. 91].*

Тож можемо погоджуватися із думкою Володимира Базилевського, що в ранній ліриці Первомайського, а особливо у першій половині 1930-х років, ліричний герой – це веселий і безстрашний комсомольський соліст, який постає молодістю, сповненою життєвої снаги людиною, що рішуче їде вперед і готова підкорювати все нові й нові вершини:

*Ти – гора,
Ти буваєш один лише раз на віку.
І я не прошу полегшень.
Я буду йти і вийду
На самісінький твій вершечок.
Чого б ти не хотіла [4, с. 46].*

Це представник радянської молоді, активний, оптимістично налаштований будівник “майбутнього”. Ця тенденція дещо змінюється у другій половині 30-х років, коли ліричне “я” є проєкцією не лише громадської ролі поета, а й виразником його інтимізованих аспектів життя.

Література

1. Новиченко Л. Все, чим живе душа... (Про творчість Л. Первомайського) // Леонід Первомайський. Твори в семи томах. Том 1: Поезії. – К.: Дніпро, 1985. – С. 3-43.
2. Первомайський Л. По майстернях митців / Л.Первомайський // Літературна газета. – 21 червня, 1956. – С. 7-8.
3. Первомайський Л.С. Вибрані твори у двох томах. Том I : Поезії 1924 – 1945 років. – К.: Дніпро, 1978. – 342 с.
4. Первомайський Л.С.Твори: В 7–ми т. Т.1: Поезія. Упоряд. С.Пархомовський. – К.: Дніпро, 1985. – 533 с.
5. Первомайський Леонід Соломонович [Електронний ресурс] // WWW Енциклопедія Києва. – Режим доступу: <http://wek.kiev.ua/wiki/index.php>
6. Петровський-Штерн Й. “Належати до тих, кого вбивають...”: Внутрішній вибір Леонід Первомайського. / Й. Петровський-Штерн // The Making of the Ukrainian Jew. – США, 2009. – С. 317-405.
7. Прісовський Є. Поезія Леоніда Первомайського / Є. Прісовський. – К., 1968. – 231с.
8. Про Леоніда Первомайського: Спогади, статті, листи, нариси. – К., 1978. – С. 76-89.
9. Резолюція II пленуму Правління СРПУ на доповідь тов. Л. Д. Дмитерка “Підсумки XII пленуму Правління СРП СРСР та стан і завдання театральної і літературної критики на Україні” // Радянське мистецтво. – 17 березня, 1949.
10. Синьоок Г. Леонід Первомайський і Арсеній Тарковський: Типологічний аспект / Г.Синьоок // Слово і час. – 2008. – №5. – С. 91-97.
11. Хархун В.П. Аналіз ліричного твору (на матеріалі поетичного доробку Ліни Костенко): навч.-метод. посіб. / В.П.Хархун. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 108 с.

УДК 811.161.2'49.09

СЛОВОВІРНІ ЕЛЕМЕНТИ РОЗМОВНОСТІ В ІДІОЛЕКТІ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

Шидловська О. В., магістрантка філологічного факультету
Науковий керівник: д.філол.н., проф. **Бойко Н. І.**, кафедра української мови

У статті розглядаються елементи розмовності в художньому мовленні Григора Тютюнника, а саме типові народнорозмовні словотвірні моделі.

Сучасний стан розвитку української лінгвостилістики визначає пріоритетність одного з актуальних напрямків дослідження – характеристики взаємовідношень художнього мовлення із загальнолітературною мовою і, зокрема, з розмовним стилем як одним із її функціональних різновидів. Ця проблема тісно пов'язана з історією української літературної мови, а також визначенням основних тенденцій розвитку художнього стилю. Проблема естетичного потенціалу елементів розмовного стилю в художньому тексті постійно перебуває в полі зору українських мовознавців (І.Білодід, В.Ващенко, С.Єрмоленко, М.Жовтобрюх, В.Русанівський, Н.Сологуб, І.Чередниченко та ін.). Серед російських лінгвістів це питання досліджували В.Виноградов, Т.Винокур, К.Кожевникова, О.Лаптева, О.Сиротиніна та інші.

У зв'язку з розширенням у мові художньої літератури семантико-стилістичних функцій розмовних елементів виникли об'єктивні передумови для утвердження розмовності як стилістичного явища. Оскільки розмовний компонент став виразною ознакою художнього стилю, у полі зору студій зі стилістики художньої мови постала потреба теоретичного обґрунтування й практичного дослідження лінгвостилістичної категорії розмовності.

Мета статті полягає у визначенні та аналізі народнорозмовних словотвірних моделей, уживаних в ідіолекті Григора Тютюнника.

Матеріалом дослідження є мовотворчість оповідань та повістей Григора Тютюнника.

Розмовність є складною й поліфункціональною категорією в історії української літературної мови та в її стилістичній системі. Зайнявши визначальне місце в процесі становлення нової української літературної мови та її нормуванні, більшість розмовних елементів зазнали значного олітературнення, стали літературною нормою, але рівночасно й розмовності не втратили (принаймні частина з них). Компоненти розмовного стилю стали засобом створення колориту розмовності в художній мові, елементом стилізації усномовних структур у системі художнього тексту.

За визначенням С.Єрмоленко, "розмовність – характер висловлювання, ознака мовного стилю, яка полягає в невимушеному тоні спілкування, використанні емоційних форм називання явищ, предметів, експресивних синтаксичних конструкцій, що виявляють безпосередні оцінки, ставлення до повідомлюваного. Розмовність реалізується в розмовній лексиці, словотвірних типах, у розмовному синтаксисі. Крім безпосередньої розмовності в усному спілкуванні, розмовність існує як стилістична категорія в художньому стилі" [4, с.149].

У мові художньої літератури письменники використовують розмовно марковану лексику і фразеологію, окремі слова, властиві живій усній мові, експресивно виразні типи словотвору, певну, часто компресовану, синтаксично-інтонаційну будову речень. Індивідуальна мовотворчість письменника також нерідко спрямовується в загальне русло народнорозмовності [6, с.29].

Л. Мацько пропонує таке визначення *стилізації* – це "всеохоплююче, свідоме насичення тексту ознаками певного стилю і жанру для створення відповідного стильового враження у читача" [5, с.385]. Якщо увиразнюються художні тексти за допомогою слів та висловлень живої народної мови, йдеться про народнорозмовну стилізацію, тобто *стилізацію розмовності*.

Кожен художній текст містить елементи стилізації. До її прийомів письменник звертається з метою індивідуалізувати мовлення персонажів, показати їхнє життя в певному просторі, часі, в етнографічному середовищі. Завдяки відтворенню територіальних і часових відмін живої мови автор максимально досягає реальності й правдивості звучання діалогів і монологів. Митець відтворює характерні матеріальні та ідеальні реалії, передає розмовний колорит мовлення персонажів [3, с.18].

Словотвірна народнорозмовна модифікація антропонімів представлена моделями "власні імена, прізвища, прізвиська", "назви осіб за родом занять", "назви осіб за манерою поведінки, звичками", "назви осіб за віком" тощо.

Словотвірна модель розмовних нейтральних варіантів жіночих та чоловічих власних імен реалізується в словоформах з формантами -к-, -ко- на зразок: *Інші стовпилися біля кухні і загукали в одчинені двері: "Зінко, винеси м'яса!"* [7, с.62]; *"Ги, – здивувався Андрійко. – Я свій давно уже змегелив!"* [7, с.114].

Модель "назви осіб за манерою поведінки, звичками" модифікується в експресивних народних лексемах за допомогою суфікса –ун: *Було чути скрадливий голос відомого на всю сільраду брехуна Самійла Шкурпели* [7, с.159].

Менш уживаними є форми із суфіксом –ак: *Не всім, щоправда, а тим, кого знав Свирид за людей путніх – не хитрих, не підлабузливих, роботящих, яким був і сам: у роботі – віл, у пораді – мудрець, у компанії – співака та веселун* [7, с.191].

Непродуктивною є модель із суфіксом -ач: *"Шмаркач!" – незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцая* [7, с.84]; -ок, наприклад, *вишкварок*, які поєднані, як правило, з основою, розмовний характер якої має емоційне значення зневаги чи іронії: *Ей ти, вишкварок! Іди поїж!* [7, с.115].

Модель "назви осіб за віком", яка функціонує як естетичний знак усномовної характеристики, є непродуктивною, об'єднує утворення з –інк/ол: *Прийшов якимось до Свирида завклубом Семен, рудий довготелесий парубійко* [7, с.198]; -н/я: *А ми, дітлашня, теж принишкли, сьорбаємо тільки: чого ті люди плачуть?* [7, с.92].

Імена-демінітиви зі здрібно-пестливими суфіксами –атк/ол, -к-, -ик- мають здебільшого емоційно-позитивний характер, наприклад: *З останньої парти підвелосся кирпатеньке дівчатко, невстріливо закліпало очицями* [7, с.25].

Типові словотвірні моделі лексико-семантичної групи "природа" /жива та нежива/ представлені словоформами із суфіксами здрібності та пестливості. Іменникові демінитиви є найвиразнішими естетичними знаками нейтрально-розмовного побутового мовлення. Наприклад, словоформи з -к-, -ик-, -ок-, -ець-, -ичк-, -чик-, -очк-: *Ми сидимо під кручею, поклавши вудочки на хиткі рогачики, і гомонимо* [7, с.54]; *"Береться морозець", – хваляться мати і, зсутулившись, довго хукають у долоні* [7, с.213]; *Обіч неї на травах сіріла курявичка, збита людськими ногами* [7, с.27]; *І пліточки, і дерунчики є* [7, с.44]. Хоча найменування такого типу мають у словниках позначку "зменш." чи "зменш.-пестл.", але в текстах, як і в розмовному мовленні, їх маркованість дорівнює словниковому "розм.", наприклад: *"А до сільбуду прийдеш увечері?" – запитала Палажечка, граючись дубчиком* [7, с.85].

Більшою мірою демінитивність виражена в найменуваннях малих за віком тварин із суфіксом -атк: *Арсен знав, що то вепри з виводками вепренятюк вертаються з нічного пасовиська у свої сховища* [7, с.225].

Часто назви із суфіксами пестливості -к-, -ок- у мікропейзажних емоційно-психічних замальовках створюють інтимно-ліричну модальність, наприклад: *І в реготи, і в реготи: і з того, що в Юхима, крім хирлявої яблуньки, нічого більше не росте (скільки не садив – вимокає), і з*

того, що сіно в нього родить, і з добрих буряків, і з риби [7, с.312]; А вітер обтріпував з молодих **топольок** прижовкле листя і розкидав поміж могил [7, с.82].

Розмовною маркованістю позначені лексеми, що передають збірність і вживаються для номінації рослинних реалій із суфіксами -иц-, -инн-: *Обіч неї на облогах ронила зерно кущувата падалишина **мішаниця**: жито, просо, гречка – а то більше стояли безлисті од спеки бур'яни та сухо блищала павутина поміж ними [7, с.185]; Запахло баклажанячим **огудинням** [7, с.25], а також назви одиничних помешкань з контекстним семантичним прирощенням "невеликий за розміром" із суфіксом -ин- : *Біля сторожки, прибудованої до гаража **хатчини**, Помазан сказав: "То хоч тепер згадав, що ми разом учепилися один в одного – ти в мене, а я в тебе?" [7, с.163]; А Юхим засунув коня в **комірчини** і вночі вже не виходить - боїться [7, с.24].**

Як розмовні еліптичні словоформи з дериватами -ак-, -як-, функціонують назви на зразок первак, товарняк : *А Степан, побуряковівий після склянки **перваку**, часто закліпав очима й одвернувся в куток [7, с.143]; Доки він біг, доки проліз попід трьома **товарняками**, пасажирський уже пройшов [7, с.207].*

Типове народнорозмовне прикметникове словотворення також відзначається поширеністю лексичних варіантів із суфіксами суб'єктивної оцінки -еньк-, -есеньк-, наприклад: *Прийде до пошти, сяде на поріжку – **тонесенька**, тендітна, у **благенькій** вишиваній сорочині й рясній спідничині над босими ногами – і сидить, сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки: втекла від молотарки або від косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують [7, с.282].*

Залежно від лексичного значення основи, суфікс -еньк- може надавати словам значеннєвого відтінку зверхньої поблажливості: – *Навіщо ж ти... аж за вухо, **дурненький** ...– видихає Соня і сміється якомсь похмуро й лагідно [7, с.15]; чи інтимної доброзичливості: – *Де ж ви його, доцю, хрестили, онучка мого **сахарненького**? [7, с.178].**

Вищий ступінь експресивності тексту надають демінутивні утворення, виражені у структурах "іменник + прикметник" – природних усномовних інтимізованих найменуваннях, наприклад: *По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскає **зеленісіньку** травичю , що клалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя [7, с.91]; *Ото як скрутно з одежею – полотна та сірячина, а вона йому, чуєш, **хусточки шовковенькі** вишила [7, с.23].**

Григір Тютюнник для створення стримано-ліричної модальності оповідань часто моделює лексеми із суфіксом неповноти ознаки -уват- : – ***Причинуватий!** – відштовхнула його дівчина [7, с.92]; Тихий був Степан у товаристві й **мовчкуватий**, як тіль [7, с.79].*

Неповноту ознаки мають віддієслівні означення із префіксом при- на зразок прив'ялий; *Я дивлюся на небо, **приоране** рожевими скибами хмар – сонце зійшло [7, с.139].*

В окремих мовленнєвих ситуаціях таке означення може бути вмотивоване необхідністю відзначити соціальний, матеріальний чи віковий статус персонажа, наприклад: *І серед тих запахів Андрій ніяк не міг упізнати одного, що нагадував йому дитинство, пасьбу на купині з пляшкою холодного молока і крайцем хліба в торбині, перший вечір з Клавою отут, посеред лук, клечані святки в бабусиній хаті, **примазаній** ради празника і струшеній різучою осокою – запах нагадував йому все життя, крім служби на морі [7, с.55], Не з'явишся ж у **поношеному** [7, с.176].*

Із народнорозмовними словотвірними елементами побутового характеру пов'язані дієслова, експресивність вираження ознаки, підкреслення видо-часових відтінків, які тяжіють до префіксів з-, по-, за-, на-: *Додому не поспішав, хоч за день добре **зголоднів** і виморився біля трактора: возив до корівника підстилку [7, с.19]; *Олесь нагріб чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, **погицав** через замети до школи [7, с.138]; *Воно вже співало свою тиху червону пісню вечорову, і Климко **заозирався** довкола: треба ж на ніч стати, бо в місті де притулишся? [7, с.22].***

Отже, словотвірні елементи розмовності – одна з визначальних рис індивідуального стилю Григора Тютюнника. Розмовні елементи не сприймаються в мові персонажів та авторській як щось вторинне, стороннє, іностильове. Вони належать до загальної системи репрезентантів мовлення письменника. Залученням до мовлення персонажів специфічних елементів розмовного стилю сприяє створенню реалістичних образів. Більшість розмовних елементів слугують засобом індивідуально-авторської характеристики персонажів. Зазвичай розмовні елементи передають стани мовців у момент мовлення, допомагають виділенню особливо важливих для мовця подій. Елементи розмовного мовлення, які в художньому тексті є відображенням безпосередності спілкування, ситуативності й діалогічності, слугують також для соціальної характеристики персонажів.

Література

1. Баранник Д.Х. Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови (на захист розмовного стилю) / Д.Х. Баранник // Мовознавство: Науково-теоретичний журнал / Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Український мовно-інформаційний фонд НАН України. – К.: Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України, 1967. – 2008. – № 4-5. – С.18-31.
2. Бибик С.П. Розмовність як текстова категорія (на матеріалі гумористичних творів Г.Квітки-Основ'яненка та Є.Дударя) / С.П. Бибик // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 8. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип.2. – С.146-151.
3. Єрмоленко С.Я., Гримич Г.М. Народнорозмовна традиція в літературно-художньому мовленні (на матеріалі сучасної української прози) / Г.М.Гримич, С.Я.Єрмоленко // Питання мовної культури. – 1968. – Вип. 2. – С. 14-32.
4. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С.Я.Єрмоленко. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
5. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: Підручник / За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
6. Ткаченко Т.В. Засоби стилізації розмовності в прозі Михайла Стельмаха: дис. канд. філол. наук / Т.В.Ткаченко; НПУ ім. М.П. Драгоманова – К., 2006. – 196 с.
7. Тютюнник Григорій : Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1981. – 607 с.

УДК 81' 373.7

ФРАЗЕОЛОГІЧНА ОДИНИЦЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПЕРЕКЛАДУ

Щербина В. Г., магістрантка філологічного факультету
 Науковий керівник: к.філол.н., доц. **Бойко В. М.**, кафедра української мови

Переклад – один із найважливіших шляхів взаємодії національних культур, дієвий спосіб міжкультурної комунікації. Це відтворення оригінального тексту зі збереженням єдності змісту і форми засобами іншої мови. Досягнення такої єдності можливе лише через правильне встановлення формальних відповідників. Однак точність перекладу полягає перш за все у функціональній, а не формальній відповідності оригіналу. Ідеться не про переклад у прямому сенсі, а про своєрідні прийоми передачі змісту, тобто пошук відповідного еквівалента у мові перекладу. Мета будь-якого перекладу – донести до читача, який не володіє мовою оригіналу, і ближче ознайомити його з відповідним текстом. Перекласти – означає точно й повно висловити засобами однієї мови те, що вже зафіксовано засобами іншої мови у нерозривній єдності змісту і форми.

Р.Зорівчак так визначає сутність перекладу: “Художній переклад – це вид перекладацької діяльності, надзавдання якого полягає у створенні мовою-рецептором твору, здатного справляти на читача чи слухача естетичне враження, аналогічне впливові оригіналу [4, 17]. Бачимо, що дослідниця мала на увазі цілісне відтворення ідейного змісту оригіналу в характерній для нього стилістичній єдності на іншій мовній основі, яке відповідало б експресивному навантаженню художнього тексту, взятого для відтворення.

Під час перекладу часто виявляється неможливим використати безпосередні відповідники стійких виразів, які пропонують словники. У таких випадках звертаються до трансформаційного перекладу, що полягає в перетворенні внутрішньої форми фразеологічної одиниці (далі – ФО) або ж у її повній заміні з метою адекватної передачі змісту. Саме ця складність є причиною невирішеності низки питань в теорії та практиці перекладу ФО.

Труднощі перекладу ФО пояснюються складністю їх семантичної структури. Фразеологізми – це своєрідні “мікротексти”, що вбирають в себе різноманітну інформацію про об'єкти реальної дійсності. Вони не лише називають предмети реальності, але і передають інформацію про психоемоційні стани, говорять про емоційне відношення до предмета мови [3, 5].

Актуальність статті визначається необхідністю більш повного виявлення й усебічного вивчення способів перекладацьких трансформацій, що застосовуються під час відтворення українських фразеологізмів російською мовою для досягнення адекватності передачі авторської думки.

Мета статті – розглянути способи відтворення українських фразеологізмів російською мовою в перекладах романів Олеса Гончара і Євгена Гуцала.

Попри наявність значної кількості праць, присвячених перекладознавству, проблема відтворення фразеологізмів у близькоспорідних мовах не втрачає своєї актуальності.

Над проблемою перекладу ФО у різний час працювали Б.Грінченко, М.Закревський, О.Потебня, І.Франко, Л. Булаховський. Суперечливі питання перекладу фразеологізмів набули

певної теоретичної завершеності лише в кінці ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. завдяки працям Я.Рецкера, С.Влахова, В.Коптілова, українських дослідників Р.Зорівчак, О.Вауліної та інших.

Спроби перекласти фразеологізми робилися багатьма відомими перекладачами, і вже досягнуто чималих успіхів у цій галузі. Зокрема, сформульовано головні способи передачі значення ідіом різних видів такими вітчизняними вченими, як І.Корунець, Б.Ажнюк, Р.Зорівчак.

Щоб достовірно та якомога ближче до оригіналу передати значення ФО в процесі перекладу, потрібно брати до уваги її структурні та граматичні особливості, а також культурологічні аспекти. Завдання перекладача - не перекладати компоненти та структуру ФО мови оригіналу, а відтворити цілісний ефект їх функціонування у мові перекладу. Для досягнення цієї мети існують такі способи перекладу ФО: *повний чи відносний еквівалент, повний ідіоматичний аналог, приблизний аналог і описовий переклад, калькування*. Основний принцип базується на наявності чи відсутності в мові перекладу фразеологічних відповідників мови оригіналу.

Розглянемо основні способи перекладу ФО і застосування цих способів

І.Новосельцевою у російському перекладі роману О.Гончара "Собор" та Н.Дангуловою у російському перекладі роману Є.Гуцала "Позичений чоловік, або Хома невірний і лукавий". Зазначимо, що при бінарному зіставленні ми враховували предметно-логічне значення фразеологізму, образність, функціонально-стилістичну та експресивно-емоційну конотації, а також структурно-граматичну будову.

Предметно-логічне значення – це поняття, яке передає фразеологізм, звільнене від будь-яких нашарувань образного характеру. Звідси предметно-логічна адекватність – це збіг предметно-логічного значення ФО оригіналу і перекладу.

Образність, як і переносне значення, властива абсолютній більшості ФО. Образ – важливий чинник смислової структури ФО, її конотацій.

Функціонально-стилістична конотація пов'язана зі стилістичною функцією ФО. Інколи різні денотативні образи, що лежать в основі різномовних ФО, створюють образи однакового предметно-логічного значення, але різної сили вислову, відмінного від оригіналу експресивного заряду.

Експресивно-емоційна адекватність полягає у збереженні в перекладі такого ж емоційного забарвлення, що й в оригіналі.

Завдяки семантиці граматичних форм та їхнім стилістичним можливостям структурно-граматична будова ФО також має деякий вплив на її загальне значення. Це стрижень ФО, що забезпечує її стійкість та відтворюваність, а також деякою мірою регулює семантичну тотожність фразеологізму. З погляду перекладознавства різномовні ФО, що відрізняються лише структурно-граматичною будовою, можуть бути рівнозначними, адже вони забезпечують повну адекватність відтворення тексту.

Варто наголосити на тому, що можливості досягнення повноцінного перекладу фразеологізмів з однієї мови на іншу залежать в основному від співвідношень між одиницями мов:

1) ФО має в обох мовах точну, незалежну від контексту, повноцінну відповідність (значення + конотації);

2) при перекладі ФО можна передати у тій або іншій відповідності, звичайно з деякими відступами від повноцінного перекладу, відтворюється варіантом (аналогом);

3) ФО не має ні еквівалентів, ні аналогів у мові, на яку перекладається, тобто неперекладна в словниковому порядку.

Таким чином, досліджуючи **способи перекладу ФО**, у зазначених творах ми виявили **фразеологічний**, який полягає у віднайденні у мові-рецепторі повних або часткових еквівалентів для ФО оригіналу, та **нефразеологічний**, який полягає у відтворенні безеквівалентної фразеології.

Фразеологічний спосіб перекладу вимагає від перекладача знання на високому рівні обох близькоспоріднених мов і вмілого користування словниками. Його можна застосовувати лише тоді, коли в мові-рецепторі є фразеологізми, що їх предметно-логічний зміст, стилістично-функціональні й експресивно-емоційні конотації, структурно-граматична будова адекватні тим самим ознакам фразеологізмів оригіналу.

Найбільш поширеним способом перекладу ФО у досліджуваних нами романах виявився переклад за допомогою **фразеологічних еквівалентів**. Цей спосіб перекладу передбачає знаходження перекладачем аналогічної ФО в мові-рецепторі. Оскільки українська та російська мови близькоспоріднені, то в них є багато фразеологічних еквівалентів, що суттєво полегшує працю перекладача і допомагає читачеві краще розуміти зміст висловлювання.

Під **фразеологічним еквівалентом** розуміють такі фразеологізми, які мають однаковий денотативний зміст, сигніфікативне значення, однаково стилістичну характеристику, схожі за лексичним наповненням і граматичною побудовою [4, 50].

Як правило, незалежно від контексту фразеологічний еквівалент повинен мати таке ж денотативне і конотативне значення, тобто між співвідносними ФО не повинно бути розходжень відносно значеннєвого змісту, стилістичної віднесеності, метафоричності й емоційно-експресивного забарвлення, вони повинні мати приблизно однаковий компонентний склад, характеризуватися однаковими лексико-граматичними показниками: сполучуваністю (наприклад, відносно вимоги *живе/неживе*), належністю до однієї граматичної категорії, уживаністю, зв'язком з контекстними словами-супровідниками (термін В.Жукова) і ще одним – відсутністю національного колориту [6, 14].

Перекладачі І.Новосельцева та Н.Дангулова представили у своїх працях багато фразеологічних еквівалентів, наприклад:

*Хіба що з Баглаєм-молодшим коли-не-коли **душу відведе*** (Гончар, с. 101)¹ – *Разве что с Баглаем-младшим **душу отведет*** (Гончар, с. 97)²;

*Одарка Дармограіха ... потім як плигне на мене, що я аж за двері вилетів, таки **взяла бика за рога**...* (Гучало, с.197)³ – *Одарка Дармограіха ... потом как прыгнет на меня, что я уж за дверь вылетел, да таки **взяла быка за рога**...* (Гучало, с.250)⁴.⁶

Коли ж різномовні ФО відрізняються якоюсь однією або кількома із названих ознак, то тоді вони є частковими еквівалентами. Неповним (частковим) фразеологічним еквівалентом називають таку одиницю мови, на яку перекладають, що є еквівалентом повної й абсолютної, співвідносної багатозначної одиниці в мові-першотворі, але не у всіх її значеннях [5, 43]. Таким чином, зміст обох ФО (неповних еквівалентів) є тотожним, але форма частково відрізняється. При цьому може змінюватися лексичний (компонентний) склад, проте значення ФО не втрачається і повністю відповідає значенню ФО мови оригіналу:

Припни язика хоч ти, – суплячись, кидав йому чорний, як циган, Кашубенко-прокатник (Гончар, с.101)¹ – *Да **придержи язык** хоть ты, – хмурясь, бросил ему черный, как цыган, Кашубенко-прокатчик* (Гончар, с. 98)²;

*І найперше, що у напівморозу **впало в очі** – це врятована мною худоба* (Гучало, с.314)³ – *И первое, что **попалось** мне в полутьме **на глаза** – спасенные от потопа животные* (Гучало, с. 169)⁴ – у наведених прикладах значення ФО в обох мовах тотожне, але фразеологізми відрізняються лексичним наповненням, а саме – стрижневими дієсловами – *припни, стрельнула* (укр.) і, відповідно, – *придержи, пронзила* (рос.); *впало* (укр.) та *попалось* (рос.).

Дуже часто Олесь Гончар і Євген Гучало у своїх творах уживають такі експресивні ФО, для перекладу яких неможливо дібрати фразеологічний еквівалент (повний чи частковий) у російській мові. У такому разі І.Новосельцева та Н.Дангулова відтворюють їх шляхом добору **фразеологічного аналогу (відносний фразеологічний еквівалент)**, використовуючи фразеологізми, що виражають ту саму думку, позначають один денотат, але за допомогою іншого образу.

Відносний фразеологічний еквівалент відрізняється від вихідної ФО за якою-небудь ознакою (невеликі зміни форми, зміна синтаксичної побудови, інші, часто синонімічні компоненти, інша морфологічна віднесеність, сполучуваність і т. п.). За рештою показників він є повноцінним відповідником перекладеної ФО. Під час такого перекладу змінюється предметний фон, з якого створюється ФО, на інший предметний фон. Зіставимо:

*Молодий, здоровий, свіжощокий, та в такому віці на тобі **кожна жилка б ґрати повинна, а він сидить, хмурка хмуриць*** (Гончар, с.114)¹ – *Молодой, здоровый, свежешеккий, да в таком возрасте на тебе **каждая жилка играть должна, а он сидит туча тучей*** (Гончар, с.110)²;

*А ми ж бо гадали, що вона **смаленого дуба плете*** (Гучало, с.172)³ – *А мы ж думали, что она **лясы точит и людей морочит*** (Гучало, с.28)⁴.

За відсутності фразеологічних аналогів перекладачі застосовують нефразеологічний (безеквівалентний) спосіб.

Безеквівалентними є ті ФО оригіналу, які не мають готових, усталених еквівалентів фразеологічного рівня в мові-рецепторі [4, 82].

Домінуючим у перекладі безеквівалентних ФО виявилось калькування – "...поелементний, нетрансформований переклад вислову або відтворення ідеї та конотативного значення образу лінгвістичними засобами мови-рецептора" [1, 15]. Цей спосіб досить ефективний, бо дає змогу зберегти у мові-рецепторі не тільки семантику, а й образність, символіку, національний колорит ФО мови-джерела. Калькують перекладачі переважно такі фразеологізми, що мають у своєму

⁶ Гончар Олесь. Собор / Олесь Гончар. – К.: Дніпро, 1989. – 270 с.

² Гончар Олесь. Собор / Олесь Гончар / Перевод с укр. И.Новосельцевой. – М.: Советский писатель, 1988. – 558 с.

³ Гучало Євген. Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий / Євген Гучало. – К.: Дніпро. – 1997. – 457 с.

⁴ Гучало Евгений. Муж взаимы, или Хома неверный и лукавый / Евгений Гучало / Перевод с укр. Н.Дангуловой. – М.: Советский писатель, 1989. – 282 с.

складі яскравий образ, завдяки якому виконують у художньому мовленні, крім комунікативної та номінативної, також експресивно-емоційну та стилістичну функції:

– *Носишся ти, Микола, зі своїм собором, як із писаною торбою...* (Гончар, с.11)¹ - *Носишся ты, Микола, со своим собором, как с писаной торбой* (Гончар, с.9)²;

Але ж не забувай, Хома, що дурень думкою багатіє, – палко заперечила Одарка (Гуцало, с.220)³ – *Но не забывай, Хома, что дурень думкой богатеет, – пылко возразила Одарка* (Гуцало, с.53)⁴.

Дослівний переклад дає змогу зберегти живу образність в перекладі мови письменника, її індивідуальність. Будь-які неточності під час перекладу неприпустимі, бо вони означали б не тільки неповноцінну передачу засобів української мови російською, але і свідчили б про певний ступінь неточності відтворення в російському перекладі індивідуально-авторського мовотворення письменника.

Зрідка застосовують лексичний переклад – відтворення ФО за допомогою моноксем, семантично рівноцінних висловом оригіналу, наприклад:

Ми з тобою люди свої, завжди дійдемо згоди (Гончар, с. 98)¹ – *Мы с тобой люди свои, всегда поладим, обойдемся без ссоры* (Гончар, с. 94)²;

Бач, накинула оком на телицю, бач, за телицю свого Хому не пошкодувала (Гуцало, с.112)³ – *Вишь, понравилась ей телка, вишь, за телку своего Хому не пожалела* (Гуцало, с.57)⁴.

Так, ФО *накинути оком* – “поглянути, звернути увагу на кого-, що-небудь” [8, 21], використана Євгеном Гуцалом у романі, сповнена емоційних конотацій, але російське художнє мовлення не знає аналогічної ФО. На калькування перекладач не зважилась, і у перекладі знаходимо вільне, стилістично нейтральне слово – *понавилась*. Основну семантику української ФО передано одиницею нефразеологічного рівня: сема вільного слова відтворює сему ФО. Але експресивно-емоційна конотація при цьому втрачається.

Під час зіставлення оригіналу твору з його російським перекладом активним виявився описовий спосіб відтворення фразеологізмів (дескриптивна перифраза). Специфіка відтворення описовим способом семантико-стилістичних функцій ФО мови-джерела у перекладі дає змогу визначити дескриптивний переклад як спосіб відтворення фразеологізмів – описово-вільними, неусталеними словосполученнями, утвореними на рівні мовлення [4, 119]:

А то, як овдовів, у хаті ладу нікому дати (Гончар, с.44)¹ – *А то, как овдовел, некому хату в порядок привести* (Гончар, с. 42)².

Знає чи не знає – в мене голова про те не болить (Гуцало, с.220)³ – *Знает или не знает – я просто не думаю о том* (Гуцало, с.79)⁴.

У таких випадках зникають стилістичні та експресивно-диференційні ознаки. Описова перифраза бліда й неповноцінна порівняно з висловом фразеологічного рівня в оригіналі. “Такий переклад, враховуючи навіть компенсаційні можливості контексту, важко назвати повноцінним: завжди є деякі втрати – образність, експресивність, конотації, афористичність, відтінки значень – що й змушує перекладачів звертатися до нього лише у випадку крайньої необхідності”, – справедливо зауважують дослідники С. Влахов та С.Флорин [2, 120].

У більшості випадків дескриптивна перифраза позбавляє вислови образності та емоційності, є найменш ефективним способом у передачі образної афористичності, своєрідної оригінальності, стилістичного забарвлення ФО.

Отже, найбільш поширеним способом відтворення українських ФО російською мовою виявився переклад за допомогою фразеологічних еквівалентів. Це пояснюється близькою спорідненістю двох мов, наявністю великої кількості фразеологічних відповідників у мові-рецепторі. Серед нефразеологічних способів відтворення ФО домінують фразеологічне калькування та дескриптивна перифраза.

Література

1. Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Про відтворення українських фразеологічних одиниць у російському перекладі роману Євгена Гуцала “Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий” // Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы (Материалы Международной научной конференции : В двух частях. –Часть 1. – Минск, 2008. – С.175-176.

2. Влахов С.И. Непереваемое в переводе / С.И.Влахов, С.П.Флорин. – София: Наука и искусство, 1990. – 356 с.

3. Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Орфоєпія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Словотвір : підруч. для студ. пед. ін-тів / О.Т.Волох. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1986. – 199 с.

4. Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія / Р.П. Зорівчак. – К., 1983. – 174 с.

5. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад / Р.П.Зорівчак. – Львів: Видавництво при Львівському державному університеті, 1989. – 150 с.
6. Коптілов В.В. Теорія і практика перекладу / В.В.Коптілов. – К., 1982. – 165 с.
7. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К.Білодіда. В 5-ти кн. – Т.ІІ. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1969.
8. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К.: Вища школа, 1984. – Т.І. – 304 с., Т.ІІ. – 384 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. Гончар Олесь. Собор / Олесь Гончар. – К.: Дніпро, 1989. – 270 с.
2. Гончар Олесь. Собор / Олесь Гончар / Перевод с укр. И.Новосельцевой. – М.: Советский писатель, 1988. – 558 с.
3. Гуцало Євген. Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий / Євген Гуцало. – К.: Дніпро. – 1997. – 457с.
4. Гуцало Евгений. Муж займы, или Хома неверный и лукавый / Евгений Гуцало / Перевод с укр. Н.Дангуловой. – М.: Советский писатель. – 1989. – 282 с.

УДК 811.112.2'38

МОВНИЙ ПОРТРЕТ ЮНАКА ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ДІТЕРА НОЛЛЯ “ПРИГОДИ ВЕРНЕРА ГОЛЬТА”)

Базильчук Ю. В., магістрантка факультету іноземних мов
Науковий керівник: к.філол.н., доц. **Блажко М. І.**, кафедра німецької мови

Сучасна лінгвістична наука приділяє увагу користувачу мови – суб'єкту, що пізнає світ, мислить, оцінює, відчуває [2, 8]. Орієнтованість на людину вважається однією з основних особливостей художнього тексту як одиниці естетичної комунікації, оскільки центральним об'єктом зображення в літературному художньому творі є людина, а всі події та ситуації, які описуються в творі, є засобом її різностороннього показу [3, 84].

Людину в художньому творі вивчають з позицій різних підходів: традиційного та сучасного. Традиційний підхід пов'язують з поняттям “мовний портрет” [4; 8; 9], що дозволяє встановити типові та індивідуальні в мовленні персонажа та мовні способи й засоби його створення. Мовна особистість як сучасний підхід до вивчення художнього образу передбачає дослідження мови, різних видів поведінки, діяльності, інтелекту та всього іншого, що характеризує людину як особистість [5].

Об'єктом нашої наукової розвідки є мовний портрет, під яким розуміємо індивідуалізоване та одночасно типізоване зображення мовлення, що дозволяє по-різному подати дійові персонажі літературного твору [11, 419].

Актуальність нашої роботи зумовлена тим, що одним з головних завдань лінгвістичної стилістики на сучасному етапі розвитку гуманітарних наук, що досліджують мову, є інтерпретація мовних, важливих з погляду стилістики фактів і цілісних мовленнєвих творів у термінах прагматики [7, 15].

Метою роботи є виявлення й опис мовних засобів створення образу юнака часів Другої світової війни у романі Дітера Нолля “Пригоди Вернера Гольта”.

Персонажем, мовлення якого ми досліджуємо, є Вернер Гольт – головний герой роману Дітера Нолля “Пригоди Вернера Гольта”. Вернер є типовим представником покоління флакельферів – юнаків, які в останні роки Другої світової війни призивалися для виконання спеціальних завдань на позиціях зенітної артилерії Люфтваффе (повітряні сили в епоху Третього рейху) або Крігсмаріне (військово-морські сили).

Лінгвостилістичний аспект вивчення мовного портрета головного героя художнього твору передбачає, на нашу думку, дослідження системних властивостей мовних одиниць, аналіз яких дозволить встановити власні мовні параметри мовця, розглянути традиційні способи й засоби відображення мови головного героя, а також вивчити соціально-історичний контекст, у якому персонаж діє [11, 419].

Реконструкцію мовного портрета Вернера Гольта починаємо з аналізу лексичних засобів, оскільки саме лексика передає зміст твору та надає авторові найбільші можливості для добору засобів, виражає його думки та почуття [6, 8].

Мова автора, персонажа та повідомлень про вимову, голос, інтонацію, улюблені слова, жести головного героя роману Дітера Нолля виявляють різноманітність лексико-фразеологічних засобів, які пропонуємо поділити на три групи – тематичну, характерологічну та семантико-експресивну лексику.

В авторському мовленні встановлено тематичні групи лексики на позначення зовнішності людини, її мисленнєвої та мовленнєвої діяльності та почуттів.

Головними лексичними засобами відображення мисленнєвої діяльності головного персонажа є дієслова *überlegen, meinen, denken, grübeln, nachdenken* тощо та словосполучення *in Gedanken wiederholen, sich in Gedanken vertiefen, die Erinnerung wachrufen* тощо. Вони відтворюють інтелектуальні здібності Вернера Гольта, однією з головних характеристик яких є його схильність до міркувань, узагальнення свого повсякденного досвіду.

Характерологічна лексика поділяється на професіоналізми, військову термінологію та історизми. Останні не тільки створюють історичний колорит часів Другої світової війни, але й відтворюють патріотизм головного героя роману. Як типовий представник свого часу Вернер

Гольт постійно перебуває під впливом ідеології Третього рейху, метою якої було створення єдиного образу мислення та стандартизування, уніфікації думки всієї маси пересічних громадян [12, 15], наприклад:

Holt hörte nicht mehr hin. Jetzt begreif ich, wozu das erfunden worden ist, dachte er, und der Gedanke nahm ihm den Atem: Rasse, nordisches Blut, Arier, Übermensch, heldische Zuversicht... [10, 446].

Наведений контекст доводить, що уявлення юнака про справжнє життя та війну склалися під впливом націонал-соціалістичної ідеології.

Група семантико-експресивної лексики об'єднує експресивно нейтральні абстрактні поняття, експресивно забарвлену лексику (оцінна лексика, вульгаризми, розмовно-просторічна лексика) та цитати у мові головного героя.

Лексичні одиниці цієї групи позначають не лише експресивно нейтральні абстрактні поняття, наприклад *die Freundschaft, die Liebe, die Sehnsucht, die Geborgenheit* тощо, але й засвідчують романтизм героя роману Дітера Нолля.

Для Вернера Гольта важливими поняттями у житті виступають дружба та кохання. Він мріє про гарного товариша, ідеал якого знайшов у книжках, наприклад: *ein Freund wie Hagen von Tronje, Winnetou oder Roller...* [10, 7].

Кохання для юнака завжди виступає початком нового періоду в житті, воно зворушує та змінює його, що демонструє наведений приклад: *Liebe, das hat mich immer ganz feierlich gestimmt. Aber es ist gar nicht feierlich, es ist... ganz anders* [10, 85].

Ще однією рисою характеру Вернера Гольта є фанатизм, втілений у реченні *Ich kann doch nicht zu den Russen! Ich bin doch Deutscher!* [10, 478].

Наведений приклад засвідчує, що герой Дітера Нолля поступово починає розуміти, що війна, яка описана в книжках, і ця – на якій він перебуває, не одне й те ж. Він усвідомлює, що мрія повернутися з війни героєм – залишається мрією, його ілюзією. Але, не дивлячись на всі події, Вернер Гольт є вірним своїй країні та народу.

Важливу роль для створення мовного портрету персонажа відіграють синтаксичні засоби, до яких належать типи речень та синтаксично-стилістичні засоби зміни структури речення.

Здебільшого головний герой роману Дітера Нолля використовує короткі речення, що зумовлено передусім його професійною діяльністю, оскільки, як відомо, представники воєнних професій висловлюються коротко, лаконічно та зрозуміло, що демонструє наведений приклад:

“Nichts”, antwortete Holt. “Beeil dich. Schade um den schönen Nachmittag!” [10, 329].

Юнак хоча і використовує наказовий спосіб у наведеному контексті, але надалі він намагається пом'якшити категоричність свого імперативу. Це характеризує його як виховану, вимогливу, але також і добру людину.

Засобом логічного та емоційного підсилення висловлень мовлення Вернера Гольта слугує синтаксична зміна структури речення, що виявляється в редуції, експансії або її порушенні. Аналіз матеріалу виявив, що в мовленні головного персонажа переважає редуція синтаксичної структури над експансією та порушенням порядку слів та речень.

Редуція синтаксичної структури пов'язана з опущенням одного чи декількох необхідних членів речення та сприяє природній виразності висловлювання [1, 243]. Серед стилістичних прийомів цієї групи автор використовує апозіопезу, еліпсиси та парцеляцію.

Одним з найпоширеніших прийомів, що є характерним для мовлення героя роману Дітера Нолля, виступає апозіопеза. Причинами обірваності мови, незавершеності думки юнака є:

³⁵₁₇схвильованість мовця, його переживання, наприклад:

“Herr Wachtmeister...”Holt fühlte, wie er rot wurde. “Ich bitte Sie...Dieser Briefwechsel ist wirklich privat.” [10, 162].

³⁵₁₇перебування персонажа у стані фізичного виснаження, депресії:

Dieser Gedanke befriedigte ihn wenig...sind wir wirklich willenlos, ausgeliefert, nur ... Figuren im großen Spiel? [10, 232].

³⁵₁₇обережність у висловлюванні думки, що пояснюється пошуком потрібного слова та іноді приховуванням думки з погляду на етичні мотиви:

“...bei meiner Mutter,na, ich hab's nicht ausgehalten, ich weiß auch nicht, warum. Sie ist so ... steif, gar nicht wie eine Mutter.” [10, 34].

³⁵₁₇обрив мовлення персонажа з ціллю стриматись від грубощів:

Holt klopfte ihn auf die Schulter. “Hör auf zu heulen! Wenn du durchbrennen willst ...” [10, 55].

Стилістичні фігури такі як перелік, повтор та антитеза, що пов'язані з експансією, тобто розширенням структури речення, характерні для мовлення персонажа роману.

Антитеза, що утворюється зіставленням слів або словосполучень, протилежних за своїм змістом часто зустрічається в романі, наприклад:

Dies alles interessierte Holt schon gar nicht mehr. Das Abenteuer war Vergangenheit. Die Gegenwart war Uta. Die Zukunft war der Krieg [10, 96].

Потрібно зауважити, що протиставлення *die Vergangenheit, die Gegenwart, die Zukunft* демонструють нам погляди Вернера Гольта на життя. Своє майбутнє юнак пов'язує лише з війною, про яку він ще не знає всієї правди. Його теперішнім є кохання, яке надає герою роману Дітера Нолля сил та наснаги.

В романі наявні стилістичні фігури, що порушують порядок слів та структуру речення. Серед них поширеними є пролеписис, анаколупф, парантеза та прикладка.

Анаколупф надає експресивності мовленню персонажа, наприклад:

Er sagte leise: Ich weiß nicht, was los ist in der Welt und was aus mir wird... [10, 345].

Важливу роль у мовленні Вернера Гольта відіграють порівняння як особливий стилістичний прийом, які він використовує для опису зовнішності інших осіб. Еталонами для цього слугують такі неістоти, як повний місяць [...] *wie der Vollmond* [10, 7], порцеляна [...] *als sei sie aus Porzellan* [10, 188], грудка льоду [...] *wie ein Eisklumpen* [10, 34].

Також герой роману Дітера Нолля порівнює зовнішність людини з твариною, наприклад: *Sie hat das Gesicht wie ein Schaf, dachte er* [10, 7]. Думки завдають йому болю, що засвідчує їхнє порівняння з ранюю, наприклад: *Der Gedanke war wie eine Wunde, die nicht heilen will.* [10, 418].

Мовлення Вернера Гольта багате також на тропеїчні засоби, за допомогою яких автор прагне вплинути на сприйняття роману читачем та передати при цьому певну думку і емоцію. Особливе місце серед тропеїчних засобів посідають метафора, метонімія, персоніфікація, гіпербола, синестезія та епітети.

Юнак часто вживає влучні вирази та вміло користується метафорами: *die Sprache verlieren, mit schwerer Zunge sagen, die Erregung schnürte, der Brief zitterte, die Augen brannten, seine Stimme zitterte, eisige Beklommenheit* тощо. Метафора виступає найбільш поширеним тропеїчним засобом у мовленні головного героя, оскільки вона допомагає зрозуміти не лише його внутрішній світ, почуття, емоції, а й світобачення та специфічні уявлення про життєві реалії.

Головний персонаж вживає у своєму мовленні такі різновиди метафор, як:

³⁵₁₇персоніфікація: *die Träume lügen, die Erkenntnis dämmerte, das Lachen schmerzte, die Gedanke quälte ihn, das Blut rauschte.*

³⁵₁₇синестезія: *der beißende Geschmack, schweres Gewitter, dunkle und brüchige Stimme, die lähmende Erschöpfung.*

Метафори допомагають конкретизувати уявлення, привертають увагу до стану головного героя та сприяють естетичній виразності його мовлення.

Проведений аналіз мовних та мовностилістичних засобів дозволяє створити портрет юнака часів Другої світової війни, який є типовим представником покоління флякгельферів. Вернер Гольт, головний персонаж роману, має симпатичну зовнішність – це темноволосий юнак, невисокої статури, добре освічений, він захоплюється читанням та має досить широкий світогляд. Також він володіє добре розвиненим інтелектом, компетентний, наполегливий та акуратний флякгельфер. Лексичні та синтаксичні мовні одиниці дозволяють зробити висновок щодо культури та внутрішнього світу героя роману Дітера Нолля. Вернер Гольт – емоційний, щирий, людяний, інколи наївний та децю впертий, романтичний юнак. Він – патріот, оскільки його завжди хвилює майбутнє його держави та всього людства. Юнак говорить емоційно, його висловлювання сповнені почуттями: симпатією до дівчат, співчуттям до слабких та хворих, розчаруванням у своїх мріях і війні та душевним болем.

Як типовий представник свого покоління персонаж роману Дітера Нолля намагається відповідати своєму статусу: опановує специфіку діяльності флякгельфера, активно вживає воєнну лексику, виявляє гарні професійні здібності, компетентність, патріотизм. Фанатизм юнака виявляється у його вірі в перемогу Німеччини у Другій світовій війні, у військовій діяльності, у виконанні своїх обов'язків. Все це характеризує Вернера Гольта як справжнього флякгельфера.

Література

1. Брандес М.П. Стилистика немецкого языка (для институтов и факультетов иностранных языков) / М.П.Брандес: учеб.-2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1990. – 320 с.
2. Голубовська І.О. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики: курс лекцій/ І.О.Голубовська, І.Р.Корольов. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2011. – 223 с.
3. Гончарова Е.А. Пути лингвостилистического выражения категорий автор-персонаж в художественном тексте / Е.А.Гончарова. – Томск : ГТУ, 1984. – 149 с.
4. Ефремов В.А. Концептуализация образа мужчины в литературном языке и молодежном сленге / В.А.Ефремов // Язык - когниция - социум : тезисы докл. Междунар. науч. конф., Минск, 12–13 ноября 2012 г / редкол. : З.А.Харитончик (отв. ред.) [и др.]. – Минск : МГЛУ, 2012. – С. 32-34.
5. Караулов Ю.Н. Язык и личность / Ю.Н.Караулов. – М. : Наука, 1989. – 216с.

6. Мельник Т. Образність художнього тексту через призму лінгвістичного аналізу (посібник для студентів-філологів) / Т.Мельник. – Севастополь, 2005. – 88 с.
7. Наер В.Л. И вновь о задачах стилистики / В.Л.Наер // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – М. : ФИПК МГЛУ “Рема”, 2009. – Вып. 573: Языкознание. “Стилистика и проблемы контекста”. – С. 9-27.
8. Стрекалова У.С. Языковой портрет мужчины и женщины в зеркале русских поговорок / У.С.Стрекалова // Язык и дискурс в статике и динамике : тезисы докл. Междунар. науч. конф., Минск, 14–15 ноября 2008 г / редкол. : З.А.Харитончик (отв. ред.), А.М.Горлатов [и др.]. – Минск : МГЛУ, 2008. – С. 204-205.
9. Хлебодарова А.Г. Образ "человека мечтающего" по данным английского языка / А.Г.Хлебодарова // Язык - когниция - социум : тезисы докл. Междунар. науч. конф., Минск, 12–13 ноября 2012 г / редкол. : З.А.Харитончик (отв. ред.) [и др.]. – Минск : МГЛУ, 2012. – С. 139-140.
10. Noll Dieter Die Abenteuer des Werner Holt/Dieter Noll.-Berlin,1986.-563 S.
11. Riesel E. Stilistik der deutschen Sprache / E.Riesel. – Moskau : Staatsverlag “Hochschule”, 1963. – 488 S.
12. Schuppener G. Sprache des Rechtsextremismus/G. Schuppener. – Berlin: Wissenschaftsverlag “Edition Hamouda”, 2008. – 197 S.

УДК 811.112.2'38

МЕТАФОРА У ТВОРІ П.ЗЮСКІНДА “ЗАПАХИ” ДОСВІД ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Шило Н. М., студентка V курсу факультету іноземних мов
Науковий керівник: к.філол.н., доц. **Блажко М. І.**, кафедра німецької мови

Феномен метафори вже більше двох тисяч років привертає увагу вчених і залишається однією з ключових проблем у сучасній лінгвістиці. Увага науковців до метафори на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки пояснюється багатьма причинами, серед яких особливе місце займають проблеми лінгвостилістики й інтерпретації тексту. Лінгвостилістику як науку про мовностилістичні особливості художнього твору пов'язують з виявленням тих лінгвістичних засобів, які сприяють вираженню ідейного й емоційного змісту тексту [1, 6].

Дослідники вказують на різні підходи до вивчення метафори, яка ще у працях Аристотеля кваліфікувалась як фігура мовлення, стилістичний засіб на підставі порівняння, троп художнього мовлення та зазначають, що поширення цього явища в різноманітних жанрах художнього, повсякденного й наукового мовлення зосереджувало увагу науковців на утилітарних функціях метафори [2, 203]. Метафора вважається важливим засобом збагачення мови, засобом естетичного впливу на читача, чим пояснюється інтерес до цього феномена [6].

У даній статті дослідження метафори проведене в мовностилістичному аспекті на матеріалі німецької художньої літератури.

Метою роботи є вивчення особливостей утворення метафори в творі П.Зюскінда “Запахи” та встановлення її ролі у формуванні індивідуального стилю письменника. Матеріалом дослідження слугують 137 метафоричних виразів з даного роману. Патрік Зюскінд вважається найпопулярнішим письменником ХХ століття. Однак нерідко його називають автором лише одного роману – “Запахи”, оскільки саме цей твір зробив його відомим у всьому світі [5].

Під метафорою у нашому дослідженні розуміємо один із основних тропів художнього мовлення, у якому певні слова та словосполучення розкривають сутність одних явищ та предметів через інші за схожістю чи контрастністю [7, 166].

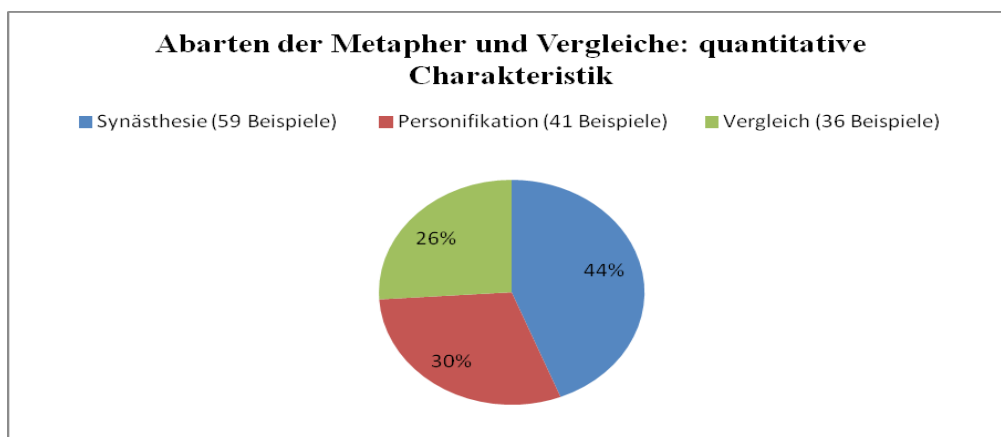
У науковій літературі відсутня єдина класифікація метафори. Сучасна германістика послуговується типологією метафори, яку запропонувала відома дослідниця Е. Різел, яка виокремлює персоніфікацію, синестезію та алегорію [3, 172].

Аналіз метафоричних виразів в художньому творі П. Зюскінда виявив частотність таких видів метафори як синестезія (59 прикладів) та персоніфікація (41 приклад), що відображено графічно в діаграмі 1.

Під синестезією в нашій роботі розуміємо феномен сприйняття, який полягає в тому, що враження, відповідне даному подразнику і специфічне для даного органу чуття, супроводиться іншим, додатковим відчуттям або образом, яке характерне для іншої модальності [3, 173]. Синестезія як різновид метафори представлена в чотирьох моделях: нюхова та зорова, нюхова та дотикова, нюхова та слухова, нюхова та смакова модальності. Найбільш уживанішою є модель, що поєднує в собі дві модальності: нюху та зору. Часте вживання саме цього виду синестезії пояснюється психологічними особливостями героя. У більшості випадків синестезія

залучається з метою інтерпретації сенсомоторних відчуттів індивіда, або для тлумачення взаємодії різних відчуттів.

Діаграма 1

Модель “нюх + дотик” реалізується у прикладі *Er hielt den Geruch fest* (Він міцно тримав запах) [4, 44]. (Переклад з німецької наш – Шило Н.М.) Можливо тримати лише те, до чого можна доторкнутися, а запах сприймається лише нюхом.

Модоль “нюх + смак” бачимо у прикладі *Er trank diesen Duft, er ertrank darin* (Він пив цей аромат, він у ньому потонув) [4, 32].

Модель “нюх + зір” реалізується у прикладі *Der zarte grüne Geruch schwellender Rosenknospen* (Ніжний зелений запах набу’янілого пуп’янка троянди) [4, 48]. Як відомо, запахи не мають кольору. Лише синестети, тобто люди, які сприймають світ через співвідчуття, бачать, як виглядають запахи. Кількість синестезійних виразів у романі дозволяє нам віднести П. Зюскінда до синестетів.

Рідше зустрічається в творі модель “нюх + слух”. Наприклад: *So unerträglich war ihr geruchlicher Zusammenklang* (Таким нестерпним було її співзвучання ароматів) [4, 61].

Вищенаведені моделі демонструють, що головний герой роману П.Зюскінда має виняткову здібність, яка виявляється у створюванні нових запахів. Більшість інформації про навколишнє середовище Гренуй сприймає завдяки нюховому рецептору. В нього немає друзів чи гарних знайомих, він не виявляє потреби в спілкуванні, в обміні думками. Головним інструментом, який забезпечує його зв’язок зі світом, є його ніс. У такий спосіб синестезія в романі слугує лінгвостилістичним засобом характеристики головного героя.

У тексті зустрічаються також синестезії, які об’єднують 2 чи 3 модальності. Так синестезійний вираз *das Glas kühlen Geruchs leertrinken* [4, S. 165], що перекладається “випити склянку прохолодного запаху” об’єднує 3 модальності: запах, дотик та смак.

Вживання синестезії в романі пояснюється особливим сприйняттям світу самого автора-синестета, який презентує себе як оповідач нового типу – ольфакторного, тобто, людина дивиться на світ крізь призму запахів.

Персоніфікація в романі “Запахи” представлена 41 метафоричним виразом. Встановлено, що автор приписує людські якості різним об’єктам, які в роботі поділені на п’ять груп: частини тіла, запахи, предмети, явища природи і пори року. Наприклад: *Die Raketen malten weiße Lilien* (ракети малювали білі лілії) [4, 49]. Наведений приклад демонструє геніальність героя роману, який вимальовує ольфакторні образи, подібні до тих, які створює митець за допомогою фарби й пензлика.

Крім синестезії та персоніфікації автор інтенсивно використовує порівняння, які є лінгвостилістичним засобом характеристики персонажа й конкурують з метафорою.

Аналіз порівнянь виявив, що автор активно порівнює запахи та головного героя з об’єктами живої (частини тіла, тварини, рослини) та неживої (явища природи, запахи, метали, предмети, музика, частини одягу, тканини) природи. При цьому перевага надається неживим об’єктам, що засвідчує, на нашу думку, нелюдяність героя, його самотність, оскільки головному герою П.Зюскінда завжди легше було порозумітися з предметами, природою, ніж з людьми. Оточення відштовхувало і не розуміло генія, який відрізнявся від інших.

Так у прикладі *Er wechselte Gerüche wie die Kleider* (Він змінював запахи як сукні) [4, 233], автор аналізованого твору порівнює зміну запахів, які створював головний персонаж роману, з тим, як міняють одяг.

Крім порівнянь з метафорою конкурують синтаксичні конструкції типу “запах / аромат + іменник в родовому відмінку”, “запах / аромат + прийменник “von” + іменник” та складні слова, що відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Formen der näheren Beschreibung des Nomens *Geruch*

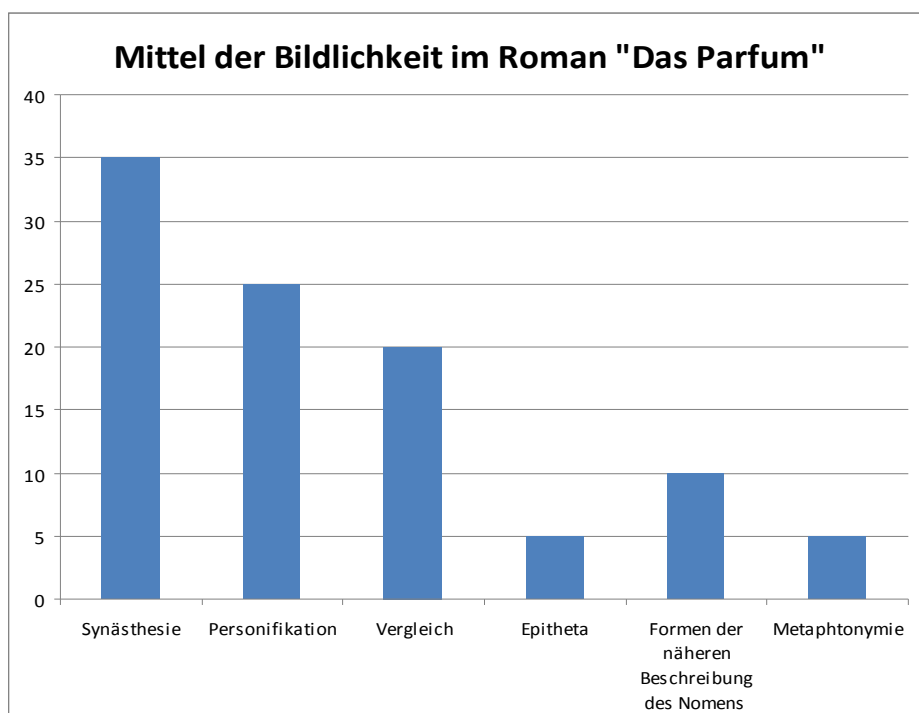
№	“der Geruch + von + Substantiv” (14 Elemente):	“der Geruch + Artikel + Genitivattribut” (28 Elemente)	Zusammenfassungen (17 Elemente)
1	der Geruch von Seide	der Geruch des Weins	der Menschengeruch
2	der Geruch von Harz	der Geruch eines Tees	der Schweißgeruch
3	der Geruch von Anisplätzchen	der Geruch eines Gartens	der Mundgeruch
4	der Geruch von den Wiesen	der Geruch des Reichtums	der Schulgeruch
5	der Geruch von Frauen	der Geruch des Lagers	der Weingeruch

Однією з особливостей індивідуального стилю П.Зюскінда є оказіональні новоутворення, які він вживає у своєму творі: *sattriechen, sattsaugen, welkriechen*.

До лінгвостилістичних засобів характеристики образу Гренуя відносимо й персоніфіковані епітети, що приписують людські якості неживим предметам. Так, аромат письменник називає розумним (“*der weise Duft*”[4, 80]), а неприємний запах кусючим (“*ein beißender Pulvergestank*” [4, 53]).

Діаграма 2 ілюструє частотність вживання лінгвостилістичних засобів характеристики головного героя роману П. Зюскінда “Запахи”. Вживання синестезії, персоніфікації, порівнянь, синтаксичних конструкцій різного типу, епітетів є особливістю індивідуально-авторського мовлення й створюють образність цього твору.

Діаграма 2

Отже, аналіз метафори у художньому творі П.Зюскінда “Запахи” виявив, що метафоричність є найголовнішою особливістю індивідуального стилю автора. Синестезія фіксує вияви взаємодії нюху головного персонажа роману з низкою інших відчуттів, а персоніфікація та інші лінгвостилістичні засоби характеристики героя П.Зюскінда дозволяють не тільки встановити різні об’єкти буття, котрим приписуються людські якості, але й краще зрозуміти ідейно-тематичний зміст тексту.

Література

1. Волкова М.Ю. Особливості лінгвостилістичного аналізу художніх творів // М.Ю Волкова / Вісник СевНТУ. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2010. – Вип. 102 : Філологія: зб.наук. праць. – С. 6-11.
2. Селіванова О.О. Когнітивні аспекти метафоризації / О.О.Селіванова // Слов'янський збірник (Збірник наукових праць). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – Вип. 17. – Ч.2. – С. 203-211.
3. Riesel E. Stilistik der deutschen Sprache / E.Riesel. – М.: Vysšaja škola, 1969. – 467 S.
4. Süskind P. Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders / P.Süßkind. – Zürich: "Diogenes Verlag", 1994. – 320 S.
5. In: [<http://www.hh.shuttle.de/hh/h10/Parfum/dwma/derautor.htm>], vom 02.12.2012.
6. In: <http://de.wikipedia.org/wiki/Geruch>, vom 02.12.2012.
7. Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini / Hrsg. R.Conrad. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig, 1975 – 306 S.

УДК 37.014

ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ КРИЗОВИМ СІМ'ЯМ

Панченко О. Г., магістрант факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Борисюк С. О.**, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

Розглядаючи сім'ю як систему, як фактор соціалізації особистості, як найменший осередок суспільства, слід пам'ятати, що вона може здійснювати і негативний вплив на своїх членів, якщо сім'я неблагополучна, в ній є негативні явища і насильство, порушені стосунки.

Аналіз літературних джерел та проведене дослідження дозволили нам визначити основні проблеми соціально-педагогічної роботи з кризовими сім'ями та проаналізувати сучасний стан соціально-педагогічної допомоги даній категорії сімей. До основних проблем у кризовій сім'ї належать: ускладнення соціальних контактів внаслідок різного роду узалежнень, порушення структури сім'ї, низького рівня матеріального забезпечення; певна ізольованість цих родин; низький педагогічний рівень батьків.

Мета емпіричного дослідження полягає у визначенні проблем, що виникають у соціальних педагогів/працівників та батьків під час надання допомоги кризовим сім'ям; рівня обізнаності батьків щодо можливостей надання допомоги сім'ям у разі виникнення кризових ситуацій; рівня обізнаності дітей щодо своїх прав та можливостей у сім'ї.

Завдання емпіричного дослідження були визначені такі: вивчити основні характеристики кризових сімей: сімейний стан, склад сім'ї, освіта, працевлаштування дорослих членів родини, рівень матеріального забезпечення родини; визначити рівень обізнаності батьків та дітей щодо державних та недержавних установ в яких можна отримувати допомогу в кризових ситуаціях; виявити причини, що перешкоджають батькам звертатись по допомогу в разі виникнення кризи; проаналізувати рівень освітньої підготовки соціальних працівників/педагогів та ступінь залучення фахівців до надання допомоги кризовим сім'ям; емпірично дослідити проблеми, що виникають при наданні допомоги даній категорії сімей.

Вибір респондентів – об'єктом вибору виступають кризові сім'ї з дітьми та соціальні працівники/педагоги громадської організації "Діти Сирця" в м. Києві.

Для визначення проблем, що виникають під час надання допомоги кризовим сім'ям, та визначення рівня обізнаності батьків та дітей щодо можливостей надання допомоги ми використували метод опитування батьків, дітей та соціальних працівників/педагогів.

Для цього нами була розроблена анкета-опитувальник для дітей та для батьків, для соціальних працівників/педагогів.

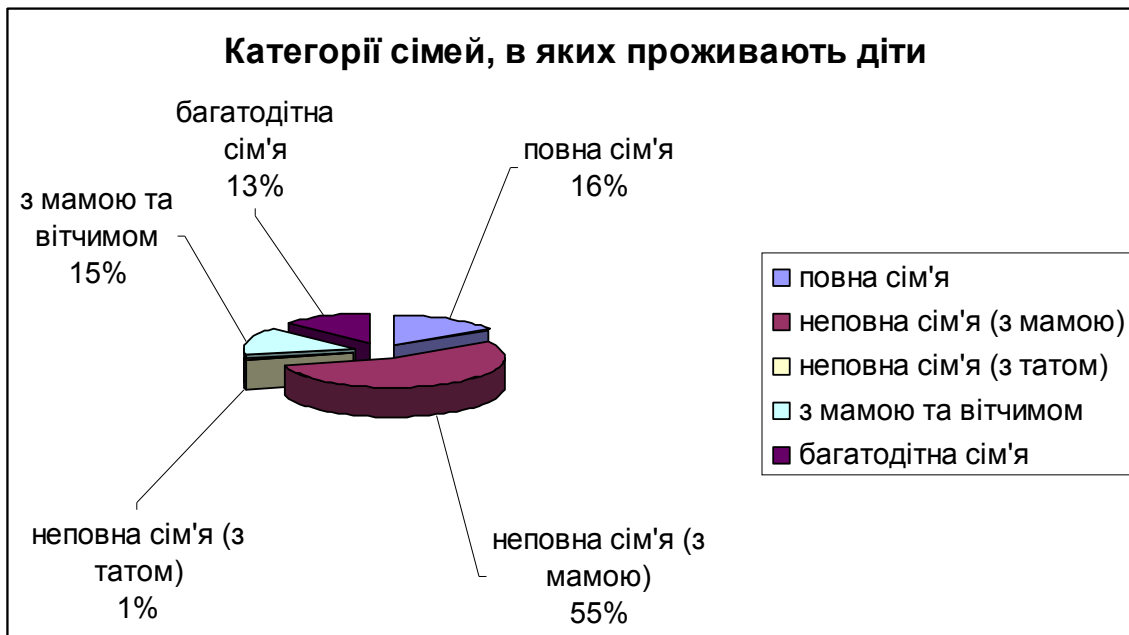
Процедура опитування проходила в присутності дослідника. Процедура проведення опитування мала очний характер, що передбачала особистий контакт дослідника з респондентом у формі стандартизованого інтерв'ю.

Для реалізації дослідницької мети, в розробленій нами анкеті для батьків, використано блок запитання, які мали біографічний характер, а саме вивчалася коротка інформація про історію життя людей за наступними параметрами: сімейний стан, склад сім'ї, освітній рівень, працевлаштування, рівень матеріального забезпечення.

Вибірку склали: діти віком від 8 до 16 років в кількості 35 осіб; батьки віком від 23 до 56 років в кількості 20 осіб; соціальні працівники/педагоги в кількості 6 осіб. Загальна кількість осіб, що приймала участь у анкетуваннях склала 61 особа.

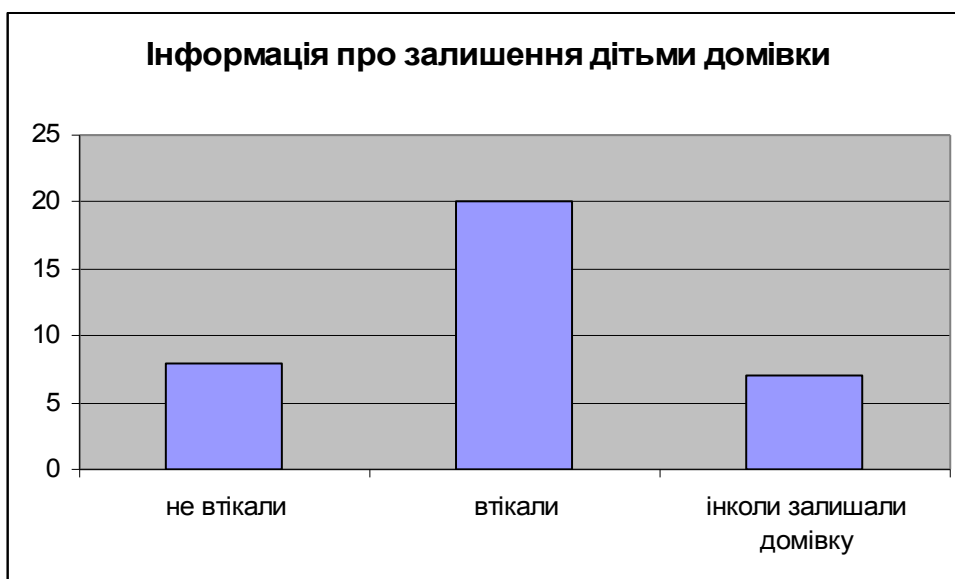
За результатами анкетування дітей ми виявили, що із числа опитаних дітей 55% склали дівчата віком від 8 до 16 років та 45% – хлопців.

Серед респондентів-дітей проживають: у повних сім'ях 16%, тільки з мамою 55%, тільки з батьком 1%, з мамою та вітчимою 15%, у багатодітних родин 18% (див. рис. 1).

Рис. 1. Категорії сімей, в яких проживають діти

Серед прав, які знають діти – це право на навчання, любов та турботу. В результаті емпіричного дослідження встановлено, що діти знають лише благодійні організації, до яких можна звернутися за допомогою. Серед опитаних дітей – 8 дітей не втікали з дому, 20 дітей втікали з дому і 7 дітей – інколи залишали домівку на декілька днів (див. рис.2).

Рис. 2. Інформація про залишення дітьми домівки

При цьому діти зазначили, що на вулиці проводять багато часу, школу не завжди відвідують. Серед опитаних батьків визначені такі соціально-демографічні показники (вік, стать, освіта, сімейний стан, стаж подружнього життя). Так, наймолодшій жінці – 23 роки, а найстаршій – 41 рік, тоді як наймолодшому чоловікові – 28 років, найстаршому – 56 років. Визначено, що серед опитаних батьків рівень освіти такий: серед матерів 4 з 10 мають базову вищу та повну вищу освіту; серед батьків таке співвідношення складає 2 з 10, 4 жінки та 3 чоловіка мають лише базову середню освіту. Інші респонденти мають середньо-технічну освіту.

Що стосується працевлаштування, то 30% респондентів-батьків не працюють взагалі, 54% – працюють різноробочими, 16% – займають різні посади.

В свою чергу, були опитані працівники організації. Встановлено, що серед 6 працівників спеціалізацію “соціального працівника/соціального педагога” мають лише 2 особи, 3 особи є вчителями, 1 особа має повну загальну середню освіту (див. рис.3).

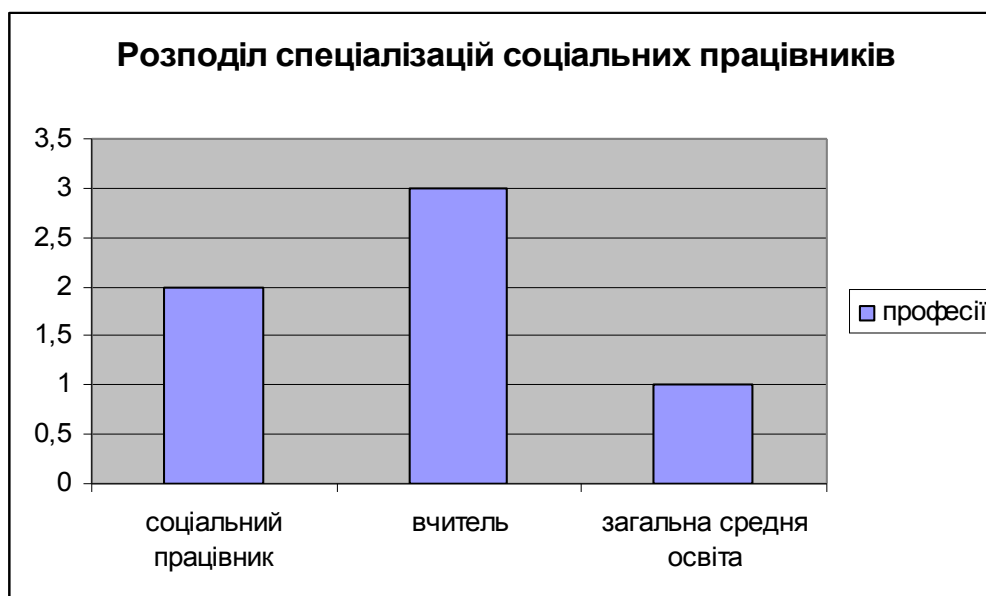

Рис. 3. Розподіл спеціалізацій соціальних працівників/педагог

Також з'ясовано, що кризові сім'ї рідко звертаються про допомогу. Оскільки, переважна частина сімей не усвідомлює наявності у себе проблем, в той же час, перекладаючи власні проблеми на своїх дітей.

Як правило, відомості про кризові сім'ї надходять або від самих дітей, які перебувають на вулиці, або від Служб у справах дітей тощо.

Результати емпіричного дослідження переконливо підтверджують, що наявність соціальних факторів, таких як відсутність житла, мала заробітна платня одного з партнерів, незадоволеність роботою, вживання алкоголю, матеріальний розрахунок, віковий фактор могли б компенсуватись здоровими психологічними стосунками. При цьому стосунки з дорослими членами сім'ї є важливим фактором соціальної орієнтації підлітка в навколишній дійсності, бо саме тут закладаються основи оцінки дитиною різноманітних життєвих ситуацій.

За результатами проведеного дослідження нам вдалося визначити типові проблеми, які виникають в процесі соціально-педагогічної роботи з кризовими сім'ями на трьох рівнях: рівень дітей; рівень батьків; рівень соціальних працівників/педагогів.

Так, на рівні дітей з'ясовано, що 45% дітей мають конфліктні відносини з батьками, 35% – із вчителями, 20% – із однолітками або старшими дітьми.

При цьому, серед умов, які діти визначали для нормального проживання вдома були наступні: розуміння зі сторони батьків, відсутність жорстокості, визнання думки дітей, приємне спілкування тощо.

В свою чергу, на рівні батьків визначені такі типові проблеми, як відсутність розуміння зі сторони дітей, що є тотально протилежним до думки дітей; діти конфліктують; дітям не цікаво спілкуватися з дорослими, а цікаво спілкуватися з однолітками. Проте, зазначимо, що вплив сім'ї на підлітка сильніше впливу школи, суспільства в цілому. Це витікає із ряду особливостей, характерних для сім'ї. Наприклад, її малочисельність, що полегшує можливість безпосереднього емоційного контакту і міжособової взаємодії.

При цьому батьки віддають перевагу не звертатися за допомогою до фахівців, оскільки вважають, що самі здатні вирішити проблеми із власними дітьми.

Разом з тим, під час проведення інтерв'ю для соціальних працівників/педагогів з'ясовано, що найчастіше причинами кризи сім'ї є: узалежнення батьків від психотропних речовин (алкоголь, тютюн, наркотики) та відсутність усвідомлення батьками даної проблеми; низький рівень матеріального забезпечення; відсутність роботи, або небажання батьків працювати взагалі (з їхньої точки зору, утримувати їх повинна держава); надмірна зайнятість батьків; невміння спілкуватися з дітьми тощо.

Результати проведеного дослідження підтверджують необхідність запровадження комплексної моделі соціально-психологічної допомоги кризовим сім'ям, яка об'єднує такі компоненти: напрямки роботи (соціальна діагностика, соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальний супровід); методи роботи (соціально-економічні, організаційні, педагогічні, психологічні, соціологічні); форми роботи (індивідуальні, групові); етапи проведення роботи (виявлення сімей; діагностування сім'ї: її потреб та проблем; складання індивідуального плану; визначення комплексу соціальних послуг; надання комплексу соціальних послуг; оцінка проведеної роботи).

Література

1. Життєтворчий потенціал реабілітаційної педагогіки: роздуми над проблемою: збірник/Ред. кол.: С.О.Новік (голова), Л.І.Немоловська (заступник голови), І.Г.Єрмаков (науковий редактор та ін. – К., 2002. – 308 с.
2. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей/ Представництво дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Академія адвокатури України, Центр "Розвиток демократії", Інформаційно-методичний центр "Дебати", Жіночий Консорціум України. – К., 2003. – 415 с.
3. Зверєва І.Д., Лактіонова Т.М. Діти в скруті: альтернативи вирішення проблеми // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – №3., С.9 – 10.
4. Зверєва І.Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні. – К., 1999. – 39 с.
5. Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / За ред. проф. А.Й.Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.

УДК 37.048.4

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ З МЕТОЮ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ НА СПЕЦІАЛЬНОСТІ ПЕДАГОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

Степанець Т. М., магістрантка факультету психології і соціальної роботи.

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Борисюк С. О.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи.

Проблема праці з давніх пір привертала до себе розум людства. Тому питання профорієнтації стало особливо актуальним для сьогоденного суспільства. Така актуальність зумовлена соціальними, економічними та політичними змінами, що відбуваються останніми роками в суспільстві, тенденціями входження України до європейської спільноти, прозорістю кордонів, переродженням та формуванням свідомості українця. Все це призводить до виникнення широкого кола особистісних і міжособистісних проблем, розв'язання яких потребує кваліфікованої психологічної та педагогічної допомоги. Важливого значення набуло питання становлення молоді у професійній та соціальній сферах. Необхідно підготувати молодь до свідомої, творчої праці у відповідності з її інтересами, нахилами, а також суспільними потребами.

Саме тому гостро постало питання професійної придатності, тобто відповідності особистості вимогам професії. Особливо важливою є ця відповідність для професії типу "людина-людина", до якої належить професія соціального педагога. Оскільки ця професія є досить цікава, приваблива, сучасна, нова для випускників шкіл, її прагнуть здобути багато учнів. Але як свідчить різна література, результати досліджень не всі випускники вузів успішно працюють за даним фахом, тому що вимоги професії є специфічні. Є багато вчених, які працювали, досліджували інженерні, економічні, психологічні професії, а проблему професійної орієнтації саме педагогічного спрямування було досліджено недостатньо. Тому існує проблема дослідження потенційних можливостей особистості, яка обрала професію соціального педагога.

Ефективне здійснення профорієнтації як науково-практичної системи підготовки особистості до вільного і свідомого професійного самовизначення фактично неможливе без виявлення, аналізу, оцінки та врахування інтересів особистості, якими детерміновано вибір певного життєвого шляху саме в період життєвого самовизначення. В умовах школи, інших навчальних закладів профорієнтаційна робота повинна бути спрямована на формування соціально-психологічної готовності до трудової діяльності. Тому потрібно звертати увагу на: 1) наявність в учнів певних установок на працю; 2) домінування інтересів у навчальній діяльності; 3) мотиви вибору продовження навчання; 4) зниження в учнів інтересу до навчання і його орієнтація на позанавчальну діяльність; 5) рівень знань у вибраній професії та вимоги, що до неї висувуються.

У сфері діагностики існує безліч методів дослідження професійної орієнтації школярів. Серед них основними є такі як бесіда (профінформаційна, профконсультаційна), спостереження, експеримент, тестування, анкетування. Психодіагностичні методики надають можливість краще зрозуміти і пізнати психологію особистості, індивідуально-психологічні та вікові особливості, незрозумілі на перший погляд моменти поведінки, внутрішній світ, визначити інтереси, нахили, здібності, широкий спектр характерологічних рис особистості.

Для дослідження індивідуальних особливостей старшокласників з метою їх професійної орієнтації на спеціальності педагогічного спрямування ми використали кілька методик і проаналізували їх результати.

Щоб виявити та співставити психологічні якості індивіда з якостями, які необхідні для професії "Соціальний педагог", нами було проведено психодіагностичне дослідження, яке базувалось на профконсультаційній роботі з учнями 11-х класів шкіл м. Ніжина та ніжинського району.

Профорієнтаційна робота складалася з таких елементів: профінформації, профконсультація, початковий профвідбір.

В ході профінформації учням було надано загальні відомості про зміст і перспективи сучасних професій, вимоги, які вони висувають до індивіда, продемонстровано професіограми деяких престижних на сьогоднішній день професій, які особливо цікавили учнів.

Профконсультаційна робота полягала у вивченні індивідуально-психологічних характеристик учнів, у з'ясуванні їх професійних інтересів, нахилів, намірів, у виявленні відповідності професійної спрямованості з індивідуальними особливостями та здібностями учнів.

Для проведення цього дослідження ми обрали і використали такі методики: ДДП (за Е.А.Клімовим), типологія особистості та привабливе професійне середовище (за Д.Голландом), "Карта інтересів".

Дані методики є найбільш поширеними, доцільними для даного віку та досить зрозумілими, простими у застосуванні, що полегшує роботу з ними.

В ході нашого дослідження учні ознайомилися та працювали з методикою ДДП, розробленою Е. А. Клімовим. За цією методикою було продіагностовано 62 учні, серед яких 33 учні мають нахили до типу професії "людина-людина".

Наступна методика, яка була запропонована учням – "Карта інтересів". За цією методикою було продіагностовано 63 респонденти, серед яких 12 виявили бажання в майбутньому обрати саме професію соціального педагога.

Ще однією методикою, яку ми відібрали для нашого дослідження, стала методика – "Типологія особистості та привабливе професійне середовище за Д. Голландом". За нею було продіагностовано 63 учні, серед яких 27 учнів відносяться до соціального типу особистості. Але з 27 учнів лише 12 бажують обрати професію "Соціальний педагог". Решта учнів цього типу мріють бути лікарями, юристами, адвокатами.

Тому надалі саме з цими учнями була продовжена робота, яка полягала у початковому профвідборі (на основі психограми соціального педагога), метою якого було виявлення на основі інтересу схильності до професії "Соціальний педагог".

В ході цієї роботи було проведено тестування і використано такі методи дослідження: методика КОС-2, методика "Здатність до емпатії" (за І.М. Юсуповим).

Результати цього дослідження показали, що у жодного з учнів ми не простежуємо абсолютної придатності по цих професійно важливим якостям до професії "Соціальний педагог".

Тому для успішного оволодіння професією була побудована корекційна програма розвитку у майбутніх соціальних педагогів професійно важливих якостей, визначальних для успішної роботи в школі.

Після застосування корекційної програми нами було проведено повторне дослідження учнів, які бажують обрати в майбутньому професію соціального педагога.

За результатами повторного дослідження було виявлено вищі показники відповідей, ніж до експерименту.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновки про те, що врахування рівня розвитку професійно важливих якостей сприяє більш успішній професійній орієнтації старшокласників, що дає змогу успішно оволодіти обраною професією, хоча, звичайно, для повного розкриття проблеми необхідні додаткові дослідження. Ефективна професійна орієнтація впливає на усвідомлений вибір професії, спрямовує молоду людину та готує її до входу у світ роботи, у колектив, до самостійності, цілеспрямованості, впливає на збільшення продуктивності праці, скорочення плинності кадрів, зниження аварійності й травматизму, впливає на подовження періоду працездатності, на зменшення відрахувань з навчально-виховних закладів. А при сучасних темпах зміни умов, змісту і засобів праці, на нашу думку, необхідною є систематична, оперативна і довготривала професійна орієнтація, яка виступає важливою складовою неперервної освіти.

Література

1. Веретенко О.О. Становлення професії соціального педагога в Україні // Практична психологія та соціальна робота. – К. – 2001. - №4. – с. 21-22.
2. Остапенко Н.Ф., Федорчук Е.І. Методичні рекомендації до проведення професійної консультації школярів: на допомогу практичному психологу. – м. Кам'янець-Подільський, 2007. – 43с.
3. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: Учеб. пособие / В.Д.Балин, В.К.Гайда, В.К.Гербачевский и др. // Под общей ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева. – СПб: Издательство “Питер”, 2008. – 560с.: ил. – (“ Практикум по психологии”)
4. Професійні здібності учня / Упоряд.: С.Максименко, О.Главник, М.Левтик – К.: Главник, 2004. – 112с. – (Психол. інструментарій). Бібліогр.: с. 109-110.
5. Психологія праці та професійної підготовки особистості: Навчальний посібник / Під ред.: П.С.Перепелиці, В.В.Рибалки. – Хмельницький: ТУП, 2001. – 330 с.

УДК 784(477)

УКРАЇНСЬКА РОК-МУЗИКА: ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Дегтяр В. О., магістрант факультету культури і мистецтв

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Коваль О.В.**, кафедра музичної педагогіки та хореографії

Відомо, що рок-музика, виступає як субкультурний феномен і особливий напрямок у мистецтві. Вона має своє специфічне звучання, неповторний стиль та власну філософію. І хоча сьогодні нею вже охоплений весь світ, все ж на шляху її розповсюдження стояли об'єктивні й суб'єктивні перешкоди.

Варто лише згадати, що коли Америка і Європа вже насолоджувались звучанням "The Beatles", "Rolling Stones", "Deep Purple", – республіки Радянського Союзу, у тому числі й Україна, знаходилися за "залізною завісою" і значний прошарок людей навіть не здогадувався про існування рок-музики. Така політика мала згубний вплив на її розвиток.

Першими кроками у розвитку рок-музики в Україні можна вважати 80-ті роки ХХ століття. Курс на перебудову надихнув музикантів на стильові та звукові експерименти. Збільшилася кількість записів зарубіжних виконавців, що вплинуло на становлення й української рок сцени. Відкрилися перші рок-клуби у Києві, де почали працювати такі гурти, як "Едем", "Перрон", "Квартира 50", "Кому Вниз", "Титанік", "Колезький "Асесор", "Воплі Відоплясова". На Західній Україні "Брати Гадюкіни". Популяризації рок-музики сприяв і фестиваль "Червона Рута" (1989), хоча найбільшого свого розвитку вона почала набувати вже у незалежній Україні [3].

Після здобуття незалежності рок-музика піднімається на новий щабель. Спочатку основними рок-центрами стали Львів і Київ, однак вже в кінці 90-х, рок-гурти можна було почути навіть у невеликому місті.

Історію українського року доволі важко описати, оскільки ми маємо проблему розподілу гуртів на більш комерційні, та ті, що так і не вийшли з андеграунду.

Одним із перших рок-колективів в Україні можна назвати гурт "Воплі Відоплясова" (ВВ), який був створений Олегом Скрипкою у 1986 році. Лише через десять років потому, у 1996 році почнеться його розквіт. Гурт "ВВ" повертається із Франції, в якій набув популярності. Музиканти працюють в стилі етно-року, та поєднують у своїй творчості народну українську музику та рок [2].

Ще одним самобутнім гуртом є "Океан Ельзи", створений у 1994 році, у Львові. Учасникам колективу вдалося значно збагатити українську рок-музику новими знахідками. Завдяки "ВВ" та "Океану Ельзи" український рок набув популярності також в Росії та країнах Європи [2].

Не менш відомим в Україні на сьогодні є гурт "Танок На Майдані Конго". Харківські музиканти не лише привнесли в українську музику нотки хіп-хопу, а й надали рок-музиці більш популярного звучання. З кінця 90-х років з'являється все більше рок-колективів, а саме "Тартак", "Mad Heads", "Мотор'ролла", "Бумбокс", "Мандри", "Брати Карамазови", "Плач Єремі", "Грін Грей" та інші [2].

Водночас розвивається музика, котра не транслюється по телебаченню та радіо, це так звана андеграундна рок-музика. Вона є більш важкою, як у звучанні, так і в літературних текстах.

Розвивалась альтернативна сцена у невеликих клубах, виключно на ентузіазмі музикантів і найчастіше за їх власні кошти. До найбільш відомих можна віднести: "Conquest", "Та Deum", "Nocturnal Mortum", "Flying", "Holy Blood", "Natural Spirit", "Fleshgore", "Inferno", "Тінь Сонця", "Hell:On" та багато інших [1]. На жаль ці гурти мало відомі в Україні, але всі вони мають записаний матеріал, котрий видається в Європі, Америці, Росії. І так сталося, що якісну українську рок-музику дуже добре знають і цінують за кордоном, але не в Україні.

Цікавим явищем на українській рок сцені є гурт "Скрябін". Він поєднав у собі і комерціалізацію (має велику ротацію на телеканалах та радіо) з програмою наближеною до поп музики, і в той же час виступає на рок фестивалях та концертах зовсім з іншою "важкою" програмою, котра не виходить у світ великими тиражами, і продюсується лідером гурту Андрієм Кузьменко за власний кошт. Схожий підхід до творчості мають також гурти "ТНМК" та "Тартак".

В наш час збільшується кількість виконавців, концертних майданчиків для виступу саме рок-колективів та популяризації рок музики взагалі. Нажаль рівень української рок сцени не досягає світового рівня.

Які ж причини недостатнього розвитку рок культури в Україні? По-перше, це, звичайно, фінансові проблеми. Рок-музика є специфічною, бо в основі її ідеології є виконання музики наживо, а це потребує фінансових витрат на інструменти, обладнання, звукопідсилювальну апаратуру. Майже всі рок музиканти не можуть заробити на життя музикою, і повинні працювати в інших сферах, а музика залишається хоббі, на відміну від виконавців поп-музики. Однією з головних проблем рок-музики є її мала популяризація в засобах масової інформації.

У наш час музична індустрія направлена лише на заробіток коштів, а не привнесення прекрасного в наш світ через музику. Через брак коштів на українських сценах мало не лише "живої" рок-музики, але й музики академічної. В Україні не існує періодичних видань, які б висвітлювали проблеми рок-музики. Подібна ситуація спостерігається на радіо і телебаченні (окрім спеціалізованих каналів). Відтак, ми отримуємо ситуацію у якій шанувальники рок музики не можуть отримати достовірної інформації про неї, почути останні новини тощо.

Але незважаючи на всі проблеми, рок-музика продовжує розвиватися. Нажаль це відбувається у більшості підпільно, адже наслідки політики СРСР ще й досі дають про себе знаки. Рок культура в Україні тримається на небайдужих людях. Так власними силами відкриваються концертні майданчики, які надають можливість виступати наживо, а людям насолоджуватись живою музикою. Важливу роль відіграють інтернет-портали присвячені рок музиці. Вони є основним засобами інформації про концерти, фестивалі, новини української та зарубіжної "важкої" сцени. Тут публікуються інтерв'ю з музикантами, викладаються альбоми та кліпи колективів, обговорюються проблеми рок сцени.

У наш час саме інтернет видання є найважливішими в промоушені рок музики. Великим кроком було відкриття телеканалу "А-One Україна" у 2009, першого телеканалу альтернативної музики в Україні. Тут висвітлюються новини рок-музики, концерти, фестивалі і т. д. Канал транслює як кліпи відомих виконавців української і зарубіжної рок сцени, так і надає можливість молодим та невідомим виконавцям потрапити до ефіру, через численні акції, конкурси та підтримку фестивалів [6]. Не менш значущим є вихід в ефір українського радіомовлення "Радіо Рокс". Ця радіохвиля також на рівні зі всесвітньо відомими виконавцями надає ефірний час молодим українським гуртам. Також в ефірі проводиться просвітницька діяльність щодо рок-музики та культури, за допомоги найрізноманітніших радіопередач присвяченим різним сторонам рок культури, як в Україні так і за її межами [7].

Важливим у розвитку рок культури є фестивалі, які в останній час підняли рок музику на якісно новий рівень. До найбільш значущих можна віднести:

- Фестиваль "Про Рок" 2006 – 2010 рр. Один з найбільших фестивалів в Україні. Одним з перших познайомив українських поціновувачів рок музики з відомими західними колективами які завдяки цьому фестивалю відкрили для себе Україну. Нажаль через фінансові труднощі, та відмову спонсорів фестиваль припинив своє існування, але залишив помітний слід у розвитку рок-музики в Україні [1].

- Фестиваль "Global East Rock Festival" 2009-2011 проводився у місті Києві. Завдяки цьому фестивалю в Україні виступили найкращі представники західноєвропейської та української (андеграундної) "важкої" сцени. За роки існування фестиваль відвідало понад 20 000 шанувальників рок-музики. Зараз фестиваль проводиться в Польщі та Чехії. Організаторами виступає міжнародне концертне агентство, котре вирішило перенести фестиваль в інші країни, для більшої рентабельності проекту [4].

- Фестиваль "Слов'янський Рок" 2006-2013, який спрямований на популяризацію та розвиток молодих українських рок колективів. Основним його завданням є співпраця та допомога молодим виконавцям. Цей проект на даний момент є одним з найперспективніших для участі молодих виконавців [5].

Значної популярності набув фестиваль "Рок'n'Січ", організований Олегом Скрипкою у 2013 році. Він спрямований на розвиток міжнародних зв'язків. Так перший фестиваль пройшов у співпраці Україна – Швеція, і був підтриманий владою обох країн, що дало змогу зробити його безкоштовним і, тим самим, значно збільшити аудиторію відвідувачів. На фестивалі виступили найкращі представники української та шведської рок сцени. Зараз організаторами планується співпраця з іншими країнами, та реформатування фестивалю у статус щорічного.

Отож не дивлячись на проблеми, ми маємо великі перспективи розвитку рок музики в Україні, та підняті її на новий рівень. При таких тенденціях рок сцена України в майбутньому вийде на європейський рівень і доведе, що ми маємо великий потенціал та прекрасну музику світового рівня.

Література

1. Всеукраїнський рок форум. – Режим доступу – <http://www.froster.org/forum/>
2. Офіційний сайт інтернет порталу Eradio. – Режим доступу – <http://eradio.net.ua/dossier/>
3. Режим доступу – http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Рок_Музика
4. Офіційний сайт фестивалю “Глобал Іст” – Режим доступу – <http://www.globaleast.com.ua/ru/fests/global-east-rock-festival-2010/>
5. Офіційний сайт фестивалю “Слов’янський рок” – Режим доступу – <http://slavrock.ru/proekt.html>
6. Офіційний сайт телеканалу “А-One” – Режим доступу – <http://www.a1rock.tv/news.html>
7. Офіційний сайт “Радіо Рокс” – Режим доступу – <http://radiorocks.com.ua/about.html>

787.61(4-15)(09)

СТАНОВЛЕННЯ ГІТАРНОГО МИСТЕЦТВА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Чепурна Л. Є., магістрантка факультету культури і мистецтв

Науковий керівник: к.пед.н., доц. **Ревенчук В. В.**, кафедра інструментально-виконавської підготовки

Історія гітарного мистецтва Західної Європи наповнена подіями, пошуками, постійним вдосконаленням самого інструмента і техніки гри на ньому. І сьогодні не вщухають суперечки щодо його назви та походження.

Гітара являє собою вироблений тисячоліттями тип струнного щипкового інструмента. Вона є спадкоємицею найвіддаленішої епохи цілої сім’ї лютневих. Назва *гітара* походить від назви давньогрецького щипкового інструмента – *кіфара*. Вірогідно, вона була створена учнем Терпанда Ціпіоном в часи Александра (VII ст. до н.е.) і греки дали їй таку назву по назві гори Кіфарон, де вона вперше з’явилася. В наступні віки кіфара широко розповсюдилася у Старовинній Греції, Близькому Сході та Римі. По мірі розповсюдження кіфари упродовж віків її назва трансформувалася у різних народів: давньогрецька мова – сіфара – “кіфара”; латинська – cithara або cithar – “цитер”; італійська – citarra – “гітарра”; англійська – guitar – “гітар”; німецька – gitarre – “гітаре”; іспанська – guitarra – “гітара” [3, с. 33].

Дослідники гітарного мистецтва виділяють у історії еволюції гітари п’ять періодів: *становлення, застій, відродження, занепад, розквіт* [2].

Період становлення продовжувався приблизно до XIV століття. Перші згадки про гітару належать археологічній науці. Інструменти, подібні до гітари, зображені на малюнках, які датувалися століттями до нашої ери. Надранні зображення гітари відносять до II ст. н. е., коли існувало її 2 різновиди: мавританська та латинська. У XIII столітті араби завезли її до Іспанії, де вона незабаром отримала повне визнання.

Поява у Європі лютні відтіснила гітару і на чотири століття призупинила її розвиток. Суперництва з древнім інструментом, якому були притаманні розвинуті на той час прийоми гри й широкий репертуар, гітара не витримала – почався *період застою*.

На той час гітара була 4-хорною. Відомий іспанський історик музики *Філіппе Педрель* у дослідженні “*Історія іспанської музики*” (Барселона, 1901 р.) стверджує: “Гітара застила зі своїми чотирма струнами поки знаменитий поет і учитель капели Вісенте Еспінель, приблизно у 1570 році, не додав п’яту струну і закріпив для неї наступний стрій: ля, ре, соль, сі, мі. Завдячуючи цій реформі гітара дістала епітет “іспанська” [3, с. 34].

З цього часу починається *період відродження* гітари, в якому її п’ятиструнний варіант починає успішно конкурувати з популярними на той час лютнею та віуелою. З’являються перші табуляторні збірники (табулатура – запис музики, розповсюджений до початку XVIII століття), посібники, трактати й школи гри.

На думку вчених, початком досліджень гітарного мистецтва став трактат *Хуана Карлоса Амата* (1572-1642) “*Іспанська гітара*” (1596 р.). У роботі автор наводить відомості з елементарної теорії музики, говорить про роль правої руки (“граючий на гітарі вважає праву руку учителем хору, а пальці лівої руки – голосами, якими керує учитель” [3, с. 34]).

У XVII-XVIII століттях техніка гри на гітарі значно модифікувалася, відбулася чітка диференціація способів гри. З усіх трактатів XVII століття найбільш значим була “*Інструкція по гри на іспанській гітарі*” *Гаспара Санца* (1674 р.). Табуляторна книга містила музично-теоретичні

правила для створення музики, гармонії, транспозиції тощо. Музичні твори Санца (1640-1710) для п'ятиструнної гітари (переважно танцювальних жанрів - канаріос, фолія и еспанолета) були надруковані за його життя і користувалися великою популярністю.

У XVIII столітті нові засоби музичної виразності вимагали вдосконалення інструмента. Додавання шостої струни (Е) та заміна здвоєних струн одинарними значною мірою ліквідували недоліки, притаманні 5-струнній гітарі. Іспанська гітара набула сучасного зовнішнього вигляду. З цього часу шестиструнна гітара починає свою тріумфальну ходу по країнах світу. Велику роль у цьому відіграв іспанський гітарист *Мануель Гарсія* (1775-1832) – він один з перших пропагував у своїх творах одинарні струни та класичний спосіб гри. Перші згадки про шестиструнну гітару з одинарними струнами зустрічаються у трактаті *Ф.Моретті "Правила гри на шестиструнній гітарі"* (Мадрид, 1799 рік). У трактаті даються 126 різних вправ для правої руки, гами та різні види арпеджіо, яким Моретті приділяв уже тоді велику увагу [1].

В добу класицизму популярними сольними та ансамблевими концертними інструментами стають скрипка та фортепіано. Для гітари настав час занепаду, який тривав декілька десятиліть.

"Золотим віком" для гітари стало XIX століття - епоха романтизму. Музикування на гітарі стає популярним видом музичної діяльності. Відомі музиканти пишуть твори для гітари - Ф.Шуберт, Г.Берліоз, К.Вебер та інші. Прекрасним гітаристом був Паганіні. Він створив 140 сольних п'єс для гітари, 2 сонати для гітари зі скрипкою, дуети для скрипки й гітари, тріо та квартет для смичкових інструментів з гітарою [2].

У цей час з'являється цілий ряд видатних виконавців-віртуозів, які *заклали фундамент класичної музичної літератури* для гітари. Серед них - видатний іспанський гітарист і композитор *Фернандо Сор* (1778-1839), який вдосконалював свою майстерність по школі Моретті. Ф.Сор був першим гітаристом, який виступав у Лондонському філармонійному зібранні, де 24 травня 1817 року виконав свою симфонію для гітари та струнних інструментів, а згодом з блиском виступав у концертних залах Парижа.

Ф.Сором створені симфонії, квартети, твори малих форм. У 1822 р. в Бонні видана *Школа гри на гітарі* Сора. По суті, це перша гітарна школа, в якій детально і докладно освітлені усі тонкощі гітарної техніки того часу та багато техніко-дослідницьких питань. Про це можна судити по назві розділів роботи: Положення інструменту; Права рука; Ліва рука; Спосіб ударяти струну; Якість тону; Аплікатура на довжині струни; Вживання пальців правої руки тощо. Величезна заслуга Сора полягає в тому, що він вперше виробив найбільш раціональну постановку лівої руки, що є еталоном і до цього дня.

Період розквіту гітарного мистецтва, безумовно, пов'язаний з ім'ям іспанського віртуоза і композитора *Франсіско Таррегі* (1852-1909). Преса порівнювала його з такими виконавцями-сучасниками, як скрипач Пабло де Сарасате та піаніст Антон Рубінштейн. Таррега – автор понад 40 оригінальних творів для гітари, безлічі перекладень творів Й.Баха, Г.Генделя, Л.Бетховена, Ф.Шопена, Ф.Шуберта та інших видатних композиторів для гітари. Він не написав Школи як теоретичної праці, але кількість відомих гітаристів, що сформувалися під його педагогічним керівництвом (серед яких – М.Льобет, Е.Пухоль, Д.Прат, Д.Фортеа), дозволяє говорити про нього, як про видатного педагога, *основоположника сучасної іспанської школи* гри на гітарі. Його ім'ям названий Міжнародний конкурс гітаристів у Іспанії [2].

XX століття – *час нового розквіту* гітарного мистецтва, який торкався усіх його сфер: творення музики, виконавства, педагогіки. З'являється ряд видатних гітаристів-віртуозів, учнів Таррегі - Мішель Льобет, Андрес Сеговія, Еміліо Пухоль та інші, - які довели до досконалості мистецтво гри на гітарі й поставили гітару нарівні з іншими традиційними сольними інструментами.

Одним з визначних представників іспанської гітарної школи XX століття є *Еміліо Пухоль* (1886-1980). Упродовж декількох років навчався у Таррегі в Консерваторії Барселони, потім у Королівській Консерваторії (клас композиції у Мадриді). Прославився як виконавець, композитор, теоретик та педагог (у 1946 році відкрив клас гітари у Лісабонській Консерваторії Музики). Починаючи з 1965 року, організовує міжнародний курс гітари, лютні та віуели у місті Lerida (Іспанія).

На думку сучасних вчених, праця Е.Пухоля "Школа гри на шестиструнній гітарі", яка ґрунтується на принципах техніки, вироблених Ф.Таррегою, є найбільш цікавою і прогресивною. Найкраще ніж комусь з учнів Таррегі, йому вдалося передати сутність метода свого учителя, збагативши його власним педагогічним досвідом. Школа неодноразово перевидавалася у різних країнах світу [3, с.49].

Найзнаменитішим учнем Таррегі був *Андрес Сеговія* (1893-1987) – іспанський гітарист-віртуоз, з ім'ям якого пов'язаний розквіт гітарного мистецтва у XX столітті. Палкі шанувальники називали "королем гітари", "генієм гітари", "Паганіні гітари" [4].

Сьогодні нікого не дивують сольні концерти гітаристів у найбільших концертних залах Мадриду і Барселони, Москви і Нью-Йорка, Лондона і Парижа, Буенос-Айреса і Києва. Сеговія-гітарист вперше у історії музичного виконавства виступав у такого роду концертах, тим самим переборовши традиційну на той час думку про гітару як маловиразний, не концертний інструмент з обмеженими можливостями.

Андрес Сеговія підняв мистецтво гри на шестиструнній гітарі до надзвичайно високого рівня, розкрив його потенціал, розширив виконавські можливості, ввів до репертуару гітариста класичну й сучасну музику. Він є автором багатьох ігрових (суто гітарних) прийомів, великої кількості педагогічного матеріалу та ідеальної постановки. Творчий хист музиканта виявився у написанні оригінальних композицій для гітари, створенні перекладів творів відомих композиторів (наприклад, перекладення для гітари "Чакони" Й.С.Баха з Партіти №2 для скрипки). Історична заслуга Сеговії, передусім, у тому, що він створив для гітари високохудожній оригінальний репертуар, завдячуючи якому гітара зазвучала на професійній сцені.

Один з найвідоміших у світі сучасних іспанських гітаристів, виконавців фламенко⁷, є іспанець *Лáко де Лусія*. У 5 років уперше взяв гітару в руки, в 11 – відбувся його перший виступ, а через рік - спеціальний приз на конкурсі артистів фламенко. Критики підкреслюють особливу манеру поєднання сучасної музики з фламенко та бразильськими ритмами. Музикант став уособленням віртуозного опанування гітари в стилі фламенко. Завдяки його творчості жанр фламенко почав інтенсивно розвиватися в багатьох країнах.

Аналіз еволюції гітари у Західній Європі показав, що гітарне мистецтво пройшло довгий шлях становлення й розвитку. Сьогодні гітарне мистецтво є складовою світової музичної культури, що характеризується розвинутим виконавством, музично-теоретичною та педагогічною думкою, системою різноступеневої професійної гітарної освіти.

Література

1. Дукарт О.Н. Эволюция гитары на основе анализа традиционных и современных школ игры на гитаре [Електронний ресурс] / <http://www.muzcollege-irk.ru/index.php/material/article/36-gitar>
2. Классики гитарной музыки [Електронний ресурс] / <http://www.lute.ru/guitar/Sans.htm>
3. Михайленко Н.П. Методика преподавания игры на шестиструнной гитаре / Н.П.Михайленко – К.: Книга, 2003. – 248 с.
4. Оссовский А. Очерк истории испанской музыкальной культуры / Оссовский А. Избранные статьи, воспоминания / А.Оссовский. – Ленинград, 1961, С. 11-23.
5. Юцевич Ю. Словник музичних термінів. Вид. доп. й переробл. / Ю.Юцевич – К.: Музична Україна, 1977. – 206 с.

---

⁷ *Фламенко* (ісп. flamenco – циганський) музичний стиль, пов'язаний з традиціями іспанських циган; музика, пісні, танці, гра на гітарі в цьому стилі; йому притаманні підвищене емоційне збудження, примхливий ритм, гнучкість ладу, багатство орнаментики і хроматизму [5, 153].

ЗМІСТ

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Власюк М.П. Вплив агрокліматичних умов на вирощування цукрового буряку на Ніжинщині

3

Давиденко А.С. Вплив радіаційного забруднення Поліського економічного району на соціально-демографічні процеси

10

Плющ А.Л. Особливості протікання демографічних процесів у сільських депресивних районах (на прикладі Щорського району Чернігівської області)

12

Соболь А.О. Земельні ресурси Рівненської області: стан та наслідки використання

16

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ, ІНФОРМАТИКА, ЕКОНОМІКА

Біловол Є.Б. Порівняльна характеристика популярних ігрових рушіїв

21

Зацарна Л.М. Дослідження рівняння поверхні другого порядку за допомогою квадратичних форм

23

Коваленко О.М. Знайомство з алгоритмічною мовою програмування PYTHON

28

Науменко Ю.С. Фінанси домашніх господарств

32

Павленко О.А. Асимптотика розв'язків систем лінійних різницевих рівнянь

34

Петриченко В.В. Безкоштовні аналоги комерційного програмного забезпечення

39

Сурай А.М. Характеристика видів комп'ютерної графіки

41

ІСТОРІЯ, ПРАВО, ФІЛОСОФІЯ

Биховець М. М. Порядок успадкування земельних володінь у Гетьманщині в середині XVII ст. (на прикладі Мартина Небаби)

46

Білоненко О.Г. Особливості функціонування малої академії наук України та роль її в організації науково-дослідницької роботи учнів старших класів

48

Борисюк Я.П. Демографічні та соціальні процеси на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX ст.

51	Борщ Н.А. Особливості використання інформаційно-комунікаційних технологій на уроках правознавства
55	Ведмідь Л.П. Боснійська криза 1908-1909 рр.: історіографічний аналіз проблеми.
59	Владикін О., Покотилова Ю., Шафрай А.С. Проблеми виховання толерантності в процесі вивчення історії у загальноосвітніх навчальних закладах
61	Горова А.О. Радянська історична наука в умовах ідеологічних кампаній 1945-1952 років
66	Грищенко Т.М. Сучасна профілізація навчання суспільствознавчих дисциплін: проблеми та труднощі
70	Даниленко О.А. Економічні експерименти 1946 – 1947 рр. а їх вплив на повсякденне життя ніжинців
73	Данько О.М. Борзнянщина за крок до окупації (червень-липень 1941 року)
76	Дорошенко О.В. Технічні характеристики кораблів Великої Британії та Німеччини, що загинули в Ютландській битві.....
79	Желєзко К.А. Зовнішньополітичні відносини Запорізької Січі з Османською імперією та Кримським ханством (1652-1686)
81	Кательницька Л.В. Суть та значення реформ Марії Терезії
84	Кириченко Т.О. Зміст поняття "повсякдення" у працях сучасних істориків
88	Лугинець Ю.М. махновський рух: історіографія доби незалежності
90	Мазурик О.В. Регіональні підходи до вивчення курсу "Історія рідного краю"
93	Мазурик О.В. До питання еволюції міського транспорту в Ніжині в другій половині XIX – на початку XX ст.....
99	Марусечко О.М. Особливості вірувань запорожської спільноти в другій половині XVI – XVIII ст.
102	Онопрійко М.П. Особливості навчання публічних галузей парава учнів профільних класів.

104

Павленко Д.Д. Британська імперія в 1884 – 1921 роках

107

Помазан М.Б. Особливості відбору та підготовки особового складу війська Запорозької Січі у другій половині XVI – XVIII ст.

109

Пулинець К.М. Правовий статус наказного гетьмана (на прикладі Григорія Гуляницького)

113

Ребенок В.В. Участь українських козаків у Лівонській війні

118

Редян І.А. Суди над німецько-фашистськими окупантами та колаборантами в Конотопі

120

Рослий Д.М. Продукування та творення національного простору на сторінках наукових "Записок" XIX – поч. XX ст.

120

Степанюк Г.У. Еволюція змісту ЗНО з історії України

124

Терещенко М.О. Сучасний жіночий рух в Україні

128

Шовкун Д.С. Армія Римської республіки у IV ст. до н.е.

131

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Виноградська Є.В. Діалектна система Варвинщини в структурі східнополіської макросистеми та її взаємодія з сусідніми українськими говірками

134

Зінченко Л.С. Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю в ідіолекті Люко Дашвар

137

Лавринец Я.Н. Кримський пейзаж в романе Л.Улицкой "Медея и её дети"

140

Мацола Я. П. Месіанізм: парадигма значень

142

Сисенко А. Ю. Паремії як дзеркало вербальної комунікації українців

145

Сіра О.Л. Складні безсполучникові речення з однотипними частинами в художньому мовленні Івана Багряного

148

Сіра Т.Л. Відприкметникова адвербіалізація в мовотворчості Євгена Гуцала

151

Хілобок М.В. "Веселий і безстрашний комсомольський соліст" (ліричний герой у ранній ліриці Л.Первомайського)

.....
155

Шидловська О.В. Словотвірні елементи розмовності в ідіолекті Григора Тютюнника

.....
159

Щербина В.Г. Фразеологічна одиниця як об'єкт перекладу

.....
162

ІНОЗЕМНІ МОВИ

Базильчук Ю. В. Мовний портрет юнака часів Другої світової війни: лінгвостилістичний аспект (на матеріалі роману Дітера Нолля "Пригоди Вернера Гольта")

.....
167

Шило Н.М. Метафора у творі П. Зюскінда "Запахи" досвід лінгвостилістичного аналізу

.....
170

ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Панченко О.Г. Вивчення особливостей соціально-педагогічної допомоги кризовим сім'ям

.....
174

Степанець Т.М. Дослідження індивідуальних особливостей старшокласників з метою професійної орієнтації на спеціальності педагогічного спрямування

.....
177

МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Дегтяр В.О. Українська рок музика: історія, проблеми, перспективи

.....
180

Чепурна Л.Є. Становлення гітарного мистецтва у Західній Європі

.....
182